

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

2 • 2004

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від періодності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38
E-mail: editor@iananu.kiev.ua

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВИНОКУР,
Н.О. ГАВРИЛЮК, М.І. ГЛАДКИХ, Л.А. ЗАЛІЗНЯК, В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
Г.Ю. ІВАКІН (заступник головного редактора),
Д.Н. КОЗАК, С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ, В.К. МІХЕЄВ,
О.П. МОЦЯ, В.В. ОТРОЩЕНКО, О.С. СИТНИК,
С.А. СКОРИЙ, В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, Г.М. ТОЩЕВ, Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу
Редактори О.І. Калашникова,
О.А. Петриченко

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка
С.А. Гофбаненка

Здано до набору 10.03.2004. Підписано до друку
05.06.2004. Формат 70 × 108/16. Папір офсетний
№ 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк.
арк. 14,70. Обл.-вид. арк. 16,35. Наклад
700 прим. Зам. 1134.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика», 01004
Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2004

ЗМІСТ

Статті

РАССАМАКІН Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств	3
ГАВРИЛОВ О.В. Феодосія та її околиця за античної доби	27
ВОЗНИЙ І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII–XIV ст. Прuto-Дністровського межиріччя	48
ЛІТВИНОВА Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай Сурка)	68

Публікації археологічних матеріалів

СТЕПАНЧУК В.М. Житлова конструкція стоянки Міра	79
БЕССОНОВА С.С., РОМАНЮК В.В. Поселення скіфського часу на території м. Тараща	90

До історії стародавнього виробництва

ГОШКО Т.Ю. Металообробка на Київщині за доби пізньої бронзи	103
НЕДОПАКО Д.П., ГОРНІКОВА М.О. Технологія виготовлення черняхівських залізних виробів	110

Дискусії

МИХАЙЛОВ Б.Д. Сцени «священного шлюбу» в петрогліфах Кам'яної Могили	126
ЗУБАР В.М. З приводу інтерпретації однієї споруди, відкритої на території античної Тіри	137

Київські старожитності

До відкриття рубрики	146
ПУЦКО В.Г. Бронзовий хрест-енколпіон зі Старокиївської гори	147

Охорона пам'яток археології

Положення про польовий комітет	151
МІНАЄВА Н.І. Правові аспекти проблеми збереження археологічної спадщини	154

Пам'ять археології

КУХАРЧУК Ю.В. Юрій Георгійович Колосов (до 80-річчя від дня народження)	159
---	-----

Хроніка

Спогад про Едуарда Альбертовича Балагурі	163
Слово прощання з Анною Іванівною Мелюковою	164
Пам'яті Дмитра Сергійовича Раєвського	165
Наші автори	167
Список скорочень	168

Ю.Я. Рассамакін

СТЕПИ ПРИЧОРНОМОР'Я В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПЕРШИХ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ¹

У статті розглядаються проблеми культурно-хронологічного співвіднесення між степовими та землеробськими культурами українського лісостепу (Кукутені-Трипілля), Північного Кавказу (майкопсько-новосвободненська спільнота) та Східної Анатолії часу середнього та пізнього Урарту. Автор намагається спростовувати ідею східного походження курганного обряду і довести, що за доби енеоліту культурний та економічний розвиток степового населення відбувався під зростаючим тиском і за безпосередньої участі населення сусідніх землеробських ареалів у процесі диференціації господарських систем останніх.

Упродовж тривалого часу вчені, розглядаючи становлення перших пастуших суспільств у Північному Причорномор'ї, вбачали витоки цього процесу у східних імпульсах чи прямих міграціях, зокрема з волзько-каспійських степів. Найбільш виразно цей напрямок був відображенний у роботах американської дослідниці М. Гімбулас щодо розповсюдження перших «курганних народів». М. Гімбулас хоча й писала, що ранні хвилі «курганних народів» не були ідентичними навалам азійськихnomadів, але описані нею наслідки їх війовничих походів на захід, у землеробську доіндоєвропейську «Стару Європу», нічим не відрізнялися від руйнівних походів Чингізидів. До того ж, дослідниця сама порівнювала ці процеси з походами скіфів за доби раннього заліза². Схожа тенденція наукового пошуку на прикладі формування ямної лінії розвитку або ж культурно-історичної області відчутно проявилася в дослідженнях українських та російських вчених, зокрема В.М. Даниленка та М.Я. Мерперта. Останній відзначав, що ідея східних витоків «ямної культури»³ базується на тих даних, які були відомі відносно розповсюдження nomadів пізнішого часу, починаючи з доби пізньої бронзи і аж до середньовіччя⁴. Фактично ж, основу такого підходу складали свідчення писемних джерел про походи або міграції nomadів у причорноморські степи за доби середньовіччя. Тому є підстави сумніватися в існуванні суттєвих археологічних доказів щодо причин приходу «ямної культури» зі сходу. До того ж, виявляється, що у формуванні та розвитку перших пастуших (але не nomadінських чи кочових) суспільств у Причорномор'ї основну роль могли відігравати зовсім інші чинники⁵.

Закономірності розвитку перших пастуших суспільств у понтийських степах

Вивчення археологічних джерел степової зони доби енеоліту все більше вказує на те, що становлення перших пастуших суспільств у степах Північного Причорномор'я було підпорядковане динаміці економічного та культурного розвитку сусідніх землеробських суспільств, представлених культурою Кукутені-Трипілля у Прикарпатті та в українському лісостеповому Правобережжі⁶ і даркветі-мешоківською культурою⁷, а пізніше — майкопсько-новосвободненською спільнотою⁸ на Західному та Північному Кавказі. Археологічні джерела свідчать, що загальна стабільність розвитку цих суспільств, перш за все кукутені-три-

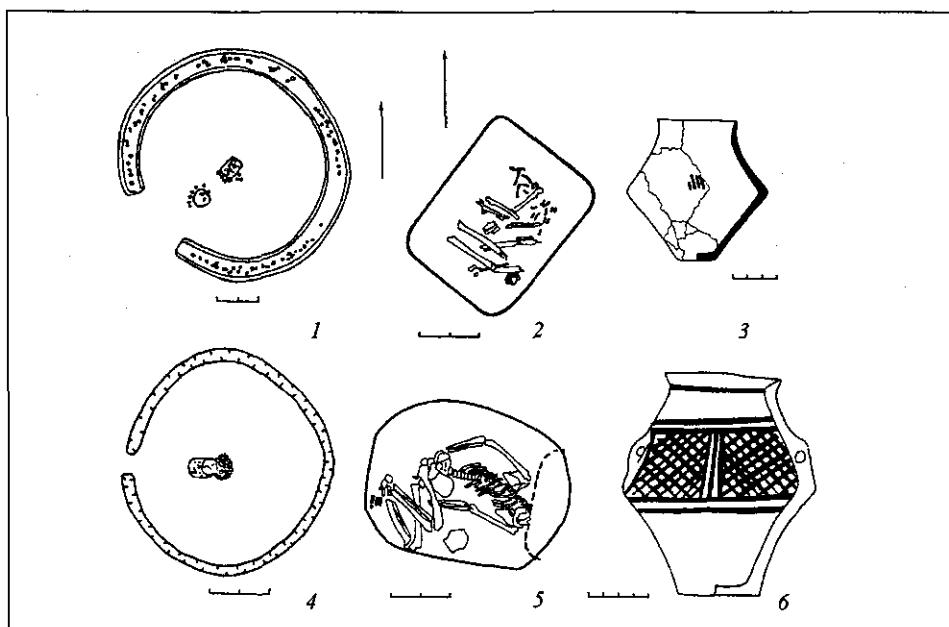

Рис. 1. Монументальна архітектура з похованнями групи III-А та III-В, які супроводжуються трипільським посудом: 1—3 — Хаджидер, к. 6, п. 1 (за В.Г. Петренко); 4—6 — Ново-Котовськ, к. 1, п. 8 (за С.М. Агульниковим)

пільського, забезпечувала і стабільність розвитку їхніх степових сусідів. З іншого боку, це були ті землеробські культури, вивчення яких дозволяє розглядати культуру і господарство ранніх пастуших суспільств причорноморської степової зони у так званому циркумпонтійському контексті, тобто на тлі тих культур, що існували навколо Чорного моря.

Ранній період (приблизно 4750?—4100? cal BC)⁹ можна умовно назвати часом «першого знайомства» двох світів, коли ми можемо лише припускати формування спеціалізованого пастушого господарства у степовій зоні. Якщо аналізувати появу і поступове просування трипільської культури на кінець раннього — початок середнього етапу її розвитку (Трипілля A та B/1) у напрямку до Дніпра і ті зміни, що почали відбуватися у степовій зоні, можна згадати наведену вище закономірність. У цей час спостерігаються перші широкі переміщення степового населення вздовж територій, зайнятих землеробами (культури Гумельниця-Варна, Кукутені-Трипілля, даркветі-мешоківська). Слід підкреслити, що поява після колективних могильників доби неоліту нової степової похованальної традиції індивідуальних скорочених на спині поховань з першими надмогильними знаками-символами (поховання типу Чаплі, Кривий Ріг, Суворове та ін.) відбуває реакцію певного прошарку степового населення на перші безпосередні контакти із землеробськими суспільствами. Ця традиція відображає суттєві зміни в економічній, соціальній та духовній сферах життя степового населення. Свідченням цього можна вважати появу від Дунаю до Передкавказзя поховань «степової еліти», які супроводжувалися престижними речами та предметами обміну. У цьому плані певною мірою можна було б погодитися з В.М. Даниленком, який назвав цей період поворотним моментом в історії населення Південної Європи¹⁰. Для того часу, з огляду на розповсюдження різних категорій речей, знайдених як на поселеннях Кукутені-Трипілля (Березовська ГЕС, Солончени II, Друци та ін.) та даркветі-мешоківської культури (Місхако, Свободне, Мешоко, Замок та ін.), так і в похованнях, можна говорити про певний «баланс сил» у відносинах між степовим та землеробським населенням.

Середній період (3800/3700—3500/3400 BC)¹¹ відповідає часові розквіту Трипілля (B/2—C/1 та C/1) та формуванню у степовій та, частково, лісостеповій зонах нової системи сталих культур, зокрема нижньомихайлівської, дереїв-

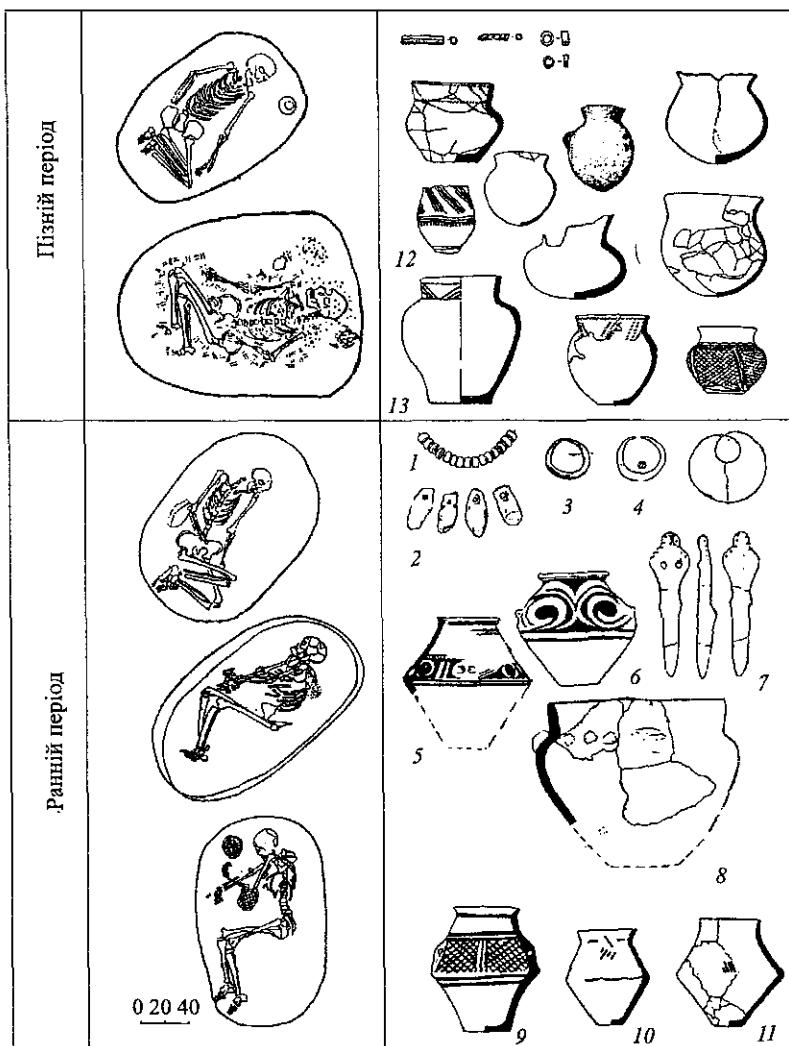

Рис. 2. Поховання групи III-А та III-В (нижньомихайлівська культура) та основні категорії інвентаря, що їх супроводжують у хронологічній послідовності (1, 2, 4 — за І.В. Манзурою; 3, 10, 11 — за В.Г. Петренко; 5—8 — за О.Г. Шапошниковою; 9 — за С.М. Агульниковим; 12, 13 — за В.І. Нікітіним. Інші малюнки зроблені автором)

ської, можливо, квітянської та костянтинівської, які характеризуються різними формами комплексного господарства¹². Саме в цей час з'являються перші складні поховальні споруди з досить сталими конструктивними елементами: кромлехами, кам'яними кільцями, святилищами зі стовповими конструкціями, кільцевими ровами, складним сполученням чорнозему та глини у структурі насипу. Степова культова архітектура в цей період набуває дійсної монументальності і має набір тих основних ознак, які зближують їх з європейськими мегалітами¹³. Важливо відзначити, що, з огляду на існуючу до останнього часу відносну хронологію, найбільш ранні споруди були відомі у зоні контактів степових груп з Кукутені-Трипіллям у Побужжі та Дністро-Прутському межиріччі. Ми можемо датувати ці комплекси завдяки посуду Трипілля В/2-С/1 і С/1, а також С/1-2 у похованнях нижньомихайлівської культури (групи III-А та III-В, за автором)¹⁴ (рис. 1; 2) та у так званих «постстогівських» похованнях¹⁵. Аналогічні за будовою монументальні споруди відомі також на Нижньому Дніпрі та в басейні р. Молочної, але тут ми поки що не маємо надійних даних для їхнього датування тим же часом¹⁶. На Сіверському Донці, у Нижньому Подонні та Передкавказзі близькі поховальні конструкції (рови, кромлехи)

з'являються з похованнями, які супроводжуються речами майкопсько-новосвободненської спільноти¹⁷. Але нам не відомі прямі археологічні докази синхронізації останніх з Трипіллям В/2-С/1 і С/1. Дослідники майкопсько-новосвободненських пам'яток синхронізують їх за радіовуглецевими датами, але не наводять для цього суттєвих археологічних аргументів¹⁸. Слід згадати і позицію Т.Г. Мовші, яка, посилаючись на керамічні матеріали з трипільського поселення біля с. Косенівка на Уманщині, віднесеного до другого з трьох періодів розвитку пам'яток косенівської локальної групи, одночасної з пізніми томашівськими пам'ятками, намагалася синхронізувати Косенівку з третім (Клади III) із чотирьох горизонтів розвитку майкопсько-новосвободненських пам'яток, виділених О.Д. Резепкіним на основі стратиграфії курганного могильника «Клади» біля ст. Новосвободної (Царської) на р. Фарс¹⁹. Але Т.Г. Мовша не опублікувала відповідних матеріалів з поселення, і тому наведене нею зіставлення залишається неперевіреним.

До появи останніми роками нової серії радіовуглецевих дат для майкопсько-новосвободненських пам'яток важко було припускати таку синхронізацію. Археологічні джерела причорноморських степів та трипільської культури і досі не дають надійних доказів для цього. З огляду на це, склалася думка про більш раннє посилення впливу на причорноморський степ саме Кукутені-Трипілля, а не Майкопу. В.Г. Збенович та Т.Г. Мовша чітко визначають активне просування в цей час (Трипілля В/2—С/1, С/1) окремих трипільських груп у степову зону. Причому ці групи могли досягти не тільки південніших районів Побужжя (на прикладі серії стоянок з трипільською мальованою керамікою — Новорозанівка, Ташлик 2, Пугач та ін.), але й Дніпра (на прикладі знахідок глиняних трипільських статуеток та крем'яної сокири на лівому березі Каховського водосховища біля с. Велика Лепетиха, що на Херсонщині)²⁰.

Цікаво відзначити в цьому контексті, що на відміну від попереднього періоду (Трипілля В/1, В/1-2), коли існував певний баланс між Трипіллям та степом, наявність степових елементів та імпортів у матеріальній культурі землеробів на-прикінці середнього та на початку пізнього періодів є дуже обмеженою²¹.

Пізній період (3500—3400—3000/2900 BC, можливо, до 2750 BC) відповідає Трипіллю С/2, як перехідний до доби ранньої бронзи, або ж вважається вже початком бронзової доби. Цей період характеризується розпадом Кукутені-Трипілля на низку локальних культур, чому відповідала і ситуація у степовій зоні, де попередні стабільні культури взяли участь у формуванні окремих локальних культурних груп, як правило, конкретичних за своїм складом. Саме цей час можна розглядати як період повної залежності степової зони від двох землеробських у своїх витоках ареалів — трипільської культури і майкопсько-новосвободненської спільноти, які впливали або ж брали безпосередню участь у формуванні окремих степових локальних груп.

Перехід від енеоліту до ранньої бронзи — виходний репер культурно-хронологічних зіставлень

Для розуміння розвитку степових суспільств у циркумпонтійському контексті важливу роль відігріє саме третій з розглянутих вище етапів. Значення цього часу зумовлене двома основними чинниками: 1) можливістю безпосереднього зіставлення археологічних джерел від локальних груп найпізнішого Трипілля через причорноморський степ і Північний Кавказ до Східної Анатолії; 2) наявністю для пам'яток нових серій радіовуглецевих дат.

Перший чинник забезпечують пам'ятки животилівсько-вовчанського типу, представлені у степовій зоні виключно похованнями в курганах²². Ці пам'ятки, в обряді та речах яких поєднані найпізніші трипільські і майкопсько-новосвободненські елементи (рис. 3), виступають явищем, що має виходні землеробські, а не степові традиції. Специфіка розміщення цих поховань на значних теренах між пониззям Дону, Дунаєм і Прутом вказує на міграційний характер їхньої появи у степовій зоні. Первинні витоки цієї міграції ще потребують вивчення, але, незалежно від цього, пам'ятки животилівсько-вовчанського типу дають змогу досить надійно пов'язати північнокавказьку область із пізньотрипільськими пам'ятками гординештської (касперівської) локальної групи

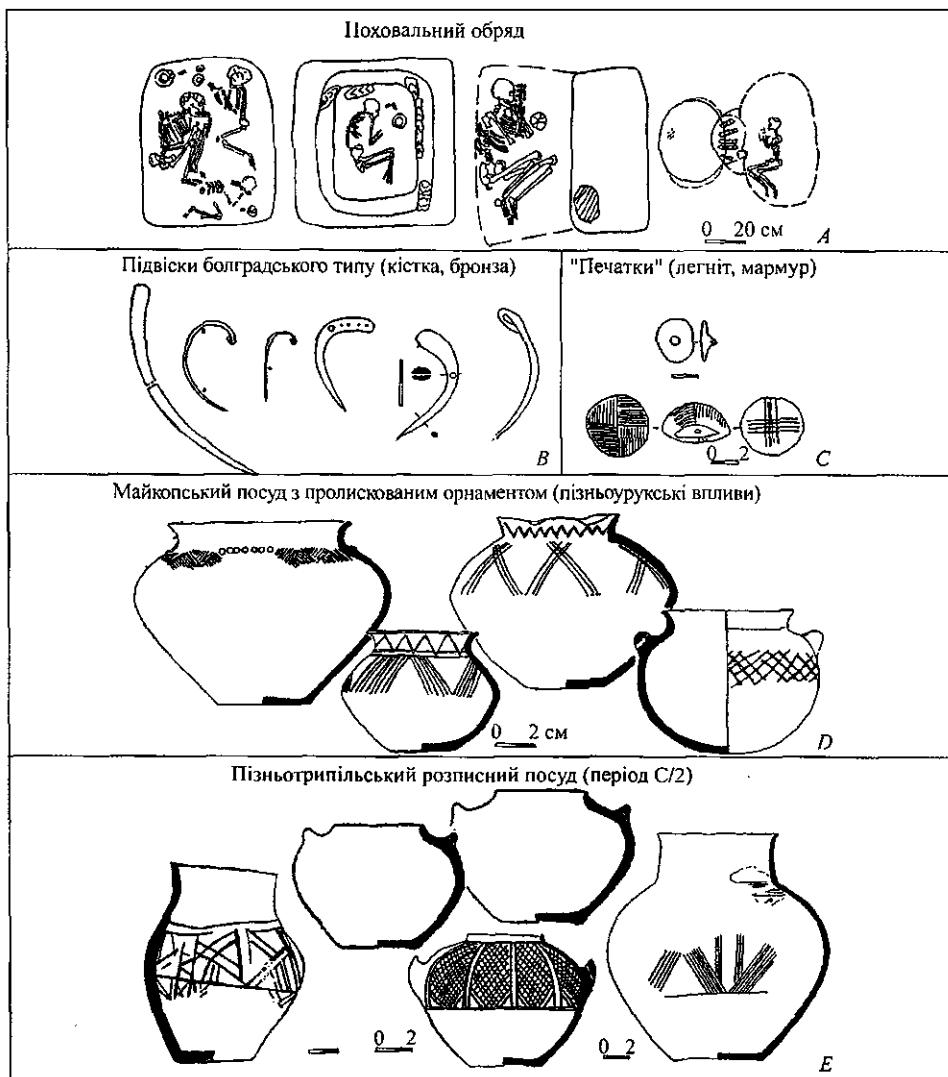

Рис. 3. Обряд та вибіркові знахідки з поховань животилівсько-вовчанського типу: А — обряд поховань; В — підвіски болградського типу з кістки та бронзи; С — підвіски-«печатки» з лігніту та мармуру; Д — майкопський посуд з пролискованим та прокресленим орнаментом, який розглядається як пізньоурурські впливи; Е — розписний посуд Трипілля С/2

лісостепової зони між Південним Бугом та Прutом. Точкою відліку подальшої синхронізації можна вважати хронологічну прив'язку пам'яток типу Майкопського кургану (галюгайсько-серьогінський Майкоп, за термінологією С.М. Кореневського) до пам'яток Східної Анатолії та Північної Месопотамії²³. Майкопські пам'ятки розглядаються більшістю дослідників як периферія культур Північної Месопотамії²⁴. Як культурно-хронологічні зіставлення дослідники наводили такі пам'ятки, як Амук F, тепе Гавра XI-IX і, особливо, вже згаданий тель Арслантепе-Малаття у Східній Анатолії²⁵.

Останнім часом хронологічні межі існування майкопсько-новосвободненської спільноти, так само як і кукутені-трипільської, значно уточнилися завдяки новим радіовуглецевим датам. Однак це стосується і близькосхідних пам'яток, зокрема, урукського часу (таблиця). Американський дослідник Генрі Т. Райт нещодавно відзначив, що ще кілька років тому ніхто не міг навіть передбачити, що завдяки новим датам хронологічні межі існування урукської цивілізації будуть набагато ширшими й охоплюватимуть більш ніж тисячу років, починаючи з дещо раніше 4100 і закінчуючи трохи пізніше за 3100 cal BC²⁶.

радіовуглецеві дати (ВР) для пам'яток Трипілля С/1 та С/2, майкопсько-новосвободненської спільноти та телю Арслантепе-Малаття (VII, VIa та VIb шари) (відповідно до: Бурдо, Відейко 1998; Вем 2000—2001; Mantu 1998; Rassamakin 1999; Videiko 1999; Кореневский 2001; Кореневский, Ростунов 2002; Резепкін 1995; Трифонов 2000; Шишлина 1997; Шишлина, Чичагова, Зазовская и др. 2003; Rezepkin 2000; Di Nocera 2000; Wright, Rupley 2001)

Трипілля		Майкоп-Новосвободна		Арслантепе-Малаття	
Прut-Дністер-Дніпро	ВР	Північний Кавказ	ВР	Східна Анатолія	ВР
<i>Трипілля В/2—С/І, С/І, лісостеп</i>				<i>Шар VII, пізній енеоліт 3-4</i> (середній Урук)	
Бринзени IV Bln-2430	5020 ± 60	Галюгайсько-сервогінський Майкоп Галюгай 3, культурн. шар OxA-3779	4980 ± 120	Rome-165	4930 ± 80
Валі-Лупулуй GrN-1982	4950 ± 60	Заманкул к. 1, п. 70, ГИН-8034	4820 ± 70	Rome-164	4840 ± 80
Сороки-Озеро BM-495	4940 ± 105	к. 2, п. 60, ГИН-8424 Брют	4670 ± 35	Rome-931a	4860 ± 50
BM-494	4792 ± 116	к. 3, п. 3, ГИН-9037	5020 ± 30	Rome-932a	4790 ± 60
Варварівка VIII Ki-601	4370 ± 180	Галюгай 1 культурний шар, OxA-3778	4650 ± 80	Rome-933a	4730 ± 50
Варварівка XV Bln-2480	4990 ± 60	яма, культурний шар, OxA-3777	4530 ± 70		
Циплешти I Bln-2431	5165 ± 50	Гуамський грот шар 12, Ле-4237	4498 ± 80		
Майданецьке Bln-2087	4890 ± 50	шар 12, кв. 187, Ле-4226	4570 ± 200		
Ki-1212	4600 ± 80	шар 11, OxA-4471	4905 ± 65		
Тальянки		Дніпровська-1			
Ki-6867	4810 ± 55	к. 2, пох. 5-8-12 OxA-4707	4800 ± 80		
Ki-6868	4780 ± 60	Іноземцеве основне			
Ki-6865	4755 ± 50	поховання Gr-21372	4630 ± 50		
Ki-6866	4720 ± 60				
Чапаївка					
Bln-631	4870 ± 100				
Ki-880	4810 ± 140				
Євминка I					
UCLA-1671b	4890 ± 60				
UCLA-1466b	4790 ± 100				
<i>Трипілля С/2, лісостеп</i>		<i>Новосвободненська група</i>		<i>Шар VIa, пізній енеоліт 5</i> (пізній Урук)	
Городищтя I Hd-14765	4495 ± 18	Новосвободна, група «Клади» к. 11, п. 50, OxA-5059	4835 ± 60	Xрам В: Rome-747	4580 ± 65
Городищтя II Hd-15024	4377 ± 21	к. 11, п. 55, OxA-5061	4765 ± 60	Rome-752	4630 ± 65
Hd-14898	4235 ± 30	к. 11, п. 43, OxA-5058	4675 ± 70	Rome-754	4530 ± 65
Городищя-Городище GrN-5080	4615 ± 35	к. 11, п. 3, Ле-4536 к. 30, п. 1, Ле-4528	5310 ± 160 4620 ± 40	Rome-749	4740 ± 65
Жванець-Щовб Ki-6743	4480 ± 40	к. 29, п. 1, Ле-4529 К. 31, жертовне місце,	4960 ± 120	Rome-751	4860 ± 65
Ki-6744	4355 ± 60	Gr-21336	4810 ± 70	Rome-748	4920 ± 65
Ki-6745	4530 ± 50			Rome-753	4815 ± 65
Ki-6753	4290 ± 55			Rome-755	4900 ± 65
Ki-6754	4380 ± 60			Iнші дати: Rome-1469	4220 ± 120
				Rome-1583	4460 ± 80
				Rome-1562	4360 ± 80

Трипілля		Майкоп-Новослов'янська		Арслантеке-Малаття	
Прит.-Дністер-Дніпро	BP	Північний Кавказ	BP	Східна Анатолія	BP
<i>Трипілля C/2, лісостеп</i>				<i>Шар VIa, пізній енеоліт 5 (пізній Урук)</i>	
Цвіклівці				Rome-1562a	4360 ± 80
Ki-6751	3960 ± 50			Rome-1464a	4240 ± 80
Сандраки				Rome-1564	4370 ± 80
Ki-6746	4175 ± 50			Rome-1486a	4300 ± 80
Ki-6747	4210 ± 45			Rome-1474	4380 ± 80
Троїнів				Rome-1488	4380 ± 80
Ki-6748	4360 ± 55			Rome-1455	4600 ± 70
Ki-6749	4410 ± 50			Rome-1010	4220 ± 50
Ki-6750	4430 ± 45			Rome-1013	4860 ± 50
Городськ				Rome-1014	4270 ± 50
GrN-5090	4551 ± 35			Rome-1015	4310 ± 50
Ki-6752	4495 ± 45			Rome-1016a	3300 ± 50
Софіївка, могильник				Rome-1017	4360 ± 50
п. 1, Ki-5012	4320 ± 70			Rome-1017a	4360 ± 50
Ki-5013	4270 ± 90			Rome-1018	4350 ± 50
Ki-5029	4300 ± 45			Rome-1018a	4410 ± 50
Черв. Хутір, могильник				Rome-1019a	4570 ± 60
п. 2, Ki-5038	4280 ± 110				
п. 6, Ki-5016	4140 ± 110				
п. 98, Ki-5039	4160 ± 90				
Завалівка, могильник					
п. 6, Ки-5015	4290 ± 90				
п. 10, Ки-5014	4230 ± 80				
Вільховець					
Ki-6922	4170 ± 55				
Ki-6923	4165 ± 60				
Ki-6924	4205 ± 50				
Ki-6925	4225 ± 55				
<i>Трипілля C/2, степ</i>		<i>«Степовий майкоп»</i>		<i>Шар VIIb (ранній бронзовий вік)</i>	
Данку II, мог.		Шарахалсун-6		b1	
Пох. 2		к. 2, п. 17, ІГАН-2517	5190 ± 70	Rome-746	4615 ± 65
Ле-1054	4600 ± 60	к. 5, п. 7, ІГАН-2399	5090 ± 110	Rome-750	4195 ± 60
Маяки		к. 5, п. 7, Gr-19258	4710 ± 100	Rome-1009	4360 ± 50
Bln-629	4400 ± 100	Манджикіні-1		Rome-1489	4230 ± 80
Ле-645	4340 ± 65	к. 14, п. 13, ІГАН-2400	5100 ± 50	b2	
Ki-870	4670 ± 100	к. 14, п. 13, Gr-19521	4950 ± 45	Rome-1454	4190 ± 60
UCLA-1642b	4375 ± 60	Зунда-Толга		Rome-1482a	4360 ± 80
UCLA-1642g	4375 ± 60	к. 1, п. 15, ІГАС-1528	4586 ± 77	Rome-1482	4290 ± 80
KІГН-281	4475 ± 130			Rome-1491	4330 ± 80
KІГН-282	4580 ± 120			Rome-1494	4240 ± 80
Усатове, ґрунт. мог. пох. 2				Rome-1493	4090 ± 80
UCLA-1642a	4330 ± 60			Rome-163	4060 ± 70
				Rome-1493a	4030 ± 80

Більшість майкопсько-новосвободненських пам'яток за наявними зараз датами С-14 частково збігаються з раннім, повністю — із середнім та певною мірою — з пізнім Уруком у Месопотамії І, відповідно, — з VII та частково з VIa шарами теля Арслантепе у Східній Анатолії²⁷. В.А. Трифонов доводить навіть пізні пам'ятки майкопсько-новосвободненської спільноти до часу Джемдет-Наср та ранньодинастичного періоду I²⁸, хоча це дещо суперечить наявним для Майкопу-Новосвободної більш раннім радіовуглецевим датам і потребує пояснень.

Шари VII та VIa теля Арслантепе співвідносяться з Амук F та G відповідно²⁹. У цьому зв'язку цікаво відзначити, що Г. Парцінгер на підставі типологічно-порівняльного аналізу археологічних джерел без використання радіовуглецевої хронології, на основі історичної хронології, встановив дату «Ф» династії Єгипту (3126 р. BC) як «terminus ante quem» для пізнього Уруку, Джемдет Наср і Амук F та G, зазначаючи при цьому, що культурні зміни в період між Амук F та G відповідають переходу від пізнього енеоліту до раннього бронзового віку на широкій території Анатолії³⁰. Щоправда, у сучасній літературі час пізнього Уруку відповідає фазі 5 пізнього енеоліту, а відлік доби ранньої бронзи починається з Джемдет Наср³¹. У той же час, ранні прояви майкопських елементів дослідники бачать саме в Амук F³², чому не суперечать дати С-14 для Арслантепе (шар VII) і майкопсько-новосвободненських пам'яток (таблиця).

Цікаво порівняти новітню абсолютну хронологію згаданих культурних явищ із відповідними датами трипільської культури (таблиця). Виходить, що дати майкопсько-новосвободненської спільноти відповідають датам Трипілля C/1 і лише найбільш раннім датам Трипілля C/2, а дати обох вказаних шарів Арслантепе (час середнього та пізнього Уруку) повністю відповідають усьому пізньому Трипіллю, за винятком, можливо, деяких його найпізніших дат. Але частина дат шару VI-B1 та 2 Арслантепе (тобто ранній бронзовий вік I — час Джемдет-Наср і, можливо, частково ранньодинастичний період I) зіставляються з цими найпізнішими датами Трипілля C/2 (таблиця). Якщо ж взяти датування урукської цивілізації, то її початок припадає на час між 4250 та 4100 cal BC, а закінчення — між 3100 та 3000 cal BC, хоча повністю не виключається, зокрема, і пізніше існування пізньоурукських елементів в Анатолії³³. Цей період відповідає в українському лісостеповому Правобережжі не лише всьому пізньому Трипіллю (C/1 та C/2), але й Трипіллю B/2 (3900—3800 cal BC, згідно з датами для поселення Гребені) і навіть переходу від Трипілля B/1 до B/2 (4200—4000/3900 cal BC)³⁴.

Щодо відносної хронології, то ми, як зазначалося, поки що не маємо надійних археологічних доказів для прямих зіставлень Трипілля B/2—C/1, C/1 і степових пам'яток із Кавказом, а через цього — із Близьким Сходом. Зокрема, поки що відсутні натяки на якісь елементи раннього і навіть середнього Майкопу (устъ-джегутинський та іноземцево-костромський періоди, за В.А. Трифоновим) на трипільських поселеннях цього часу. Згадане вище намагання Т.Г. Мовші синхронізувати поселення Косенівка з пам'ятками третього горизонту розвитку майкопсько-новосвободненських пам'яток, за періодизацією О.Д. Резепкіна (Клади III), має свої проблеми, оскільки засади для датування цього горизонту є не зовсім зрозумілими і досить хиткими. О.Д. Резепкін виділяє третій ступінь майкопської культури, датуючи його пізніше за матеріали іноземцево-костромського типу, які відповідають другому ступеню його періодизації³⁵. Початок третього ступеня дослідник дає кінцем Трипілля C/1 — початком Трипілля C/2 лише на підставі зіставлення кам'яного молотка із зруйнованого поховання Таухабль біля Краснодару з аналогічними знахідками степового Причорномор'я³⁶. При цьому О.Д. Резепкін як базову для датування наводить знахідку молотка з поховання Вихватинського могильника (пох. 9/52), намагаючись датувати його кінцем Трипілля C/1 — початком Трипілля C/2. Але, наприклад, відповідно до періодизації Є.К. Черниш, могильник Вихватинці I датується 9 ступенем, а Вихватинці II — 10 ступенем пізнього Трипілля, що не є найраннішими для Трипілля C/2, яке охоплює ступені з 7 по 11. В.А. Дергачов розглядає пам'ятки вихватинського типу у межах пізнього Трипілля, яким він вважає саме період Трипілля C/2, але поділяє їх на дві хронологічні

групи, відзначаючи при цьому, що питання відносної хронології вимагає уточнення³⁷.

Молотки, аналогічні знахідці з Таухабль, разом із трьома різновидами цього типу виробів автором цієї статті нещодавно було запропоновано виділити у навершя кічкаського типу, датування яких з огляду на відносну хронологію обмежене виключно періодом Трипілля С/2³⁸. Навершя кічкаського типу (16 екземплярів, за винятком вихватинського) концентруються смugoю вздовж Дніпра та його притоків у могильниках Софіївського типу на півночі та у «випростаних» похованнях степової зони на півдні, аж до зруйнованого поховання у кам'яній скрині на Молочній, біля с. Костянтинівка, неподалік від Мелітополя (знайденого разом із крем'яним прапорцеподібним вістрям стріли майкопського типу та горщиком — імітацією майкопських форм)³⁹.

Радіовуглецеві дати могильників софіївського типу є досить пізніми (таблиця). Щодо «випростаних» поховань, то на весь відомий масив цих пам'яток нещодавно були отримані перші дві дати для двох поховань з кургану «Тарасова Могила», дослідженого у 1992 році на р. Конка на околиці м. Оріхів⁴⁰. Ці дати є більш ранніми щодо дат могильників софіївського типу, але й поховання можуть бути раннішими з огляду на можливу синхронізацію квітянської культури, яка включає і «випростані» поховання, з Трипіллям С/1 та С/2⁴¹. У цілому ж, з огляду на молотки, знайдені при двох похованнях в Єрмолаївці разом зі статуетками серезліївського типу та трипільською розписною амфоркою, період їхнього існування охоплює найпізніші (9—11) ступені розвитку пізнього Трипілля, за періодизацією Є.К. Черниш, тобто заключну половину Трипілля С/2. Таким чином, використання О.Д. Резепкіним для датування третього ступеня розвитку майкопської культури лише молотка з Вихватинського могильника явно недостатньо, та й взагалі, виділення цього ступеня викликає певні сумніви⁴².

З Північного Кавказу походять знахідки бронзової провушної сокири типу Ариушд зі ст. Усть-Лабинської⁴³ та фрагмента глиняної жіночої статуетки зі ст. Урупської⁴⁴, які могли б бути інтерпретованими як трипільські імпорти або впливи часу Трипілля С/1. Проте ці знахідки випадкові, і відсутність чіткого археологічного контексту не дозволяє робити конкретні висновки.

У степовій зоні Причорномор'я, незважаючи на наявність майкопських імпортів, відносне датування останніх не виходить за межі Трипілля С/2⁴⁵, що, можливо, свідчить і про проблемність періодизації майкопсько-новосвободненської спільноти з огляду як на археологічні засади, так і на радіовуглецеві дати⁴⁶. Зокрема, ми не маємо підстав датувати саме цим періодом поки що єдину знахідку у степових курганах горщика, який відповідає галюгайсько-серъогінському майкопу (за С.М. Кореневським)⁴⁷, а саме — з кургану 1 біля с. Соколово на Інгулі. Відповідно до публікації, він був знайдений у засипці кромлеха разом із фрагментами іншої посудини, які, за даними автора розкопок, були викинуті зі зруйнованого основного поховання (№ 6а) під час впуску іншого поховання (№ 6)⁴⁸.

Загалом, сучасні археологічні джерела і радіовуглецеві дати дають підстави розглядати розвиток степового населення Причорномор'я під зростаючим культурним «тиском» двох землеробських суспільств. Перше з них було представлене кукутені-трипільською спільнотою, друге — майкопсько-новосвободненською. При цьому слід зазначити, що окрім групи пастушого населення формувалися за безпосередньою участі землеробів. Основним питанням залишається проблема їхнього хронологічного зіставлення, зокрема для початку пізнього Трипілля — часу, коли в Побужжі функціонують поселення-гіганти.

Судячи з нової серії радіовуглецевих дат та речових знахідок з поховань так званого «степового Майкопу», майкопсько-новосвободненське населення почало освоювати степи Передкавказзя вже з початку своєї появи на Північному Кавказі, тобто у ранньомайкопський (усть-джегутинський або ж галюгайсько-серъогінський) час⁴⁹. Щодо степової зони Причорномор'я, то ми маємо свідчення про пізнішу появу тут близьких за обрядом пам'яток (животилівсько-вовчанський тип) з огляду на їхнє безумовне датування ча-

сом Трипілля С/2 та радіовуглецеві дати останнього. У цьому плані слід відзначити наявність у похованнях животилівсько-вовчанського типу майкопських посудин, прикрашених геометричним орнаментом, нанесеним проліскованими, рідше — прокресленими лініями (рис. 3, D). Навколо трипільського чи майкопського походження цього посуду ще точиться дискусія, зокрема в роботах В.Г. Збеновича, І.Ф. Ковальової, І.В. Манзури, Т.Г. Мовші, А.Л. Нечитайлого та автора цих рядків. В.А. Трифонов назначає, що цей тип посуду був поширенний у середній і пізньоурукський періоди на широкій території від Південної Месопотамії і Сузіани до Східної Анатолії і що в майкопсько-новосвободненських комплексах на Північному Кавказі він з'являється на середньому (іноземцево-костромському) етапі розвитку Майкопу в результаті пізньоурукських впливів⁵⁰. Напевно, поширення цього посуду у степовому Причорномор'ї завдяки «животилівсько-вовчанській» міграції все ж таки вирішується на користь Північного Кавказу і майкопсько-новосвободненських племен, хоча той факт, що посуд із прокресленими геометричними композиціями присутній у пам'ятках гординештської (касперівської) групи Трипілля С/2, мусить бути прийнятим до уваги⁵¹.

У степовій зоні Причорномор'я в похованнях животилівсько-вовчанського типу посуд із проліскованим орнаментом знайдений разом з розписною пізньотрипільською керамікою гординештської (касперівської, за Т.Г. Мовшею) локальної групи (рис. 3, E), а також із кістяними та бронзовими підвісками болградського типу, що, напевно, імітують посоховидні «шпильки» з досить пізніх новосвободненських дольменів (рис. 3, B)⁵², і так званими підвісками, які нагадують близькосхідні печатки (рис. 3, C). Це означає, що потребує пояснень значна розбіжність наявних радіовуглецевих дат для Майкопу-Новосвободної та Трипілля С/2 (таблиця).

Чи можлива «ідеальна модель»?

Постає питання — чи можна взагалі скласти певну цілісну картину з огляду на існуючі хронологічні розбіжності? Зокрема, чи можна стверджувати, що впливи двох землеробських світів Кукутені-Трипілля та Майкопу-Новосвободної відбувалися паралельно, у напрямку один до іншого, і закінчилися появою змішаних комплексів животилівсько-вовчанського типу, які об'єднали через степи обидва полярні регіони?

Якщо виходити з пошуків загальних закономірностей, то, очевидно, можна позитивно відповісти на поставлене запитання і на цій підставі окреслити певну «ідеальну модель» співвіднесення степу та землеробських суспільств, абстрагуючись від існуючих проблем. Але при такому підході мова може йти виключно про концептуальний підхід, який є досить дискусійним і має завжди певний рівень суб'єктивності, а тому потребує обережного використання та подальшого уточнення.

1. Вихідним пунктом для створення означеної моделі має бути припущення про синхронність появи найранніших пам'яток майкопсько-новосвободненської спільноти на Північному Кавказі, з одного боку, і функціонування трипільських поселень-гіантів у лісостеповому Побужжі, з іншого. Це припущення узгоджується з наявними радіовуглецевими датами.

2. Тоді наступним пунктом моделі буде припущення про можливу одночасну появу в степовому Передкавказзі найранніших поховань так званого степового Майкопу, а в степовому межиріччі Бугу та Дністра (можливо, ширше) — курганних поховань комплексів з посудом Трипілля В/2—С/1, С/1 («степового Трипілля»?). Чи можливо це з огляду на економічні засади обох землеробських регіонів?

О.М. Гей на прикладі території Північно-Західного Передкавказзя охарактеризував появу «степового Майкопу» як результат диференціації господарської структури майкопсько-новосвободненської спільноти, а саме — виділення із системи комплексного осілого землеробсько-скотарського господарства останньої особливого напівкочового напрямку в процесі територіального відособлення певної частини населення за нових екологічних

умов, що могло призвести до формування нової археологічної культури і навіть нового етносу. Причину цього процесу дослідник бачить у відсутності достатньої площині гірських пасовищ і вузькості степового коридору між горами та р. Кубань західніше від р. Білої, що значно обмежувало розвиток скотарства у місцевого закубанського населення⁵³. Вчений також зазначає, що відособлення цієї частини населення призвело до певних змін у похованальному обряді, а саме — появи ям з уступами, орієнтації на схід та захід, тобто тих рис, які відомі в Нижньому Подонні на прикладі поховань у курганах груп Койсуг та Шахайська II⁵⁴. Як видається, саме ці поховання вже відповідають локальним проявам пам'яток животилівсько-вовчанського типу, де все ж таки зберігається і типова для майкопсько-новосвободненських поховань орієнтація у південному напрямку⁵⁵.

У контексті позиції О.М. Гея слушно навести думку С.М. Кореневського щодо визначення господарсько-культурного типу майкопської культури. Дослідник характеризує його як рухливо-осіле комплексне землеробсько-скотарське господарство, яке базувалося на мотичній поверхневій обробці землі у річкових долинах, стійловому утриманні худоби та чабанування вздовж долин річок. При цьому С.М. Кореневський відзначає, що осілість майкопського населення була нетривалою, оскільки виснаження земельних угідь вимагало пошуку нових місць. Негативні для землеробського господарства кліматичні зміни при переході від атлантичного до суб boreального періоду взагалі призвели, на думку вченого, до загибелі майкопської культури⁵⁶.

На фоні такої характеристики господарської системи майкопсько-новосвободненської спільноти (перш за все — галюгайсько-серъогінського майкопу, за С.М. Кореневським) ще більш слушно виступає наведена вище позиція О.М. Гея щодо причин господарської диференціації та освоєння окремими групами майкопсько-новосвободненської спільноти степів у напрямку Дону⁵⁷. Цей процес виглядає абсолютно закономірним, хоча він міг супроводжуватися загостренням відносин із сусіднім степовим населенням. На це вказує розповсюдження типових для Майкопу-Новосвободної крем'яних асиметричних та пропорціонільних вістер стріл. Положення останніх, як правило поодиноких, у похованнях Нижнього Подоння та його притоків (хут. Новий на р. Сал, к. 132, п. 23, 25 та 13⁵⁸) може свідчити про насильницьку смерть похованих. Більше того, поховання з майкопськими вістрями стріл відомі значно північніше, у басейні Сіверського Дінця (Олександровськ, к. 4, п. 5; к. 9, п. 40⁵⁹; Піонерське, к. 8, п. 1, 7⁶⁰) і навіть західніше, у Подніпров'ї (могильник на о-ві Виноградному, пох. 26⁶¹) та на р. Молочній у згаданому вже похованні біля с. Костянтинівка⁶². Але найбільш представницьким щодо наявності майкопських вістер стріл вважається Костянтинівське поселення на Нижньому Доні, де знайдено 170 екземплярів, хоча ще більше там знайдено підтрикутних вістер з віймкою в основі (514 екз.). Саме останні розглядаються деякими дослідниками як вістря потенційного противника мешканців поселення, від нападу якого воно і загинуло⁶³. На думку вчених, цим противником були середньостогівські племена (за термінологією Д.Я. Телегіна), але це досить дискусійний висновок з огляду, по-перше, на явно помилкове датування поселенням часом Трипілля В/1, по-друге, на синкретичний матеріальний комплекс поселення з перевагою степових, а не майкопських елементів, тим паче, що й вістря дротиків та списів ніяк не можна назвати «середньостогівськими»⁶⁴. Значна кількість майкопсько-новосвободненських матеріалів на поселеннях і в похованнях Нижнього Подоння та степового Передкавказзя досить виразно вказує на експансію (можливо, і військову) майкопсько-новосвободненської спільноти і її значний культурний вплив на степове населення. Матеріали, які б вказували на суттєві зворотні впливи степового населення на території майкопсько-новосвободненської спільноти, як зазначалося вище, практично не відомі. Відсутні там і трикутні вістря стріл з віймкою в основі, які б свідчили про загрозу саме від степових «середньостогівських» племен.

Є підстави вважати, що схожий із «майкопсько-новосвободненським» процес диференціації господарської системи та освоєння степових просторів

міг початися також і в середовищі кукутені-трипільського населення впродовж етапу Трипілля С/1, зокрема у Буго-Дністровському межиріччі. По суті, економічні засади для цього, з огляду на існуючі розробки проблем демографії та господарської системи кукутені-трипільського суспільства, могли бути⁶⁵. Землеробсько-скотарське господарство Кукутені-Трипілля базувалося на екстенсивній переложно-залижній системі землекористування з можливим орним землеробством за безумовної наявності мотичного. Таке господарство розвивалося виключно за рахунок територіальної експансії Кукутені-Трипілля вздовж правобережного лісостепу⁶⁶. Загалом, характеристика рухливо-осідлого землеробсько-скотарського господарства майкопсько-новосвободненської спільноти, наведена С.М. Кореневським, принципово схожа з кукутені-трипільським господарством, за винятком хронологічно-просторових показників. Близькість спостерігається вже в тому, що поширення обох систем відбувалося від передгір'їв: Кукутені-Трипілля — від передгірських регіонів Карпат, а Майкопу-Новосвободної — від кавказьких передгір'їв. Але якщо майкопсько-новосвободненське суспільство мало безальтернативну перспективу освоєння виключно прилеглих степових регіонів, то кукутені-трипільське мало можливість спочатку використати досить широку чорноземну смугу українського правобережного лісостепу, яка, щоправда, теж мала свій ліміт. Він вичерпався, на думку М.Ю. Відейка, уже на початку етапу Трипілля В/2, коли припинилася територіальна експансія і почався перерозподіл наявних ресурсів⁶⁷. Екстенсивність землеробства, що вичерпувало не тільки земельні, але й лісові та інші ресурси, а також несприятливі кліматичні зміни⁶⁸ вели до кризи господарської системи Кукутені-Трипілля і розвитку тих явищ, які О.М. Гей назвав для Майкопу-Новосвободної диференціацією господарських структур, а М.Ю. Відейко для Кукутені-Трипілля називає моделями господарської адаптації в результаті виходу трипільців за межі звичного екологічного середовища⁶⁹. Можливо, проявом цього процесу можна вже вважати появу стоянок Трипілля С/1 у Канівському Подніпров'ї (Ігнатенкова Гора), які розглядаються як сезонні стійбища трипільських мисливців та рибалок⁷⁰. В.О. Круц визначає у Кийському Подніпров'ї для часу Трипілля С/1 різке зростання дикої фауни на поселеннях, що означає збільшення ролі мисливства у господарстві місцевого населення (пам'ятки чапаївського типу), і на цьому фоні — зменшення розмірів поселень, порушення традицій домобудівництва⁷¹. Очевидно, що вже формування поселень-гіантів у Побужжі зі значною концентрацією продуктивних сил і тиску на навколошнє середовище було проявом територіального обмеження господарської системи Кукутені-Трипілля, що вимагало диференціації останньої, або, іншими словами, виділення (сегментації) окремих груп населення, які започатковують нові господарські системи⁷². В.О. Круц, наприклад, зазначає з огляду на демографічні розрахунки, що, очевидно, на початку пізнього етапу (Трипілля С/1) «...пік соціально-економічного розвитку трипільського суспільства був уже пройдений і почався спад, який згодом завершився зникненням трипільців з історичної арени». Це стосується, насамперед, Буго-Дніпровського межиріччя, де густота населення, за підрахунками дослідника, була максимальною⁷³. Тому, на фоні кризових проявів у господарстві кукутені-трипільського суспільства, не може бути виключеним і відхід певних груп населення у прилеглі степові райони Побужжя, що саме і припускала Т.Г. Мовша, акцентуючи при цьому увагу на томашівській групі, або, як вона вважала, культурі⁷⁴.

На відміну від «степового Майкопу», наявність курганних поховань якого не викликає сумнівів, визначення поховань трипільської культури в курганах Буго-Дністровського межиріччя залишається темою дискусійною. Як зазначалося, Т.Г. Мовша вважала трипільськими не лише невеликі поселення-стоянки у степовому Побужжі, але й деякі поховання в курганах, які супроводжувалися мальованим посудом Трипілля В/2—С/1, С/1. Щоправда, дослідниця відзначала при цьому, що поховальний обряд локальних груп Трипілля того часу досі залишається невивченим і тому, визначаючи належність поховань, необхідно дотримуватися індивідуального підходу до кожного з них, оскільки в одних випадках мова може йти про імпорт, у других — про етнічні зв'язки, а в третіх — дійс-

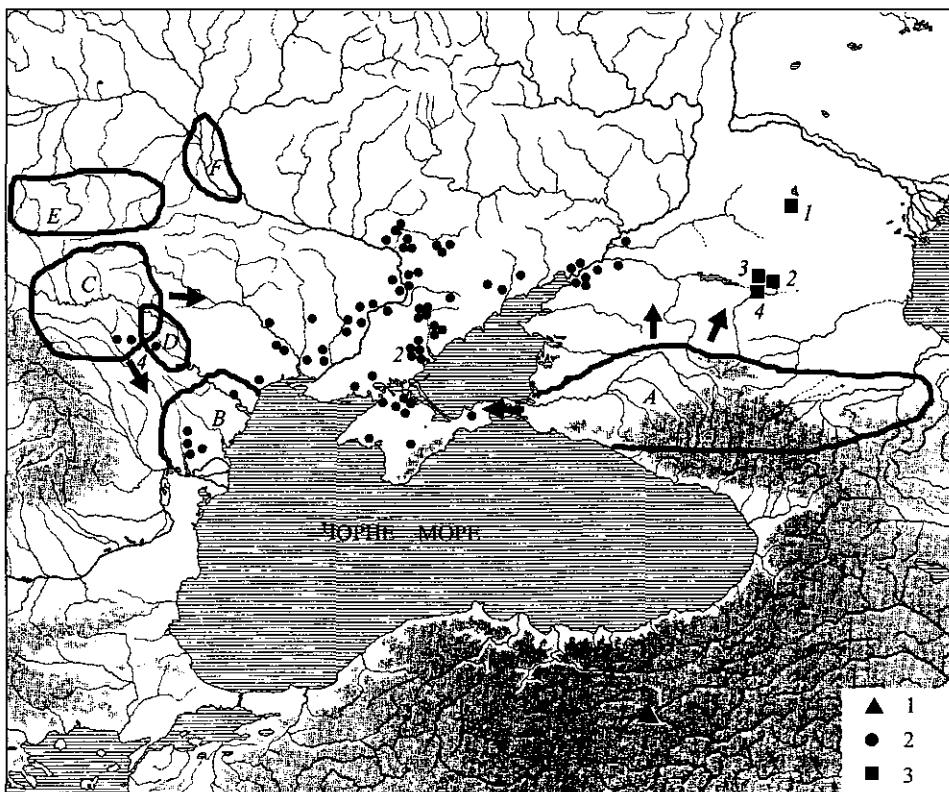

Рис. 4. Кarta розповсюдження пам'яток животилівсько-вовчанського типу: 1 — тель Арслантепе у Східній Анатолії; 2 — поховання животилівсько-вовчанського типу: 1 — Животилівка (суч. м. Новомосковськ); 2 — Вовчанськ; 3 — Койусуг; 4 — Бурсучени (для межиріччя Дністра та Дунаю представлена лише вибіркові комплекси, в основному з підвісками болградського типу); 3 — вибіркові поховання так званого степового Майкопа: 1 — Евдик; 2 — Манджікіни; 3 — Зундат-Толга; 4 — Шарахалсун. А — зона розповсюдження майкопсько-новосвободненської спільноти (за Р.М. Мунчаєвим та В.А. Трифоновим); В, С, Д, Е, Ф — основні локальні групи Трипілля С/2 (за В.Г. Петренком): В — усатівська; С — гординештська; Д — вихватинська; Е — городська; Ф — софіївська

но, про трипільську належність поховань, що і демонструє розселення трипільців у степ ⁷⁵.

З огляду на це застереження, єдиними похованнями, які можуть мати стосунок до Трипілля, є представлені групою III, варіантами А та В, за авторською класифікацією. Вони складають третю з основних чотирьох похованальних традицій для енеоліту причорноморських степів (рис. 2) ⁷⁶. Саме ці поховання об'єднані автором з нижнім шаром Михайлівського поселення в одну культуру, хоча проблема походження матеріального комплексу останнього досі не має загальноприйнятого вирішення. Єдине, що можна стверджувати, на нашу думку, — це те, що в матеріалах нижнього шару, безумовно, відбилися впливи землеробських культур ⁷⁷.

I.B. Манзура також розглядає зазначену групу поховань, але у Дністро-Дунайському межиріччі (тип Хаджидер, за В.Г. Петренко), у землеробському контексті і включає їх у так званий бессарабський варіант культури Чернавода I ⁷⁸. Дослідник взагалі сумнівається, що трипільський посуд у цих похованнях можна вважати імпортом. Більше того, він акцентує увагу на факті, що в даних випадках можна говорити про степове відособлення від трипільського культурного масиву ⁷⁹. Дійсно, скорчені на боці поховання в овальних ямах з однією підігнутою і другою випростаною або ж з двома випростаними до колін руками (відповідно, групи III-A та III-B), у супроводі посуду Трипілля В/2—С/1 та С/1 зовсім не відомі, зокрема у так званих середньостогівських могильниках Подніпров'я, де представлені виключно скорчені

на спині поховання. І хоча формування цього нового обряду ще не зовсім зрозуміле, треба визнати, що традиція скорчених на боці поховань у супроводі посуду виглядає типовішою саме для землеробських суспільств. Зрідка поховання з таким положенням померлих представлена і в курганах майкопсько-новосвободненської спільноти. Саме тому можна-таки припустити, по-перше, що формування даної обрядової традиції відбувалося не без участі землеробських племен, а по-друге, що в Буго-Дністровському межиріччі такими племенами могли бути лише трипільські групи у процесі диференціації господарської структури Кукутені-Трипілля і формування «степового Трипілля»⁸⁰. Це міг бути початок того процесу, який пізніше привів до формування у степовому Подністров'ї усатівської культури, оскільки згадані вище поховання фахівці, зокрема вже згадані І.В. Манзурою та В.Г. Петренко, попри термінологічні розбіжності вважають доусатівськими не тільки у хронологічному, а й у генетичному плані.

На відміну від майкопсько-новосвободненських поховань, ранні поховання груп III-А та В супроводжувалися найчастіше лише поодинокими горщиками, і зброя там майже не представлена. Це пояснюється, зокрема, тим, що, прийнявши означені поховання за трипільські, можна припустити, що прилеглі до кукутені-трипільської території степові області Побужжя та Подністров'я у цей період були практично не заселені степовим населенням, зокрема квітянською культурою (з «випростаними» похованнями), а найпізніші стогівські та «постстогівські» групи були, найімовірніше, нечисленними сусідами⁸¹. Незначна кількість фрагментів кераміки типу Середній Стіг II відома на степових стоянках Побужжя, які Т.Г. Мовша визначає як трипільські, але на поселеннях Трипілля В/2-С/1, С/1, зокрема на поселеннях-гігантах, степові стогівські елементи не представлені. Трипільські ж імпорти та впливи того часу, як зазначалося на початку статті, сягали степового та лісостепового Подніпров'я (могильник Ігрень VIII, поселення Дерейвка та Молюхів Бугор). Саме тому степова (як і лісостепова) загроза трипільській культурі залишається науково не доведеним фактом. Згадки про дерейвських вершників, озброєних луками та роговими бойовими клевцями і молотами, які нападали на трипільські поселення, залишаються поки що лише матеріалом для літературних фантазій. З агресивністю степових племен не згодні і деякі дослідники трипільської культури, які, навпаки, акцентують увагу на загостренні відносин всередині кукутені-трипільського суспільства, пов'язаного з експансією груп із західного ареалу в східний⁸². А оскільки мальований посуд у степових похованнях якраз має традиції західного ареалу, то можна припустити, що схильні до захоплення нових земель західні громади могли освоювати за рахунок господарської диференціації інші екологічні зони.

Таким чином, досить імовірно, що уже протягом вказаного часу на основі диференціації господарських систем майкопсько-новосвободненської спільноти на Північному Кавказі та кукутені-трипільської у Буго-Дністровському лісостепу відбувався початковий процес експансії землеробських культур у прилеглі степові регіони, а їхні культурні впливи сягали і віддаленіших регіонів.

3. Наступним важливим пунктом «ідеальної моделі» слід вважати ту обставину, що як над «книжньомихайлівськими» похованнями з посудом Трипілля В/2—С/1, С/1, так і над похованнями «степового Майкопу» відомі перші складні монументальні споруди зі сталими елементами культової архітектури. Якщо їхня синхронність буде підкріплена археологічними джерелами, тоді процес появи і розвитку «курганної традиції» у степовій зоні вимагатиме суттєвого уточнення, якщо не перегляду, з огляду на землеробський компонент її становлення⁸³. Цікаво, що за доби ранньої бронзи, у період існування «ямної культури», складна комбінована культова архітектура для курганів останньою була вже не характерною.

4. Ще одним важливим пунктом «ідеальної моделі» є те, що на наступному етапі (Трипілля С/2) експансія досягла свого апогею, очевидно, під впливом поступової аридизації та повного розпаду первинних землеробських господарських систем. Цей процес супроводжувався рухом населення, що залишило пам'ятки животилівсько-вовчанського типу, в яких були тісно поєднані

матеріальні риси обох землеробських регіонів (рис. 4). Це вказує на злиття культурних елементів обох регіонів, яке раніше ще не спостерігалося. Знайти активну сторону у цьому русі досить важко, оскільки обидві системи опинилися у схожих критичних умовах. Особливою ж прикметою того часу стає розповсюдження типово землеробського обряду «у позі адорації» (група III-C, за авторською класифікацією), яка раніше, за наявними даними, у степовій зоні не була представлена. Саме ця обрядова традиція з розвиненою кам'яною архітектурою стала типовою для усатівської культури, що разом зі значною нащеністю різноманітного інвентаря наблизило її до майкопсько-новосвободненських курганів⁸⁴.

5. Завершальним пунктом «ідеальної моделі», з огляду на праісторичні події у циркумпонтійській зоні, можна вважати той факт, що приблизно в той самий час, за новим радіовуглецевим датуванням, уже відбувалася так звана уруська експансія (середній та пізній Урук) з південної Месопотамії на північ⁸⁵. І якщо ці події мали відгомін у Східній Анатолії і на Північному Кавказі, як підкреслюють фахівці, говорячи про значні пізньоуруські впливи на цих територіях (хоча наявні дати C-14 для Майкопу-Новосвободної свідчать про час середнього Урку), то їхній вплив на процеси в степовому Причорномор'ї на фінальній стадії енеоліту ще має бути вивченим.

Безумовно, викладене вище має дискусійний характер. З одного боку, багато аспектів відносної та абсолютної хронології потребують постійної кореляції. Наведені нами зіставлення робилися здебільшого за даними радіовуглецевого датування, як це зробив, наприклад, В.А. Трифонов⁸⁶, а тому потребують суттєвого археологічного підкріплення. Зокрема, нові дати вказують на явну тенденцію загального омоложення пам'яток Трипілля C/2⁸⁷ — як його фіналу, так і початку⁸⁸. Ці дати змішують початок Трипілля C/2 до останньої третини IV тис. до н. е., якщо не пізніше (за калібраційною програмою OxCal). Тим самим повинні розширюватися хронологічні межі Трипілля C/1 за рахунок його фінального датування, що вимагатиме суттєвого коригування синхронізації пам'яток, зокрема по відношенню до Майкопу-Новосвободної. Наскільки це реально, повинні показати подальші дослідження. З іншого боку, північна причорноморська частина циркумпонтійської зони, можливо, має тенденцію до «запізнювання» подій щодо південної і навіть Північного Кавказу, чому відповідають і наявні дати, оскільки найпізніші з них для окремих локальних груп Трипілля C/2 досягають при калібрації 2750 cal BC⁸⁹. Це значно виходить за межі «terminus ante quem», запропонованого Г. Парцінгером, і за дати для Майкопу-Новосвободної. Лише на об'єктивних наукових засадах подальшого аналізу ми зможемо оцінити значення як степових енеолітических культур, так і землеробських, передусім трипільської, у циркумпонтійській праісторії.

¹ Статтю написано на основі доповіді, прочитаної автором на міжнародній конференції «Поселення-гіганти трипільської культури (до 110-річчя дослідження культури)» б. серпня 2003 року в Тальянках. У статті використані деякі висновки з проекту, який виконувався автором у Німецькому археологічному інституті в Берліні 1997—1999 рр. (стипендія Фонду ім. Олександра фон Гумбольдта за підтримки проф. Г. Парцінгера), та з проекту, який виконувався в Музеї археології та антропології Пенсильванського університету в м. Філадельфія 2001—2002 рр. (стипендія Фонду ім. Фулбраїта за підтримки проф. Ф. Хіберта).

² Gimbutas M. Das Ende Alteuropas. Der Einfall von Steppennomaden aus Südrussland und die Indogermanisierung Mitteleuropas. — Archaeolingua Alapítvány / Eds. Jerem E., Meid W. — Budapest, 1994. — S. 20.

³ Автор подає даний термін у лапках, оскільки останній набув у наш час досить абстрактного характеру на фоні виділення окремих локальних варіантів ямної культурно-історичної області (за М.Я. Мерпертом) або спільноти (за О.Г. Шапошниковою), або навіть відокремлення окремих самостійних культур, зокрема новотиторівської. На цьому фоні важко відповісти на принципово важливі питання: що ж являє собою ямна культура у межах ямної культурно-історичної області чи спільноти?

⁴ Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 146.

⁵ Щодо проблем визначення характеру скотарства див.: Бунятян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень / Ред. В.Ф. Генінг, К.П. Бунятян. — К., 1994. — С. 73—101.

⁶ Тут автор не підкреслює значення блоку культур Коджадермен-Гумельниця-Караново VI за доби степового раннього енеоліту.

⁷ Термін нещодавно запропонований В.А. Трифоновим — див.: Трифонов В.А. Дарквєти-мешоковская культура // Третья Кубанская археологическая конференция: Тезисы докладов / Ред. И.И. Марченко. — Краснодар—Анапа, 2001. — С. 190—194. Але існують також інші терміни, зокрема закубанська культура, за О.О. Нехаевим, та культура перлинно-на-кольчастої кераміки, за С.М. Кореневським.

⁸ Термін згідно з: Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья (майкопско-новосвободненская общность, проблемы внутренней типологии и символики погребальной практики): Автoref. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 2001.

⁹ Слід зазначити, що у зв'язку з постійним поповненням радіовуглецевих дат для енеолітических пам'яток хронологічні межі періодів розвитку енеоліту потребують постійного коригування та перевірки археологічними методами. Тому, як правило, калібровані дати можуть сприйматися лише як наближені цифри, які ще потребують обережного використання, особливо при зіставленні з датуванням інших культур, які мають радіовуглецеві дати, зроблені багато років тому, і не поповнювалися новими. Зокрема, це стосується дат, похибка яких становить ± 100 і вище.

¹⁰ Даниленко В.М., Шмагій М.М. Про один поворотний момент в історії Південної Європи // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 3—20.

¹¹ Між раннім та середнім періодами існує проміжок часу, який був визначений автором як «степовий хіatus» з огляду на характер раннього і середнього періодів (*Rassamakin Y.Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC* // Levine M., Rassamakin Yu., Kislenko A., Tatarintseva N. Late Prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe (with an introduction by C. Renfrew). — McDonald Institute Monographs: University of Cambridge, 1999. — Р. 128. Він відповідає приблизно Трипіллю B/1-2 і B/2 та поселенням типу Середній Стіг 2 у степовому Подніпров'ї має свою специфіку (Цвек Е.В., Рассамакин Ю.Я. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии поселений типа Средний Стог 2 // *Stratum Plus* (у друці). Цікаво, що значний проміжок часу можна побачити і в періодизації М. Гімбугас між першою та другою хвилями розповсюдження курганної традиції (*Gimbutas M. Das Ende Alteuropas...* — S. 15).

¹² Rassamakin Y.Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe... — Р. 73—154.

¹³ Рассамакин Ю.Я. Степная культовая монументальная архитектура: в поисках истоков традиции // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя): Матеріали міжнародної археологічної конференції / Ред. І.Ф. Ковалев. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 56—60. Доповідь автора на секції «Матеріальна культура номадизму» на 4-й конференції Європейської асоціації археологів у Гетеборгу (Швеція) в 1998 р. (див.: Rassamakin Y. Kurgans of the Pontic Steppe as Development of the Megalithic Tradition // EAA 4th Annual Meeting. Abstract Book / Eds. Andersson A.-C., Cornell P., Karlsson H., Kjærsgaard J., Rolöf M. — Göteborg, 1998. — Р. 89—90). На цю тему також див.: Довженко Н.Д. Проблеми дослідження найдавніших мегалітических пам'яток України // Праці центру пам'яткоznавства. — Вип. 2 / Ред. С.З. Заремба. — К., 1993. — С. 108—121.

¹⁴ Мовши Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту-ранньобронзового віку // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 36—51; Петренко В.Г. Относительные места в степном энеолите ряда памятников Днестровско-Дунайского региона // Древнее Причерноморье (Краткие сообщения Одесского Археологического Общества). — Одесса, 1993. — С. 16—19; Rassamakin Y.Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe... — Р. 112—122.

¹⁵ Рассамакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений // Археологический альманах. — № 10. — Донецк, 2001. — С. 83.

¹⁶ Рассамакин Ю.Я. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 64—74.

¹⁷ Рассамакин Ю.Я. О периодизации Александровского энеолитического могильника // Доба бронзи Доно-Донецкого регіону: Матеріали 5-го українсько-російського польового семінару / Ред. Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко, А.Д. Пряхін. — Київ—Вороніж, 2001. — С. 96—100; Его же. Степная культовая монументальная архитектура... — С. 59—60; Кореневский С.Н., Калмыков А.А. Новые данные о курганах эпохи энеолита и раннего бронзового века севера Степного Предкавказья // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тезисы конференции. — Часть I / Ред. Н.И. Шишлин. — М., 2003. — С. 72—74.

¹⁸ Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья...; Резепкин А.Д. К проблеме соотношения хронологии культур эпохи энеолита — ранней бронзы Север-

ного Кавказа и Триполья // Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. (к 100-летию со дня рождения А.А. Иессена) / Ред. Ю.Ю. Пиотровский. — СПб., 1996. — С. 50—54; Трифонов В.А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — бронзы Северного Кавказа // Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. (к 100-летию со дня рождения А.А. Иессена) / Ред. Ю.Ю. Пиотровский. — СПб., 1996. — С. 43—49; Трифонов В.А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) // К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы: Материалы междунар. науч. конф. / Ред. Ю.И. Колев. — Самара, 2001. — С. 78—79.

¹⁹ Мовша Т.Г. Косеновская локальная группа трипольско-кукутенской общности // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции / Ред. В.П. Ванчугов. — Ч. II. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 59; Мовша Т.Г. Проблема взаимопроникновений степных и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.): Материалы междунар. конф. / Ред. Е.В. Яровой. — К., 1991. — С. 58; Мовша Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 46; Резепкін А.Д. Східно-Західний Кавказ в епоху ранній бронзи (по матеріалам погребальних пам'ятників новосвободненського типу): Автoref. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1989. — С. 11—14. У нещодавно виданій монографії О.Д. Резепкін синхронізував третій горизонт (Клади III) з Трипілям С/1-2 (*Rezepkin A.D. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien // Archäologie in Eurasien*. — Band 10. — Rahden/Westf., 2000. — S. 17—22, Abb. 6).

²⁰ Збенович В.Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины / Ред. С.С. Березанская, В.В. Отрошенко, Д.Я. Телегин. — К., 1976. — С. 64; Мовша Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 40—44, 46. У цьому контексті слід згадати інформацію про нібито зруйноване поселення на Чонгарському півострові на Сиваших, де були начебто зібрані ще у сер. 80-х років трипільські мальовані біконічні горщики Трипілля С/1. Ю.О. Шилов навіть реконструював площу поселення в 0,25 га, яке складалося з напівземлянки, зруйнованої і перекритої дорогою (Ващук П.М., Шилов Ю.А. К вопросу о контактах майкопской и трипольской культур // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы: Тезисы докладов международного симпозиума / Ред. В.А. Трифонов. — Л., 1991. — С. 59). Але оскільки жодних аргументів, які б підтвердили існування поселення, не було ніколи наведено, можна припустити, що йдеться про недостовірну інформацію.

²¹ Цвек Е.В., Рассамакин Ю.Я. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии поселений типа Средний Стол 2 // Stratum Plus (у другі). Слід зазначити у цьому зв'язку, що наведені свого часу А.Л. Нечитайло прояви впливу ступу на майкопську культуру були не досить переконливими, некоректними, а деякі просто хибними (*Нечитайло А.Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. — К., 1991. — С. 27—59). Перш за все, це стосується пасажу про запозичення гостроронного посуду та шнурового орнаменту на майкопській кераміці, що просто не витримує критики. Про це вже писав автор та С.М. Кореневський. Круглодонний посуд, зокрема піфоси, непогано представлений на близькосхідних пам'ятках, синхронних Майкопу. Наприклад, у шарах VII та VI-А теля Арслантепе у Східній Анатолії. Щодо шнурового орнаменту, то тут можна навести фрагменти чаши, орнаментовані паралельними рядами відбитків шнура, які численно представлені у шарі VII згаданого теля Арслантепе. Автори розкопок відзначили, що йдеться не про орнамент, а про певну систему переносу ще вологих виробів до місця сушки та випалу за допомогою сіток чи каркасів, виготовлених з кількох рядів шнурів (*Palmieri A. Eastern Anatolia and Early Mesopotamian Urbanization: Remarks on Changing Relations // Studi di paletnologia in onore di Salvatore M. Puglisi / Eds. Liverani M., Palmieri A., Peroni R.* — Roma, 1985. — Р. 194. — Fig. 1, 9—11). Тобто відбитки шнура пояснюються наявністю певної технології під час виготовлення посуду ще до випалу. Те саме, безумовно, стосується і наведених А.Л. Нечитайло фрагментів піфосів з відбитками канатів (*Нечитайло А.Л. Связи населения...* — С. 49. — Рис. 16), які не мають жодного стосунку до степових впливів і, навіть навпаки, вказують на близькосхідні технологічні традиції. Тому хотілося б застерегти дослідників від посилення на подібні зіставлення.

²² Ковалева И.Ф. Погребения животиловского типа в Присамарье // Курганные древности степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.) / Ред. И.Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1978. — С. 48; Ее же. Погребения с майкопским инвентарем в Левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья / Ред. И.Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1991. — С. 69—88; Рассамакин Ю.Я. Относительная хронология позднеэнолитических погребений бассейна р. Молочная // Новые памятники

ямной культуры степной зоны Украины / Ред. О.Г. Шапошникова. — К., 1988. — С. 21—25; *Его же*. О соотношении степных и новосвободненских памятников // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы. — Л., 1991. — С. 52—55; *Его же*. Станица Новосвободная и pontийская степь: новый источник решения актуальной проблемы // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тезисы докладов VII Донской археологической конференции. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 64—66; *Rassamakin Yu.Y. On Early Elements of the Globular Amphora Culture and Other Central European Cultures in the Late Eneolithic of the Northern Black Sea Region // Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350 BC / Ed. A. Koško.* — Baltic-Pontic Studies. — № 4. — Poznań, 1996. — P. 112—32.

²³ *Андреева М.В.* К вопросу о южных связях майкопской культуры // СА. — 1977. — № 1. — С. 39—56; *Кореневский С.Н.* Радиокарбонные даты майкопских (галигаяевских) поселений // Вторая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 1993. — С. 50—52; *Его же*. Древнейшие земледельцы и скотоводы...; *Мунчав Р.М.* Эпоха бронзы Северного Кавказа // Археология: эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа / Ред. К.Х. Кушнарева, В.И. Марковин. — М., 1994. — С. 168—172; *Пиотровский Ю.Ю.* Датировка археологического комплекса Майкопского кургана (Ошад) и проблемы хронологии «майкопской» культуры // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы. — Л., 1991. — С. 28—31; *Пиотровский Ю.Ю.* «Майкоп» и Древний Восток // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского: Тезисы докладов. — СПб., 1993. — С. 48—50; *Трифонов В.А.* Некоторые вопросы переднеазиатских связей майкопской культуры // КСИА АН СССР. — 1987. — Вып. 192. — С. 18—26; *Его же*. Поправки к абсолютной хронологии...; *Его же*. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) // К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы: Материалы международной научной конференции / Ред. Ю.И. Колев. — Самара, 2001. — С. 71—82; *Sherratt A.* Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives. — Edinburgh, 1997. — Р. 457—470 (російськомовну скорочено версію відповідного розділу цієї книги див.: *Шерет Э.* Троя, Майкоп, Алтын-депе: урбанизм раннего бронзового века и его периферии // Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации / Ред. В.М. Массон. — СПб., 1997. — С. 50—59).

²⁴ *Кореневский С.Н.* Древнейшие земледельцы и скотоводы...; *Трифонов В.А.* Некоторые вопросы переднеазиатских связей... — С. 20; *Его же*. Майкопская керамика с «проложенным» орнаментом // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тезисы конференции. — Ч. I / Ред. Н.И. Шишилина. — М., 2003. — С. 74—77; *Sherratt A.* Economy and Society in Prehistoric Europe... — Р. 461—465.

²⁵ *Андреева М.В.* Указ. соч.; *Трифонов В.А.* Некоторые вопросы переднеазиатских связей...; *Пиотровский Ю.Ю.* Датировка археологического комплекса Майкопского кургана...; *Кореневский С.Н.* Древнейшее оседлое население на Среднем Тереке. — М., 1993; *Мунчав Р.М.* Указ. соч... — С. 169; *Sherratt A.* Economy and Society in Prehistoric Europe... — Fig. 18, 2.

²⁶ *Wright H.T.* Cultural Action in the Uruk World // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 126.

²⁷ *Кореневский С.Н.* Древнейшие земледельцы и скотоводы... — С. 25—27; *Трифонов В.А.* Майкопская керамика с «проложенным» орнаментом... — С. 77. — Табл. 1; *Di Nocera G.-M.* Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: the Fourth — Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region // Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV—III millénaires. Actes du Colloque International organisé par l'Institut Français d'Université d'Istanbul (IFE) en collaboration avec l'Université d'Istanbul (İÜ), le Deutsches Archäologisches Institut, Istanbul (DAI) et le British Institute of Archaeology at Ankara (BIAA) / Éd. C. Marro & H. Hauptman. — Varia Anatolica. — № XI. — Paris, 2000. — P. 73—75; *Wright H.T., Rupley E.S.A.* Calibrated Radiocarbon Age Determinations of Uruk-Related Assemblages // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 114—120; *Frangipane M.* Centralization Processes in Greater Mesopotamia. Uruk «Expansion» as the Climax of Systemic Interactions among Areas of the Greater Mesopotamian Region // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 325—340. Необхідно

зазначити, що досить ранні дати для храму В шару VI-A Арслантепе спеціально підкреслються фахівцями як занадто ранні, пояснення цього — можливі особливості зразків для аналізу, зокрема використання при будівництві храму занадто старого дерева. Для датування храму пропонується одна надійніша дендрохронологічна дата, отримана П.І. Куніхольмом (3374 ± 30 BC), яка добре відповідає іншим каліброваним датам шару, зокрема його початку (Di Nocera. Radiocarbon Datings... — P. 74; Frangipane M. The Late Chalcolithic / EB I Sequence at Arslantepe. Chronological and Cultural Remarks from a Fromtier Site // Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV—III millénaires. Actes du Colloque International organisé par l'Institut Français d'Université d'Istanbul (IFEA) en collaboration avec l'Université d'Istanbul (İÜ), le Deutsches Archäologisches Institut, Istanbul (DAI) et le British Institute of Archaeology at Ankara (BIAA) / Éds. C. Marro, H. Hauptman. — Varia Anatolica XI. — Paris, 2000. — P. 446; Wright H.T., Rupley E.S.A. Calibrated Radiocarbon Age... — P. 117—118).

²⁸ Трифонов В.А. Майкопская керамика с «проложенным» орнаментом... — Табл. 1.

²⁹ Frangipane M. Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Regions // Between the Rivers and Over the Mountains (Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata) / Eds. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink. — Roma, 1993. — Tabl. 1; Frangipane M. The Late Chalcolithic / EB I Sequence at Arslantepe... — P. 440—447. — Tabl. 1.

³⁰ Parzinger H. Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus. — Römische-Germanische Forschungen. — Band. 52. — Mainz am Rhein, 1993. — S. 248—249.

³¹ Rothman M.S. The Local and the Regional. An Introduction // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 5—13. — Tabl. 1, 1; 1, 2; Wright H.T. Cultural Action in the Uruk World... — P. 125. Цікаво відзначити думку одного з дослідників теля Арслантепе, італійської вченої М. Франджілейн. Вона змінила раніше запропоноване нею разом з іншою дослідницею теля А. Палмірі віднесення шару VI-A до періоду ранньої бронзи I (РБ I). Вона вважає, що зараз цей шар правомірно відносити до більш широко вживаного дослідниками культур Верхнього Евфрату терміну «пізній халколіт», пояснюючи це наявними зв'язками шару VI-A з пізньоурукськими культурами Верхньої Месопотамії та його чітким еволюційним зв'язком із попереднім шаром VII (Frangipane M. The Late Chalcolithic / EB I Sequence at Arslantepe... — P. 439—440). Методично схожу ситуацію ми маємо у причорноморській степовій зоні, де пам'ятки, синхронні Майкопу та Усатово, деякі дослідники називають уже ранньобронзовими, тоді як вони мають чітко визначений зв'язок з раннішими енеолітичними пам'ятками. Повністю ситуація змінюється лише з появою «ямної культури».

³² Андреева М.В. Указ. соч.; Мунчаев Р.М. Указ. соч.; Трифонов В.А. Некоторые вопросы переднеазиатских связей...; Его же. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — бронзы Северного Кавказа...; Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы...

³³ Wright H.T. Cultural Action in the Uruk World... — P. 125—126; Wright H.T., Rupley E.S.A. Calibrated Radiocarbon Age Determinations of Uruk-Related Assemblages... — P. 120—122.

³⁴ Відейко М. Взаємні трипільських громад Подніпров'я з лісостеповими культурами Дніпро-Дністровського басейну // Наукові записки з української історії. — Вип. 14 / Ред. В.П. Шевчук. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — С. 35. Цікаво, що наведені М.Ю. Відейко хронологічні проміжки для Трипілля В/1-2 та В/2 в цілому відповідають часові «степового хіatusу» (див. примітку 11).

³⁵ Rezepkin A.D. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady... — S. 18.

³⁶ Служні критичні зауваження щодо періодизації та датування майкопської культури, запропонованих О.Д. Резепкіним, наводить С.М. Кореневський (Кореневский С.Н. Рецензия на книгу: Rezepkin A.D. Das frühbronzezeitliche Gäberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordkaukasien // Archäologie in Eurasien. — 2000. Band 10. Verlag Marie Leidorf: Rahden/Westf. — 2000. — 73 с., 85 таблиц // РА. — 2002. — № 4. — С. 170—175).

³⁷ Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР / Ред. В.М. Массон, Н.Я. Мерперт. — М., 1982. — С. 171—175, 223—225; Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980. — С. 102, 144.

³⁸ Рассамакин Ю.Я. Каменные навершия кичкасского типа как связующее звено поздненеолитических памятников Среднего и Нижнего Поднепровья // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины / Ред. В.Ф. Мещеряков. — Харьков, 2001. — С. 31—32.

³⁹ Нечитайлло А.Л. Указ. соч. — С. 45. — Рис. 14. За пропорціями скрині та положенням залишків кісток не виключено, що поховання можна також віднести до «випростаних».

⁴⁰ Неопубліковані розкопки В.О. Самара та А.Л. Антонова. З датами, зробленими в Гейдельберзі, автора познайомив Б. Говедаріча, але вони теж не опубліковані. Автор вдячний колегам за можливість послатися на цю інформацію.

⁴¹ Рассамакин Ю.Я.. Квітнянська культура: істория и современное состояние проблемы // *Stratum plus*, 2 / Ред. И.В. Манзур. — Кишинев—СПб., 2000. — С. 117—177.

⁴² Слід підкреслити все ж таки важливість похованального комплексу з Таухабль, оскільки поряд із керамікою та молотком він супроводжувався так званим псаляєм майкопського типу у вигляді петлі, згорнутої з бронзового дроту (*Rezepkin A.D. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady...* — S. 71—72. — Taf. 77, 2). Уперше, завдяки молотку кічкаського типу, надана можливість прямого хронологічного зіставлення «псаля» зі степовими пам'ятками, а саме з часом могильників софійського типу та пізніх «випростаних» поховань квітнянської культури. Це збігається з датуванням «псаля» пізнім етапом розвитку майкопсько-новосвободненської спільноти (новосвободненським етапом у системі традиційної періодизації). В.А. Трифонов порівнює ці «псаля» із зображеннями в месопотамському мистецтві культових символів, пов'язаних із потойбічним світом, які з'явилися в урукський час і продовжували існувати пізніше (*Трифонов В.А. Некоторые вопросы переднеазиатских связей майкопской культуры // КСИА АН СССР*. — 1987. — № 192. — С. 21—23).

⁴³ Ильюков Л.С. Бронзовый топор из Прикубанья // СА. — 1981. — № 2. — С. 264—265.

⁴⁴ Марковин В.И. Глинная статуэтка из станицы Урупской // КСИИМК. — 1959. — Вып. 76. — С. 108—111.

⁴⁵ Rassamakin Yu.Ya. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model // Ancient interactions: east and west in Eurasia / Eds. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine. — Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 2002. — P. 49—73.

⁴⁶ Резепкін А.Д. Культурно-хронологическая ситуация на Северном Кавказе в эпоху энеолита—ранней бронзы // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. Археологические изыскания. — Вып. 25. — СПб., 1995. — С. 59—62; Его же. Майкоп-Новосвободная. Этапы или культуры? // Третья Кубанская археологическая конференция: Тезисы докладов / Ред. И.И. Марченко. — Краснодар—Ана-па, 2001. — С. 190—194; Rezepkin A.D. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien // Archäologie in Eurasien. — Band 10. — Rahden/Westf., 2000. — P. 17—22. На обережне ставлення до існуючої внутрішньої періодизації майкопсько-новосвободненської спільноти звертає увагу і С.М. Кореневський (*Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы...* — С. 26).

⁴⁷ За іншими дослідниками — ранньому етапу (за Р.М. Мунчасвим), найраннішому усть-джегутинському етапу розвитку майкопсько-новосвободненських пам'яток (за В.А. Трифоновим) або ж першому ступеню (за О.Д. Резепкіним).

⁴⁸ Шарафутдинова И.Н. Северная курганская группа у с. Соколово // Археологические памятники Поингулья / Ред. О.Г. Шапошникова. — К., 1980. — С. 71—72, 75—77. — Рис. 4, 1—5; Нечитайлло А.Л. Указ. соч. — С. 23. — Рис. 1, 2; Rassamakin Yu. Aspects of Pontic Steppe... — Р. 56. — Fig. 4.3. Для об'єктивного розгляду цього питання потрібно звернути увагу на пряму стратиграфію між двома енеолітичними похованнями в кургані. Основне поховання (№ 6а) було зруйноване іншим енеолітичним безінвентарним похованням (№ 6), і кожне з них було оточене кромлехом. Це впускне поховання відповідає групі II-A, за класифікацією автора, і віднесене до так званих «постстогівських» поховань, датування яких за трипільськими горщиками можливе від Трипілля C/1 до C/2 (*Рассамакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений // Археологический альманах* / Ред. А.В. Колесников. — № 10. — Донецк, 2001. — С. 74—85). З цих причин можна припустити, що датування основного поховання могло виходити і за межі Трипілля C/2, але з огляду на зруйнованість поховання і лише припущення, що саме з нього походить згаданий посуд, проблема не може бути вирішеною. А.Л. Нечитайлло згадує ще один фрагмент стінки ранньомайкопського горщика, який походить з Михайлівського поселення, начебто з нижнього шару (*Нечитайлло А.Л. Указ. соч.* — С. 23. — Рис. 1, 1). Але визначення цього фрагмента є проблематичним з огляду на його збереженість та стратиграфічну прив'язку. Цікаво відзначити і стратиграфію кургану 6, дослідженого біля с. Целинне Джанкойського р-ну в північному Криму (*Генинг В.В., Корнусова В.Н. Археологические памятники Крымского Присивашья: вторая курганская группа у с. Целинное // Препринт*. — К., 1989. — С. 10—18. — Рис. 10—17). Щоправда, йдеться не про ранньомайкопський час. Як показує додатковий аналіз, у кургані пох. 12 з імпортним, але не раннім, майкопським горщиком, який А.Л. Нечитайлло порівняла з горщиком з навису Хаджох (*Нечитайлло А.Л. Указ. соч.* — С. 23. — Рис. 2, 2), було впускним при основному похованні 18 животилівсько-вовчанського типу, що вказує на досить пізнє датування пох. 12.

⁴⁹ Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы...; Кореневский С.Н., Калмыков А.А. Новые данные о курганах эпохи энеолита и раннего бронзового века севера Степного Предкавказья // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тезисы конференции. — Ч. I / Ред. Н.И. Шишилина. — М., 2003. — С. 73—74; Шишилина Н.И., Чичагова О.А., Зазовская Э.П., Й. ван дер Плихт. Радиоуглеродная хронология майкопских памятников Южных Ергеней // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тезисы конференции / Ред. Н.И. Шишилина. — Ч. I — М., 2003. — С. 79—82; Шишилина Н.И. К вопросу о начале бронзового века в Северо-Западном Прикаспии // Проблемы археологии Евразии: к 80-летию Н.Я. Мерперта / Ред. Р.М. Мунчаев. — М., 2002. — С. 71—77.

⁵⁰ Трифонов В.А. Майкопская керамика с «проложенным» орнаментом... — С. 77.

⁵¹ Манзура И.В. О распространении гординештских культурных элементов в Северном Причерноморье // Археологические исследования молодых ученых Молдавии / Ред. В.А. Дергачев. — Кишинев, 1990. — С. 27. Для порівняння: Мовша Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 45.

⁵² Рассамакин Ю.Я. Подвески болградского типа как специфический индикатор миграционных процессов на рубеже энеолита — раннего бронзового века в понтийских степях // XV Уральское археологическое совещание: Тезисы докладов междунар. науч. конф. / Ред. Н.Л. Моргунова. — Оренбург, 2001. — С. 104—106.

⁵³ Гей А.Н. Хозяйственные структуры и этнические процессы у племен энеолита — бронзового века Северо-Западного Предкавказья (к постановке проблемы) // I Кубанская археологическая конференция: Тезисы докладов / Ред. А.М. Ждановский. — Краснодар, 1989. — С. 11—12.

⁵⁴ Гей А.Н. Указ. соч. — С. 12.

⁵⁵ Рассамакин Ю.Я. Относительная хронология... — С. 21—22; Rassamakin Yu.Y. On Early Elements... — Р. 113. — Fig. 2, 1—4, 6; 3, 1.

⁵⁶ Кореневский С.Н. К вопросу о хозяйственно-культурном типе майкопской культуры // Культурно-историческое единство Евразии и Великий шелковый путь: Сборник тезисов семинара. — М., 1993. — С. 22—23. Его же. Древнейшие земледельцы и скотоводы... — С. 28—30.

⁵⁷ Можливо і Криму, але це питання потребує окремого розгляду із зауваженням відповідних археологічних джерел, зокрема Керченського п.-ва.

⁵⁸ Ильюков Л.С. К вопросу о кенотафах эпохи энеолита // Донские древности. — Вып. 2. — Азов, 1994. — С. 37—47, 182—184.

⁵⁹ Поховання 5 з кург. 4 не увійшло до публікації могильника (див.: Братченко С.Н., Константинеску Л.Ф. Александровский энеолитический могильник // Древнейшие скотоводы степей юга Украины / Ред. О.Г. Шапошникова. — К., 1987. — С. 17—31), а поховання 40 з кург. 9 було опубліковане пізніше: Братченко С.Н., Післарій І.А. Звіт за археологічні дослідження Сіверсько-Донецької експедиції 1972 р. біля м. Олександрівська на Луганщині // Науковий архів ІА НАН України. — 1972/33а; Рассамакин Ю.Я. О периодизации Александровского... — С. 96; Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. — Луганськ, 2001. — Рис. 96, 7—13.

⁶⁰ Розкопки Красильникова К.І., матеріали не опубліковані.

⁶¹ Добропольский А.В. Неолитична стація на о. Виноградному. Щоденник розкопок за 1929 рік // Науковий архів ІА НАН України, фонд ВУАК/Дн., № 45—46. Два асиметричні вістря стрія знайдені серед ребер кістяка.

⁶² Слід підкреслити, що датування більшості з наведених поховань комплексів не має надійних реперів, за винятком однозначно пізнього поховання з Костянтинівки. Вони можуть відповідати за часом як Трипіллю С/І, так і Трипіллю С/ІІ, коли набір вістер стріл майкопського типу відомий явіть у Середньому Попрутті біля с. Костешти, у похованні животилівсько-вовчанського типу з виробничим інвентарем (Дергачев В.А. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975—1976 гг.). — Кишинев, 1982. — С. 11—13). Потрібно зазначити, що в деяких інших похованнях, з огляду на характер інвентаря, можна говорити також про виробничий комплекс (Олександрівськ, к. 9, п. 40).

⁶³ Кияшко В.Я., Поплевко Г.Н. Кремневые наконечники стрел Константиновского поселения // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. / Ред. В.Я. Кияшко. — Вып. 16. — Азов, 2000. — С. 242, 246.

⁶⁴ Кияшко В.Я., Поплевко Г.Н. Кремневые наконечники стрел... — С. 246—256; Кияшко В.Я. Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V—III тыс. до н. э.) // Донские древности. — Вып. 3. — Азов, 1994.

⁶⁵ Бибиков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62; Массон В.М. Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология — поиски и находки / Ред. И.И. Артеменко. — К., 1979. — С. 212; Круч В.А. К истории населения триполь-

ской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология: Материалы и исследования / Ред. С.С. Березанская. — К., 1989. — С. 117—132; Його ж. Питання демографії трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 30—36; Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи В/2-С/1): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1992; Беляєва С.О., Відейко М.Ю. Відтворююче господарство в лісостепу (історія і екологія) // Препринт. — К., 1993. — С. 6—16.

⁶⁶ Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад... — С. 11—14; Беляєва С.О., Відейко М.Ю. Відтворююче господарство... — С. 10—12 (також див. літ.).

⁶⁷ Беляєва С.О., Відейко М.Ю. Відтворююче господарство... — С. 10—11.

⁶⁸ Круц В.А. К истории населения трипольской культуры... — С. 128; Петренко В.Г. Опыт корреляции климатических и культурных ритмов // Северо-Западное Причерноморье: ритмы культурогенеза: Тезисы докладов семинара. — Одесса, 1992. — С. 23—25; Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад... — С. 7; Беляєва С.О., Відейко М.Ю. Відтворююче господарство... — С. 13.

⁶⁹ Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад... — С. 13—14.

⁷⁰ Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі // Археологічні дослідження в Україні 1993 року / Ред. М.Ю. Відейко. — К., 1997. — С. 23.

⁷¹ Круц В.О. Роль тваринництва в економіці трипольської культури // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 137.

⁷² Див. до цього: Круц В.О. К истории населения трипольской культуры... — С. 128—129; Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад... — С. 11.

⁷³ Круц В.О. Питання демографії... — С. 33.

⁷⁴ Мовша Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 41, 46.

⁷⁵ Мовша Т.Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья III—II тыс. до н. э. / Ред. И.Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1984. — С. 72—75; Ее же. Проблема взаимопроникновений степных и древнеземледельческих культур... — С. 57; Її ж. Взаємовідносини степових і землеробських культур... — С. 42.

⁷⁶ Плещивенко А.Г., Рассамакін Ю.Я. Про одну з груп енеолітичних поховань Дніпровського Лівобережжя // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 105; Rassamakin Yu. The Eneolithic of the Black Sea Steppe... — Р. 73, 91—92. — Fig. 3, 4; Рассамакин Ю.Я. Проблемы периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы междунар. науч. конф. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы» / Ред. Ю.И. Колев. — Самара, 2001. — С. 84. — Рис. 1.

⁷⁷ М. Гімбутас називала нижній шар Михайлівки (Михайлівка I) початковою фазою майкопської культури і розглядала останню в рамках другої хвилі розповсюдження курганної традиції (Курган III), яка була датована спочатку 3440—3200 cal. BC, а у пізнішій версії 3500—3300 cal. BC, що відповідало пам'яткам Усатово-Городськ-Фолтешті та формуванню таких культур, як Баден, Езеро, Коцофені та ін. Пам'ятки Трипілля C/1 розглядалися дослідницею, очевидно, у межах першої хвилі (Курган II, позначений як пізній Середній Стіг), що також є проблематичним. Але саме на другу хвилю М. Гімбутас покладала відповідальність за завершення дезінтеграції доіндоєвропейської «Старої Європи», початок якій поклала перша хвиля. Дослідниця абсолютно точно звернула увагу на майкопську культуру, але занадто спрощений підхід та характеристика джерел не витримують жодної критики, оскільки були заличені значно пізніші пам'ятки, а саме — поселення Михайлівка та Лівенцівка із «цикlopічною фортифікацією», поховання кемі-обинської культури, ямні поховання та дольмени Кавказа (Gimbutas M. The Kurgan Wave № 2 с. 3400—3200 BC into Europe and the Following Transformation of Culture // Gimbutas M. The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected Articles from 1952 to 1993 / Eds. M.R. Dexter, K. Jones-Bley // Journal of Indo-European Studies Monograph. — № 18. — Washington, D.C.: Institute for the Study of Man, 1997. — P. 269—274; Gimbutas M. Das Ende Alteuropas... — S. 48—57). Загалом, якщо детально аналізувати розробки М. Гімбутас і використання в них пам'яток степового Причорномор'я, доведеться писати окреме монографічне дослідження, хоча часткова критика положень дослідниці викладена вже в серії робіт О. Хейслера, підсумованих у нещодавно виданій монографії (Häusler A. Nomaden, Indogermanen, Invasionen. Zur Entstehung eines Mythos // Orientwissenschaftliche Hefte. — 5/2003).

⁷⁸ Manzura I.V. The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Northwest Pontic // Revista Arheologică. — 1993. — № 1. — P. 28—30. — Fig. 4; Levițki O., Manzura I., Demcenko T. Necropolă tumulară de la Sărăteni. — Biblioteca Thracologica. — XVII. — București, 1996. — P. 69—75.

⁷⁹ Levitski O., Manzura I., Demcenko T. Necropola tumulară... — P. 69—74.

⁸⁰ Б.О. Круц не вірить у ймовірність цього процесу. Він вважає, що поховання з трипільським посудом належали до іноплемінників у середовищі степового населення або ж, що ймовірніше, представникам останнього, які володіли престижними речами, отриманими в результаті обміну або як військова здобич (Круц В.А. К истории населения... — С. 131).

⁸¹ Рассамакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец... — С. 83—85.

⁸² Збенович В.Г. К проблеме крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов I полевого семинара / Ред. В.Г. Збенович — Тальянки, 1990. — С. 12; Відеїко М.Ю. Економіка та суспільний лад... — С. 17.

⁸³ Rassamakin Yu.Ya. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light... — P. 60—66. У цьому контексті було б дуже цікавим, включаючи і методичні прийоми, порівняти процес появи у степової зоні культової монументальної архітектури з процесом становлення європейської мегалітичної традиції при переході від мезоліту до неоліту, оскільки він розглядається саме в контексті появи ранніх землеробів, включаючи такі питання, як демографія, територіальні маркери для сегментованого суспільства тощо (до цього див.: Müller J. Zur Entstehung der europäischen Megalithik // Studien zur Megalithik. Forschungsstand und ethnoarchäologische Perspektiven (Hrsg. Beinhauer K.W., Cooney G., Guksch Ch.E., Kus S.). — Mannheim, 1999 (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Metteleuropas. — Band 21). — S. 60—64; Renfrew C. Megaliths, Territories and Population // Acculturation and Continuity in Atlantic Europe / Ed. S.J. de Laet. — Brugge, 1976. — P. 198—219; Sherratt A. The Genesis of Megalithic: monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic North-West Europe // World Archaeology. — Vol. 22. — № 2. — P. 147—165; Sherratt A. Instruments of Conversion? The Role of the Megaliths in the Mesolithic-Neolithic Transition in North-West Europe // Studien zur Megalithik. Forschungsstand und ethnoarchäologische Perspektiven (Hrsg. Beinhauer K.W., Cooney G., Guksch Ch.E., Kus S.). — Mannheim, 1999 (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Metteleuropas. — Band 21). — P. 421—432. Але це тема окремого дослідження.

⁸⁴ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полящук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 94—95. Скорчений обряд на боці в усатівській культурі становив майже 70 % (на лівому — $60,4 \pm 6,4\%$, на правому — $7,5 \pm 3,4\%$). В.Г. Петренко вказує, що за значної варіації положення рук обряд «у позі адорації» представлений третиною поховань. Але до них слід додати ще й поховання, в яких руки в різному сполученні зігнуті під прямим кутом і більше. Крім того, до таких поховань треба залучити і так звані поховання з нахилом на бік. Тоді загальний процент поховань на боці також буде значно вищим, а поховання, випростані й скорчені на спині, будуть поодинокими і нетиповими. Скорчений обряд на боці залишається типовим і для пізніх «нижньомихайлівських» поховань у південних зонах Південного Бугу та Дніпра, але «поза адорації» тут не є домінуючим обрядом (Евдокимов Г.Л., Рассамакин Ю.Я. Два позднезенеолітических могильника на півдні України // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины / Ред. О.Г. Шапошникова. — К., 1988. — С. 88—89; Рассамакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л. Новый позднезенеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита // Археологический альманах. — № 12 / Ред. А.В. Колесник. — Донецк (в печаті).

⁸⁵ Algaze G. The Uruk Expansion: Cross-Cultural Exchange in the Early Mesopotamian Civilization // Current Anthropology. — 1989. — Vol. 30. — P. 571—608; Algaze G. The Uruk World System. — Chicago, 1993; Algaze G. The Prehistory of Imperialism // Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation / Ed. M. Rothman. — School of American Research Advanced Seminar Series, Santa Fe: School Press and Oxford: James Currey, 2001. — P. 27—83; Wright H.T. Cultural Action in the Uruk World...

⁸⁶ Трифонов В.А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — средней бронзы Кавказа...

⁸⁷ Videiko M.Y. Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150—1850 BC / Ed. A. Koško. — Baltic-Pontic Studies. — Vol. 7. — Poznań, 1999. — P. 34—71.

⁸⁸ Відеїко М. Взаємини трипільських громад Подніпров'я... — С. 35—36.

⁸⁹ Videiko M.Y. Radiocarbon Dating Chronology...; Відеїко М. Взаємини трипільських громад Подніпров'я... — С. 36. Слід зазначити, що досить пізні хронологічні рамки для Трипілля C/2 (3150—2880 cal BC) встановив К.-П. Вехлер при вивченні радіовуглецевої хронології Кукутені-Трипілля за датами, наявними до 1994 р. (Wechler K.-P. Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni-Kultur aufgrund von C-14-Datierungen // Zeitschrift für Archäologie. — Heft 28. — 1994. — S. 13.

Одержано 30.09.2003

СТЕПИ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ПЕРВЫХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОБЩЕСТВ

Изучение археологических источников эпохи энеолита показывает, что развитие первых пастушеских обществ в степях Причерноморья было связано не только с динамикой культурно-экономического развития соседних земледельческих обществ — культуры Кукутени-Триполье в украинской лесостепи и майкопско-новосвободненской общности на Северном Кавказе, но и под их непосредственным и все нарастающим давлением. С другой стороны, это были те земледельческие культуры (особенно Майкоп-Новосвободная), которые позволяют изучать ранние пастушеские культуры степного Причерноморья в циркумпонтийском контексте, в частности в контексте развития урукской цивилизации. В начальный период позднего Триполья (C/1) (3800/3700—3500/3400 cal BC) можно наблюдать начало экспансии земледельческих культур в степи. Она была связана с дифференциацией хозяйственных систем, для чего сложились необходимые демографические и экономические предпосылки. Особенно эти влияния усилились в период Триполье C/2 (3500/3400—3000/2900—2750? cal BC), что отражают памятники животиловско-волчанского типа, а также формирование в степном регионе синкретических локальных групп типа усатовской и константиновской культур. Трипольские и майкопско-новосвободненские влияния наблюдаются по всему степному региону Причерноморья. Важно отметить, что и сложная культовая погребальная архитектура впервые появляется над погребениями, имеющими земледельческие традиции (группа III, варианты А, В, по классификации автора), что также требует своего объяснения.

Главная проблема состоит в поиске хронологического соотношения между поздним Трипольем (C/1 и C/2) и памятниками майкопско-новосвободненской общности. Последние позволяют, в свою очередь, провести хронологическое сопоставление с Восточной Анатолией времени среднего и позднего Урука на примере теля Арслантипе (слои VII и VI-A). Для этого приводятся наличествующие радиоуглеродные даты. Отмечаются имеющиеся разногласия радиоуглеродной и археологической относительной хронологии рассматриваемых памятников. Вопрос о значении позднеурукской экспансии, влияние которой отмечается исследователями в Восточной Анатолии, а также на Северном Кавказе в майкопско-новосвободненской общности для процессов на рубеже энеолита в степном Причерноморье остается открытым.

Yu. Ya. Rassamakin

STEPPE OF THE BLACK SEA REGION WITHIN A CONTEXT OF DEVELOPMENT OF FIRST AGRICULTURAL SOCIETIES

The study of archaeological sources of the Eneolithic period has shown that development of the first pastoral societies in the steppes of the Black Sea Region was not only connected with the moving forces and trends of cultural and economic development of the neighbouring agricultural societies — Kukuteny-Trypillya culture in the Ukrainian forest-steppe zone and Majkopsko-Novosvobodnaja community in the Northern Caucasus, but also went under their direct and increasing pressure. On the other hand, these are agricultural cultures (especially Majkopsko-Novosvobodnaja), which enable the study of early pastoral cultures of the Black Sea Steppe Region within the circumponitika context, especially in the context of development of Uruk civilization. Expansion of agricultural crops to the steppes began in the initial period of Late Trypillya (C/1) (3800/3700—3500/3400 cal BC). It was connected with differentiation of their economical systems, what was preconditioned by favourable demographic and economic situation. This influence particularly intensified in the period of Trypillya C/2 (3500/3400—3000/2900—2750? cal BC), the fact being supported by monuments of Zhivotilovsko-Volchansky type, as well as by formation of local syncretic groups of Usatovskaya and Konstantinovskaya cultures type in the steppe zone. The influence of Trypillian and Majkopsko-Novosvobodnaja cultures is observed all over the steppes of the Black Sea Region. It should be noted that complex cult architectural structures first appeared over the graves left by communities with agricultural traditions (Group III, Variants A, B according to the author's classification), what also demands explanation.

The major task is to determine chronological correlation between Late Trypillya (C/1 and C/2) and the monuments of Majkopsko-Novosvobodnaja community. The latter allows chronological comparison with the Eastern Anatolia of the Middle and Late Uruk periods by the example of the tell of Arslantep (Layers VII and VI-A). For this purpose available radiocarbon dates are presented. The author points out discrepancy between radiocarbon and archaeological relative chronology of the monuments under study.

The problem of influence of Late Uruk expansion (observed in the Eastern Anatolia and in the Majkopsko-Novosvobodnaja community of the Northern Caucasus) on the processes having taken place at the turn of the Eneolithic Age in the Black Sea Steppe Region is still open to discussion.

ФЕОДОСІЯ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЯ ЗА АНТИЧНОЇ ДОБИ

Публікуються результати вивчення античного поліса Феодосія та її околиці, подається загальний огляд археологічних матеріалів з міста та античних пам'яток Південно-Східного Криму. На основі джерельної бази, що суттєво збільшилася, пропонується нова, детальніша реконструкція античної історії цього регіону Криму.

Освоєння еллінами Південно-Східного Криму почалося на пізньому, заключному етапі грецької колонізації із заснуванням тут їх апойкії Феодосії у другій половині VI ст. до н. е.¹. Очевидно, основна маса переселенців складалася з розрених персами і позбавлених землі жителів Мілета та його околиці, а також інших місцевостей Іонії, які прагнули створити автономний поліс удалини від інших грецьких колоній Боспору Кімерійського². Оскільки краї землі у Східному Криму були зайняті еллінами наприкінці VII — у першій половині VI ст. до н. е., то, можливо, це була одна з причин, що вплинула на заснування Феодосії вдалині від інших античних центрів.

Свідчення давніх авторів про місто короткі й уривчасті: вони лише опосередковано висвітлюють час його виникнення. Зокрема, Арріан Флавій (пр. 95—175 р. н. е.) та анонімний автор «Перипла Понта Евксинського» (VI ст. н. е.) пишуть, що поліс був заснований мілетянами і згадувався в багатьох літературних пам'ятках [Arr., Reg., 30; Anon. Per. Pont. Eux., 77, (51)]. Про незалежний період існування Феодосії протягом V ст. до н. е. письмових даних немає, крім згадки анонімного автора про боспорських вигнанців, що укрилися в місті [Anon. Per. Pont. Eux., 77 (51)]. Схоже, про них же пише Ісократ (IV ст. н. е.) у трапезідській промові [Isocr., Trapedz., XVII, 3, 5].

Боспоро-феодосійська війна початку IV ст. до н. е. знайшла своє відображення в коментарях граматика Ульпіана (кінець II — початок III ст. н. е.) до судової промови Демосфена (383—322 р. до н. е.) «Проти Лептина» та у Валерія Гарпократіона (II ст. н. е.) — автора «Словника до десяти ораторів» [Schol. ad Demosth., in Lacr., 20, 33—9, 477 Dind, s. v. Θεύδοστα; Harpocrat., Lexic., s. v. Θεύδοστα]. З них випливає, що архонт Боспору Сатир I (393/2—389/8 р. до н. е.) помер під час облоги Феодосії. Окрім цього, Ульпіан повідомляє, що назву полісу [торговицю] дано за іменем сестри чи дружини, про що існують різні точки зору. У коментарях цього ж автора до судових промов Демосфена «Проти Лакрита» (351—340 р. до н. е.) і «Проти Лептина» (335/4 р. до н. е.) повідомляється про існування в місті заможних землевласників, на яких працювали наймані робітники, а також про благоустрій Левконом I (389/8—349/8 р. до н. е.) морського порту після приєднання Феодосії до Боспору [Demosth., Adv., Lacr., XXXV; Demosth., In Lept., XX, XXXIII].

Про деякі події цієї війни розповідає в «Стратегемах» Поліген (II ст. н. е.) і автор псевдоаристотелевої «Економіки» (остання четверть IV ст. до н. е.) [Polyaen, Strat., V, 23, 6, 9, 3—4; Ps. — Arist. Oec. II, 2, 8]. Зокрема, про військову і продовольчу допомогу, надану Гераклесю, бойові дії проти Левкона I у Феодосії і на Боспорі. Про те, що Феодосія була прикордонним містом між Боспором і таврами, родючу рівнину поруч із нею і вивіз хліба через порт міста, свідчить у «Географії» Страбон (пр. 63 р. до н. е. — пр. 23 р. н. е.) [Strab., VII, 4, 4, 310].

Феодосія лише згадується в працях псевдо-Скілака Каріандського (IV ст. до н. е.), Клавдія Помпонія Мели (I ст. н. е.), Амміана Марцеліна (початок 30-х — кінець 90-х рр. IV ст. н. е.) і Павла Оросія (пр. 380 р. н. е. — V ст. н. е.) [Ps. — Scyl., Peripl., 69; Rompr. Mela, Chorogr., II, 3; Amm. Marc. Res gest., XXII, 8, 35; P. Oros., Hist., 1, 2, 4—6]. Пліній Старший (23/4—79 р. н. е.) і Клавдій Птолемей (II ст. н. е.) повідомляють про місце розташування Феодосії, а останній зазначає її координати ($63^{\circ}20'$ — $47^{\circ}20'$) і тривалість у ній найдовшого дня (15 год 50 хв) [Plin.,

NH., IV, 12 (26); Ptol., Geogr., III, 6, 2; VIII, X, IV]. Ульпіан, В. Гарпократіон, псевдо-Скілак відзначають, що Феодосія знаходиться у скіфській землі. Амміан Марцелін (пр. 330—400 р. н. е.) вказує, що Феодосія — одне з міст Таврики, де не роблять людських жертвопринесень [Amm. Marc. Res gest, XXII, 8, 36].

Події I ст. до н. е., які зачепили місто, відображені Аппіаном (100—170 р. н. е.), що розповідає про відпадання Феодосії від Мітрідата VI Євпатора і захоплення її Фарнаком за допомогою скіфів та савроматів. Крім того, він відзначає, що поліс вигідно розташований у військовому плані [Appian, Mithr., 108, 120]. Про тісні зв'язки Феодосії і Гераклеї Понтійської свідчить Мемнон (I ст. до н. е. — I ст. н. е.), коли пише про облогу міста Коттоу у 72—70 р. до н. е. У важкій ситуації геракліоти двічі направляли послів із проханням про постачання продовольства й укладання союзу на Босфор, у Херсонес та Феодосію. Обидва посольства були успішними, і римлянам, аби перервати постачання Гераклеї з моря, довелося почати морську блокаду, після чого місто пало [Мемп., Пер. Нрак., XVI, XLVII, 2; XLIX, 4]. Стефан Візантійський (VI ст. н. е.) згадує, як називали жителів поліса: Θεοδοσιανος, Θεοδοσιανος [Steph. Byz. Ethnici]. Про нову назву міста — Ардабда — свідчить анонімний автор «Періпла Понта Евксинського» [Anon. Per. Pont. Eux., 77 (51)].

Феодосія і події, пов'язані з нею, згадуються в низці епіграфічних джерел, знайдених на археологічних пам'ятках Керченського й Таманського півостровів³, а також у херсонеському декреті на честь Діофанта⁴. Із Феодосії походять списки імен і надгробні епітафії на стелах [КБН, № 947—951]. Надмогильна стела з ім'ям феодосійця Філоксена походить з некрополя Пантікалея⁵. Орфографія назви міста відбита в написі з Мілета, датованому приблизно 200 р. до н. е., що підтверджує повідомлення Стефана Візантійського⁶.

Локалізація античної Феодосії встановлена давно і не викликає сумніву⁷. Поліс знаходився на березі великої затоки біля підніжжя невисокого гірського хребта Тете Оба (289 м) і розташувався на прибережній височині, що нині має назву «Карантинна Гірка». Це південна околиця сучасного міста, неподалік від мису Іллі. Височина зі східного — північно-східного боків амфітеатром спускалася до моря, з півдня була обмежена балкою, по дну якої протікав струмок. Її північні схили були відносно пологими — мабуть, з того боку розташувалося передмістя. Дуже незначні розкопки Феодосії в порівнянні з іншими античними полісами Причорномор'я пояснюються могутнimi середньовічними нашаруваннями і перебуванням її залишків у межах сучасної забудови. У 50-ті рр. XIX ст. І.К. Айвазовський та А.А. Сибірський, Є.Ф. де Вільньов, А.Є. Люценко проводили розкопки курганного некрополя V—III ст. до н. е., що знаходиться на хребті Тете Оба⁸. У 1894 р. їх продовжив А.Л. Бертьє-Делагард; періодично, протягом 1978—1995 р., Є.А. Катюшин та інші дослідники⁹. Розкопки некрополя показали, що більшість поховань зроблено за обрядом трупоспалення, відзначається незначна кількість похованих зі зброяєю. Це істотно відрізняє некрополь Феодосії від некрополів інших боспорських міст і надає йому переважно грецького етнічного забарвлення¹⁰.

У другій половині XIX ст. з'являються перші публікації археологічних матеріалів із Феодосії, зокрема нумізматичних¹¹ і ювелірних виробів з некрополя¹². У зв'язку з будівництвом Феодосійського морського порту (1891—1895 рр.) на території міста проводилися значні земляні роботи, за якими спостерігав А.Л. Бертьє-Делагард. У той час було скопано північно-західну частину «Карантинної гірки» і зібрано значний археологічний матеріал, що належить до античного періоду існування міста. Він був опублікований вибірково, а здебільшого залишився невідомим¹³. Під час днопоглиблювальних робіт в акваторії морського порту на глибині до 10 м від поверхні води простежувалися залишки ймовірного античного молу, зробленого із вбитих у дно соснових паль, яких було нараховано близько 4 тисяч. Палі огорожували прямокутну у плані гавань¹⁴.

У 1949, 1951—1952 рр. розкопки на «Карантинній Гірці» проводила І.Б. Зеест, а з 1974 по 1977 рр. — Б.Г. Петерс¹⁵. Археологічними роботами були виявлені культурні нашарування потужністю до п'яти метрів, що належать до античного міста. Вони містили будівельні залишки V—III ст. до н. е. Зокрема, будинку V ст. до н. е., побудованого з ретельно обтесаних квадрів. Його внутрішні стіни були оштукатурені і покриті червоною та жовтою фарбою. До IV ст. до н. е. належить будинок на кам'яному цоколі зі стінами із сирцевої цегли. Підлоги приміщень були глинобит-

ними, посипалися пісковиковою кришкою чи вимощувалися вапняковими плитками, галькою. Дахи будинків та громадських будівель покривалися черепицею. Житлові приміщення опалювалися за допомогою вогнищ, споруджених із кам'яних плит. Будинки мали деякі елементи благоустрою: водостоки, вимости. Не викликає сумніву наявність колодязів, цистерн для збору дощової води, водопроводів від природних джерел та ін. Виявлено залишки металургійного виробництва — сиродутного горна I ст. н. е., а також значну кількість різноманітного археологічного матеріалу.

Межі античного міста дотепер не визначені. На підставі найближчих аналогій, зокрема античної Керкінітиди¹⁶ і Тіри¹⁷, а також Евесперид у Кіренайці¹⁸, можна припустити, що площа Феодосії в різні періоди становила 5—20 га¹⁹. Хоча існує думка, що античне місто займало територію в 30—40 га²⁰. Центром міста був Карантинний пагорб, на якому, мабуть, розташувався акрополь, теменос, агора, театр, сусільні будинки й садиби городян. Біля прибережного північно-східного підніжжя пагорба, майже на місці сучасного порту, очевидно, знаходився портовий район з торговими рядами, доками, складами, а периметр Карантинної гірки був оточений мурами і вежами²¹. У зв'язку з природними (підняття рівня моря) та антропогенними (засипання прибережної частини морського дна при будівництві порту наприкінці XIX ст. і наявність щільної сучасної забудови) факторами археологічне вивчення перемістя і портового району античного міста в даний час майже не можливе.

Матеріальна культура міста через відсутність систематичних розкопок вивчена недостатньо повно, а її характеристика довгий час ґрутувалася на матеріалах некрополя і знахідках, зроблених під час будівництва порту²². У середині ХХ ст. публікуються раніше отримані і з'являються нові археологічні матеріали, що входять до робіт з нумізматики²³, чорнолакової червонофігурної кераміки²⁴, епіграфіки²⁵, коропластики²⁶, ювелірного мистецтва²⁷, гліптики²⁸. Опубліковано нові знахідки монет Феодосії, знайдені як на поселеннях сільської околиці, так і на території інших пам'яток²⁹. Видано керамічні клейма³⁰, графіті і ділінти³¹, надгробні рельєфи³², а також червонофігурну кераміку³³ з розкопок міста. На підставі цих матеріалів реконструюються різні сторони життя поліса та феодосійців³⁴. У цілому, наявні матеріали характеризують Феодосію як типове еллінське місто, що довгий час зберігало самобутні риси, незважаючи на порівняну віддаленість і варварське оточення.

Дотепер більше дослідженю є сільська околиця Феодосії, яка включає територію, дещо віддалену від міста і населену, в основному, гетерогенным населенням³⁵. Вона має межі від Акмонайського перешейку на сході та степової річки Індол на заході; на півдні степову зону регіону обмежують відроги Кримських гір: Тете Оба, Узун Сирт і гірський масив Агармиш, а також південно-східна частина Кримських гір аж до морського узбережжя; на півночі — солоне озеро Сиваш. На цій території виявлено 60 неукріплених поселень, 2 пастуші стоянки, 1 городище, 1 укріплене поселення, 4 укріплення типу невеликої фортеці, ґрутові й курганні могильники, залишки валів. Вал, укріплення, поселення, 1 гірська садиба II ст. до н. е. — середини III ст. н. е. виявлені в Старокримській долині та її околицях³⁶ (рисунок). Потрібно зазначити, що варварські поселення і могильники V — першої третини III ст. до н. е. виявлені і на захід від річки Індол. Вони розташовані на території степового Криму аж до річки Салгир³⁷, що свідчить про входження цих земель до сфери економічних інтересів Боспору. Щодо античних пам'яток, ця територія ще слабко вивчена з археологічної точки зору, і в майбутньому їй необхідно приділити найпильнішу увагу, що дозволить обґрутованіше визначити її роль в історії Кримської Скіфії та Боспору.

Хронологія неукріплених сільських поселень степової зони регіону базується на датуваннях амфорної тари і клейм, коринфської, аттичної чорно- і червонофігурної кераміки, монетах. На підставі цього матеріалу їх виникнення можна віднести до початку V ст. до н. е., а загибель — до кінця першої третини III ст. до н. е.³⁸. Існування двох невеликих укріплень у передгірській зоні поблизу Феодосії і за амфорним матеріалом, і за монетними знахідками датується в межах: Бююк Янишар — від другої третини III ст. до н. е. до кінця II ст. до н. е., тут саме відомі матеріали II—III ст. н. е.; Куру Бащ — від IV ст. до н. е. до третьої чверті III ст. н. е.; городище на горі Сари Кая датується серединою III ст. до н. е. — I ст. н. е.; укріплення (Берегове 1) на узбережжі Феодосійської затоки IV ст.

до н. е. — I ст. н. е.³⁹. Однак життя на деяких із них переривалося через нестабільну військово-політичну обстановку на західних кордонах Боспору.

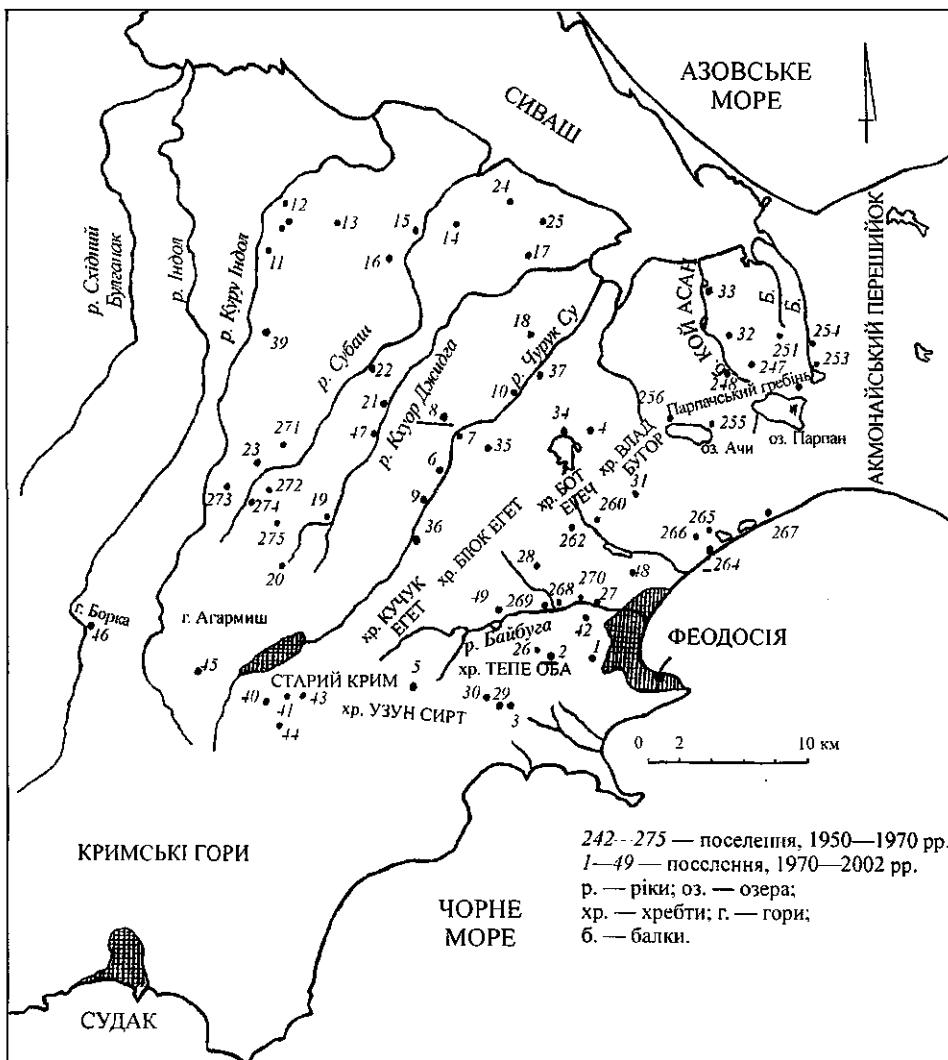
На початковому етапі існування Феодосія мала близню хору («політіке»), що знаходилася безпосередньо за межами античного міста⁴⁰. Її приблизна площа, відповідно до досліджень інших полісів Північного Причорномор'я, могла становити 300—400 га⁴¹. Станом на теперішній час ця територія зайнята міськими будівлями. Одночасно зі становленням поліса відбувалося освоєння прилеглих територій та зміцнення зв'язків з місцевим варварським населенням — формувалася сільськогосподарська околиця.

У степовій частині регіону відомо 16 поселень (Тепе Оба; Узун Сирт (підніжжя); Надежда; Партизани 1, 2; Новопокровка 1, 3; Журавки 1, 2; Айазовське; Кринички; Шубино 1; Іллічеве 1; Синицине 1; Владиславівка 1, 2), що, сучасні з археологічного матеріалу, виникли на початку V ст. до н. е. і разом із близницею хорою складали сільськогосподарську базу незалежної Феодосії. У IV ст. до н. е. їх кількість зростає до 60, що пов'язано з багатьма причинами, але головним чином з осіданням скіфів на землю. У цей час сільська околиця поліса досягає своїх максимальних розмірів. Письмові джерела свідчать про значний тогочасний обсяг хлібного експорту через Феодосійський порт. На прикінці першої третини III ст. до н. е. внаслідок тиску сарматів і вимушеного переселення на півострів частини скіфського населення з Дніпро-Донського межиріччя, а також військово-політичного конфлікту між скіфами і грецькими державами на території Криму неукріплені поселення у рівнинній зоні частково гинуть, частково залишаються населенням — сільська околиця Феодосії значно скорочується.

Поселення розміщувалися порівняно компактними групами поблизу річок, джерел питної води і сприятливих для землеробства ґрунтів. На місцевості вони виділяються золистими плямами діаметром 30—70 м, що залишилися від присадибних зольників і позначають місця розташування житлово-господарських комплексів. На цих плямах зосереджений археологічний матеріал — переважно уламки амфорної тари та амфор з клеймами, чернолакового посуду, ліпної кераміки, зернотерок, кісток тварин, монети та ін. Площа поширення підйомного матеріалу і кількість попелистих плям показують, що житлово-господарські комплекси розміщувалися на місцевості безсистемно, на певній відстані один від одного. Поселення мали кущовий характер планової структури, якому відповідало кілька жителів з розташованими навколо них господарськими об'єктами. У цьому плані поселення сільської околиці Феодосії схожі на ранні сільські поселення Боспору й Ольвії⁴². Межі поселень розпливчасті і визначаються за площею поширення підйомного матеріалу. Їхня площа коливається від 0,42 до 10 га. На цій підставі виділено три типологічні групи пам'яток: 1 — невеликі хутори площею до 0,5 га; 2 — селища середніх розмірів від 1 до 10 га, які складають велику частину відкритих пам'яток; 3 — сезонні стоянки пастухів, що знаходяться у присиавському стелу і характеризуються незначним культурним шаром та невеликою площею. Потужність культурних відкладень на пам'ятках степової частини регіону складає 0,4—1,2 м.

Житлово-господарські комплекси на поселеннях є напівземлянками, глиняно-плетневими і кам'яно-сирцевими будівлями⁴³. Підлоги в них були земляні, а дахи — із соломи чи очерету. Для опалення приміщень використовувалися відкриті вогнища і жаровні. З господарських об'єктів досліджені: глинобитна площа, колодязь, смітник, зернові та господарські ями на поселеннях Ореховка 1, Новопокровка I⁴⁴. Глинобитний майданчик розташований з південної сторони житла і, очевидно, використовувався як тік. Колодязь у вигляді циліндричної ями в давнину, напевно, мав дерев'яний зруб. Зернові та господарські ями становлять обов'язковий атрибут житлово-господарських комплексів і поділяються на 5 основних типів, що відрізняються за формою та обсягом. Деякі ями використовували для скидання сміття і, вочевидь, як погреби.

Матеріали поселення Новопокровка I показали, що гончарний імпортний посуд складає всього 0,5 % від загальної кількості знайдених фрагментів кераміки. Остання поділяється на три групи: 1 — товстостінний посуд господарського призначення (казани, мортари, каструлі); 2 — тонкостінний кухонний і столовий посуд

Карта-схема Південно-Східного Криму з населеними пунктами античної епохи (сільська округа Феодосії): 1 — Тепе Оба; 2 — Куру Баш; 3 — Біюк Янишар; 4 — Владиславівка 3; 5 — Сари Кая; 6 — Журавки 1; 7 — Журавки 2; 8 — Новопокровка 1; 9 — Маковка; 10 — Новопокровка 2; 11 — Іллічеве 2; 12 — Оріхівка 1; 13 — Софіївка; 14 — Шубіно 1; 15 — Шубіно 3; 16 — Мучне; 17 — Красновка 1; 18 — Остроне; 19 — Бабенково; 20 — Кринички 1; 21 — Партизани 1; 22 — Партизани 2; 23 — Привітне; 24 — Синицине; 25 — Красновка 2; 26 — Насипне; 27 — Близьке 4; 28 — Близьке 5; 29 — Узун Сирт (підніжжя); 30 — Узун Сирт (верхів'я); 31 — Роз'їзд-107 км 1; 32 — Корпеч; 33 — Тулумчак 2; 34 — Водосховище; 35 — Новопокровка 3; 36 — Садове 2; 37 — Василькове; 38 — Пляж «Динамо»; 39 — Надежда; 40 — Алан Тепе 1; 41 — Алан Тепе 3; 42 — Близьке 6; 43 — Карасан Оба; 44 — Мачук; 45 — Яман Таш; 46 — Бор Кая; 47 — Партизани 3; 48 — Дачі; 49 — Лісорозсадник. Пам'ятки, виявлені В.В. Веселовим, збережена нумерація за І.Т. Кругліковою (1975, с. 275—277): 247 — Фронтове I; 248, 249 — Фронтове II; 251 — Холмогорка II; 254 — Ячмінне III; 255 — Владиславівка I; 256 — Владиславівка II; 257 — Тамбовка I; 258 — Тамбовка II; 259 — Тамбовка III; 260 — Тамбовка IV; 262 — Тамбовка VI; 264 — Берегове I; 265 — Берегове II; 266 — Берегове III; 267 — Дальні Комиші; 268 — Близьке I; 269 — Близьке II; 270 — Близьке III; 271 — Донська; 272 — Романівка; 273 — Гоголівка; 274 — Айазовське; 275 — Абрикосівка

(горщики, миски, різні типи аттичної чорно- і червонофігурної чорнолакової кераміки: кіліки, скіфоси, канфари, кратери, чаши, рибні блюда, сільнички, лекіфи); 3 — вироби спеціального призначення (мірні ойнохой, світильники, флакони, мініатюрний вотивний посуд). Уся гончарна кераміка датується в межах V — першої третини III ст. до н. е. Більшість типів цієї кераміки виявлені й на інших поселеннях.

Ліпна кераміка на поселенні Новопокровка I складала 11,5 % від усього керамічного комплексу і за функціональним призначенням поділяється на три основні групи: кухонна (казани, горщики, каструлі, жаровні); столова (глечики, миски, чащі, черпаки, кубки, сільнички, цідилки, гуттуси); тара (корчаги). Частина кухонної кераміки мала характерну для скіфського посуду орнаментацію у вигляді пальцево-нігтівих вдавлень на вінчиках, плічках чи ребрах денець. окремі типи столової кераміки заложені та прикрашені характерним для кизил-кобинського (таврського) посуду врізаним лінійно-геометричним орнаментом. Типи цієї ліпної кераміки зустрічаються практично на всіх поселеннях степової зони регіону⁴⁵. До групи ліпних керамічних виробів спеціального призначення належать прясельця, грузила для ткацьких верстатів, ліпні статуетки, так звані хлібці, а також вироби зі стінок амфор. Майже на всіх поселеннях знайдені монети пантікапейського, феодосійського, херсонеського, фанагорійського, колхідського карбування, а також: графіті, скляні намистини, бронзові браслети, персні, підвіски, люстерка, наконечники стріл, дзвіночки; свинцеві прясельця, бронзові зооморфні предмети кінського спорядження. Залізні вироби представлені наральником і ножами; кістяні — ращпілями, голками і проколками, лощилами, наконечниками стріл, намистинами та ін. Кам'яні знаряддя представлені зернотерками, точильними каменями, брусками, каменями для праці, гирями та ін. Приблизно в другій половині IV ст. до н. е. матеріальна культура на всій території Європейського Боспору, включаючи сільську околицю Феодосії, стає однаковою внаслідок політичної стабільності, що наступила після входження поліса до складу Боспорського царства. Широкі міжетнічні контакти і господарська одноманітність, пов'язана з переважною орієнтацією поселень на зернове виробництво, також сприяли нівелюванню матеріальної культури. У цілому, археологічні матеріали поселень мають численні аналогії у скіфських, таврських та античних пам'ятках Криму і Північного Причорномор'я, характеризують матеріальну культуру околиці Феодосії як сільську і свідчать, що основним видом діяльності населення було землеробство. Основою економіки поселень було сільське господарство, спрямоване на вирощування зернових культур та присадибне тваринництво.

Результати палеоботанічних аналізів показали, що на поселеннях переважно вирощували м'яку голозерну пшеницю, одно- і дворядний ячмінь, а також боби, горох, віку ервілю, жито, просо. Наявність певних видів бур'яну свідчить про тривале використання полів саме під зернові культури. Відповідно до цього, імовірно, практикувалися перелогова і двопільна системи землеробства, озимі та ярові посіви. Грунт обробляли ралами із залізними наральниками. Знахідка такого знаряддя зроблена на поселенні Новопокровка I. Як тяглову силу використовували волів, жали серпами, обмолочували різними способами і пристосуваннями, зберігали зерно в ямах, мололи на зернотерках. Помел вівся великими, масивними важільними зернотерками, очевидно, на продаж, та маленькими, вживаними, в основному, у домашньому господарстві⁴⁶. Населення біжніх до Феодосії укріплень, як показує знахідка вапнякового тарапана на Куру Баші, у II—I ст. до н. е. вирощувало виноград, напевно, лише для власного вживання.

Тваринництво мало переважно присадибний характер, однак наявність пастуших стоянок у присівському степу свідчить, що існували і його відгінні форми. Археозоологічні дослідження кісткового матеріалу з поселення Новопокровка I показали, що тут розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, курей і качок. Цей вид діяльності був спрямований на вирощування тяглових тварин, отримання м'ясо-молочних продуктів, шкур і вовни. З дикої фауни були виявлені кістки оленя, козулі, лисиці, борсука, зайця, куниці, хом'яка, чаплі, качок. Полювання не мало великого значення і проводилося нерегулярно з метою добування хутра, шкір, м'яса.

Ремесла на поселеннях мали домашній характер і були спрямовані на задоволення особистих потреб жителів у деяких знаряддях праці та побутових виробах. Це — виготовлення ліпного посуду, дрібних знарядь праці, різних виробів з каменю, кістки, дерева, шкіри, а також вовнопрядіння і ткацтво, чинбарство. На укріпленнях виготовляли, в основному, ліпний посуд, ткацькі грузила, вироби з кістки.

У керамічних комплексах укріплених пунктів і городища другої половини III—I ст. до н. е. виділяється ліпна кераміка, характерна для пізньоскіфської культури Криму, орнаментована рельєфними наліпами у вигляді хвилі, волютовидних за-

витків, шишечок, стилізованих людських облич. та ін⁴⁷. Вона представлена фрагментами корчаг, горщиків, мисок з високими бортиками, тонкостінних чаш, кухлів. Серед ліпної кераміки виділяються фрагменти ручок від ліпних кухлів, виготовлені у вигляді мотузки з трьох перевитих джгутів, а також зразків, що імітують таку мотузку, іноді із шишечковидним наліпом у верхній частині. Вони є наслідуванням гончарних виробів і датуються, відповідно, II—I ст. до н. е. Аналогічна кераміка походить із Кутлакської фортеці (т. зв. Афінеон) I ст. до н. е.—I ст. н. е., низки інших укріплень (Карасан Оба, Сари Кая, Біюк Янишар) і окремих садиб (Мачук) феодосійської околиці і пов'язується з місцевим варварським населенням⁴⁸.

Ліпна кераміка верхніх нашарувань II—III ст. до н. е. укріплень (Куру Баш) і поселень (Алан Тепе 1) представлена фрагментами ліпних кухонних горщиків, кухлів, мисок. Виділяються фрагменти горщиків із характерними наліпами у вигляді дугоподібних ручок-упорів, «омегоподібними» наліпами в нижній частині ручок, наліпами у вигляді шишечок на верхній частині ручок. Таку орнаментацію на кераміці пов'язують із сарматами і датують II—III ст. н. е. Лискованої кераміки в цих шарах мало⁴⁹.

Гончарний столовий посуд верхніх шарів (II—III ст. н. е.) укріплення Куру Баш представлений глечиками, чашами червоноглинняними і червоно- та буролаковими; кружками червоноглинняними та червонолаковими мисками, червонолаковими з напівсферичним тулубом, з вертикальним бортиком; червонолаковими товстостінними посудинами типу корчаги; лутеріями; кубками; тарілками; світильниками з горизонтальною ручкою; блюдами з горизонтально відігнутим вінчиком і штампованим орнаментом на дні. У найнижчих шарах III—I ст. до н. е. частіше трапляються фрагменти лагіносів з ручками у вигляді скрученої мотузки, т. зв. мегарських чащ, і чорнолакового посуду IV—III ст. до н. е.⁵⁰. На укріпленнях Куру Баш і Біюк Янишар також були знайдені гончарні вироби спеціального призначення: фрагменти теракот, соленів і каліптерів, грузила для вертикальних ткацьких верстатів. Знахідки з металу на укріпленнях представлени бронзовими цвяхами, кільями, пряжками, фібулами; свинцевими скріпами, зализними ножами. На городищі Сари Кая і укріпленні Куру Баш було також знайдено намисто⁵¹.

Лише після освоєння сільської округи у громадянської общині Феодосії з'явилася додаткова продукція, що дозволило полісу налагодити інтенсивну торгівлю з іншими античними центрами. Продаж сільськогосподарських продуктів забезпечив постійний приплів імпортних товарів до міста. Таким продуктом насамперед була пшениця, вирощування якої мало в IV ст. до н. е. цілеспрямований товарний характер. У сільській околиці Феодосії пік торгівлі фіксується саме в зазначеній час, коли, за повідомленням Страбона, спостерігається інтенсивний експорт пшениці через морський порт міста. Збільшення обсягу торгових операцій стимулювало виникнення нових поселень і розвиток сільськогосподарського виробництва.

Рання амфорна та чорнолакова кераміка свідчить, що на початку свого існування Феодосія мала переважно торгові зв'язки з іонійськими центрами й Афінами. Як показують матеріали поселень, імпорт аттичної чорнолакової кераміки не припинявся протягом V ст. до н. е. і особливо збільшився в його останній третині. З міста на поселення привозилися вино, олія й ремісничі продукція. Зокрема, зернотерки з трасса, фрагменти та цілі екземпляри яких знайдені на поселеннях не лише округи Феодосії, але й Боспору⁵². Ця порода походить з родовища, що знаходиться у 18 км на південний захід від Феодосії на північному схилі гори Святої в гірському масиві Карадаг, де перебували античні каменоломні⁵³. У цьому самому районі, біля Коктебеля, знаходиться велике солоне озеро Бараколь, в якому за античної доби, імовірно, вівся видобуток солі⁵⁴.

Хронологія амфорної тари і клейм відображає послідовні зміни в торгівлі Феодосії з різними античними центрами⁵⁵. Аналіз фрагментів амфорної тари поселень степової зони дозволяє виділити центри, що постачали сюди продукцію з початку V до першої третини III ст. до н. е. На початковому етапі існування поселень надходила продукція іонійських центрів: Мілета, Самосу, Лесбосу, Хіосу. У другій половині V ст. до н. е. переважають постачання з Хіосу, Фасосу, Менди. У IV ст. до н. е. починають імпорт південнопонтійські центри Гераклея

і Синопа, а також Колхіда. Особливо виділяється Гераклея, імпорт вина з якої багаторазово перекрив постачання з інших місць. У цей же час у дещо менших обсягах привозилося вино з Хіосу, Фасосу, Менди, Самофракії, Родосу, Пепарету. В останній третині IV ст. до н. е. Гераклея втрачає свої позиції у Південно-Східному Криму, і на перше місце виходить Синопа. Пік імпорту вина з цього міста припадає на останню чверть IV ст. до н. е. і домінує над імпортом з інших центрів.

Загалом, до цього часу враховано 1262 цілих і фрагментованих амфорних клейма, що походять з 29 пам'яток в околиці Феодосії, з них 700 належить Гераклеї, 446 — Синопі, 51 — Фасосу, 19 — Херсонесу, 10 — Хіосу, 12 — Родосу, 5 — Менди, 3 — центрам кола Фасосу, 2 — Книду, 1 — Косу, 13 — невідомим (невизначенім) центрам⁵⁶. Аналіз гераклейських і синопських клейм показує їхню повторюваність як у комплексах окремих поселень, так і на інших пам'ятках, що свідчить про синхронну закупівлю великих партій вина в амфорах. З одного боку, це вказує на контроль над виноторгівлею держав-імпортерів, а з іншого — на масовий привіз цієї продукції в місто саме після збору врожаю зерна нового року. В останній чверті IV — на початку III ст. до н. е. надходить також вино з Херсонеса і Книда. На деяких степових поселеннях знайдені поодинокі фрагменти коських і синопських амфор та клейм другої половини III ст. до н. е., а також боспорські монети початку II ст. до н. е., що свідчить про присутність тут населення. Гончарний кухонний і столовий посуд привозився на поселення в невеликій кількості.

На укріплених пам'ятках у найнижчих шарах трапляються фрагменти родоських амфор та клейм другої половини III — другої половини II ст. до н. е.; колхідських III—II ст. до н. е.; синопських III—I ст. до н. е.; гераклейських III ст. до н. е. Матеріал I ст. до н. е. — I ст. н. е. представлений фрагментами амфор: світлоглинняних широкогорлих із двоствольними ручками (тип С I, за С.Ю. Внуковим); світлоглинняних широкогорлих із профільзованими ручками (тип С III, за С.Ю. Внуковим); червоноглинняних із двоствольними ручками; червоноглинняних з псевдодвоствольними ручками. У верхніх шарах частіше трапляються фрагменти амфор другої половини II — першої половини III ст. н. е.: широкогорлих рожевоглинняних; червоноглинняних із жолобчастим вінчиком; мірмекійського і фанагорійського типів із плаким дном і ручками, профільзованими чотирма чи п'ятьма пружками; червоноглинняних з воронкоподібним горлом; з «високопіднятими ручками»; світлоглинняних вузькогорлих типів С і Д, за Д.Б. Шеловим. У цілому, до регіону постачалося вино з південно-понтийських центрів і Боспору.

Уже наприкінці V і особливо в другій половині IV—III ст. до н. е. частина торгових операцій здійснювалася з використанням грошей, про що свідчать знахідки монет практично на всіх поселеннях регіону⁵⁷. На деяких поселеннях знайдені монети раннього феодосійського карбування, що, поряд з амфорним матеріалом, вказує на розміри полісних володінь. Окрім цього, знахідки боспорських монет на західніших і внутрішніх районах Кримського півострова доводять їхнє входження до сфери економічних та політичних інтересів Боспору. Більшість знайдених монет належить до масових емісій Боспору другої половини IV — першої третини III ст. до н. е., орієнтованих на внутрішній ринок. Це свідчить про інтенсивний розвиток у регіоні товарно-грошових відносин та існування значної кількості дрібних виробників і споживачів. За гроши, очевидно, купувалися окремі ремісничі вироби: знаряддя праці, посуд, прикраси та ін. Існування роздрібної торгівлі підтверджує знахідка мірної ойнохой і кам'яної гирі на поселенні Новопокровка I. Не можна виключати і продаж багатими представниками сільських громад (представниками скіфських царських родів?) великих партій зерна за гроши великих номіналів.

Знахідки ліпної кераміки, орнаментованої наліпними пружками, знарядь праці з каменю, кременя і бронзи на частині поселень та сезонних стоянок свідчать, що ці місця були заселені носіями білозерської археологічної культури ще в епоху пізньої бронзи. Судячи зі зростаючої кількості виявлених пам'яток, щільність розселення цього населення була порівняно великою⁵⁸. Однак пов'язаного з ним могутнього культурного шару, як на античних поселеннях, так і сезонних стоянках, не зафіксовано. Населення — носій цієї культури — було тим

субстратом, на якому пізніше сформувалася кизил-кобинська культура і культура таврів гірського Криму⁵⁹. З її носіями ще у другій половині VII—VI ст. до н. е. мали контакти скіфи⁶⁰. Унаслідок етнічних взаємин сформувався скіфо-кизил-кобинський етнос, що займав головним чином передгір'я і, частково, степову зону Кримського півострова⁶¹. Це населення мало напівкочовий спосіб життя, займалося скотарством і примітивним землеробством, за яких відбувалася части зміна місця проживання. Напевно, воно залежало від скіфів. Однак племена, що проживали в гірському Криму, залишилися незалежними і згодом одержали загальний етнонім «таври». Скіфо-кизил-кобинське населення не створило власної культури, що відрізнялася б від скіфської чи таврської, і не стало самостійним етносом, а тому не відображені письмовими й епіграфічними джерелами⁶². Схоже, до скіфо-кизил-кобинського населення має стосунок могильник Фронтове I⁶³, а до його нащадків — могильник поселення Кринички I⁶⁴.

Знахідки на поселеннях і в некрополях ліпної кераміки скіфського і таврського типів вказують на те, що тут проживало змішане скіфо-кизил-кобинське населення⁶⁵. Така сама кераміка знайдена на багатьох сільських поселеннях та ґрунтowych могильниках, у містах античного часу на Кримському півострові⁶⁶. Осідання на землю скіфо-кизил-кобинського населення у Південно-Східному Криму почалося наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. після появи тут еллінів. Їхня колонія Феодосія відігравала роль своєрідного катализатора цього процесу. Таким чином, під час заснування Феодосії колоністи контактували як з кочовими скіфами та гірськими таврами, так і зі змішаним скіфо-кизил-кобинським населенням. Археологічні матеріали показують, що воно увійшло до числа жителів перших сільських поселень, де, імовірно, складало основну частку населення.

У з'язку з інтенсивним осіданням на землю скіфів наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. скіфо-кизил-кобинське населення було значно «розведене» і асимільоване ними. Це відобразилося і на матеріальній культурі поселень. Її основний фон став переважно скіфським, і лише поховальні пам'ятки та ліпна кераміка свідчать про колишню неоднорідність етносу. Якесь частка його нащадків унаслідок припинення існування поселень на рівнині наприкінці першої третини III ст. до н. е. перемістилася в передгір'я на укріплени пам'ятки. Наслідування давніх традицій, зокрема в ліпній кераміці і поховальному обряді, спостерігається тут ще досить довго — до початку II ст. н. е.⁶⁷.

Інтенсивні контакти варварів та греків сприяли формуванню змішаного греко-варварського населення. Археологічні матеріали також свідчать, що на поселеннях вже з V ст. до н. е. проживали і греки. Це доводять знахідки ранніх теракот, графіті, наземне кам'яно-сирцеве домобудівництво та вирощування таких видів пшениці, що були притаманні переважно грецькій системі землеробства, а для пізнішого часу — і матеріали некрополів (Кринички I; Фронтове II)⁶⁸.

Скіфо-кизил-кобинське населення, яке увійшло до складу перших сільських поселень, могло бути залежним від скіфських правителів різного рівня і більшу частину врожаю віддавало їм як платню (данину) за користування землею. Про подібну практику свідчить Страбон [Strab., VII, 4, 6]. Очевидно, таке становище збереглося і в IV — першій третині III ст. до н. е., коли основну масу жителів поселень складали скіфи. Поліс експлуатував сільських жителів переважно шляхом нерівності обміну. У другій половині III ст. до н. е. — до середини III ст. н. е. на укріплених пунктах проживало залежне від боспорських царів населення, що несло прикордонну службу й обробляло прилеглі землі, так само як і на території Європейського Боспору⁶⁹. У III ст. до н. е. — першій половині I ст. н. е. це були нащадки автохтонного тавро-скіфського населення, пізніше, з другої половини I — до середини III ст. н. е., у регіоні проживали представники сарматського етносу, що переконливо доводять матеріали ліпного керамічного комплексу і поховань.

Скіфо-кизил-кобинське населення у V ст. до н. е. складалося з великих сімейно-родових груп, об'єднаних у напівкочові громади, про що свідчить багаторазове використання для поховань ґрунтowych могил і кам'яних ящиків⁷⁰. Вочевидь, такі поховальні споруди належали членам однієї сімейно-родової групи. На конкретному поселенні також могла проживати одна сімейно-родова община, окремі сім'ї якої володіли житлово-господарськими комплексами.

Основним ядром кочового скіфського суспільства, як встановлено дослідниками, була мала індивідуальна сім'я. Після осідання на землю зі зміною господарської діяльності у скіфів, відповідно, змінилася форма сім'ї та общини⁷¹. Зокрема, це могла бути велика сімейно-родова община, що складалася з нерозрізлених, патріархальних сімей, які знаходяться в близьких родинних зв'язках. Колективні поховання в курганних могильниках це підтверджують⁷². Її формування у скіфів полегшувалося існуванням такого ж інституту у скіфо-кизил-кобинського населення. У IV ст. до н. е. сільські поселення могли бути представлені великосімейними общинами-патроніміями з кількох родинних сімей⁷³. З часом ця громада трансформувалася в сільську, при якій могла існувати община на власність на землю. Населення укріплених поселень і фортець також, мабуть, об'єднувалося в сільські громади.

Археологічні джерела схарактеризують деякі релігійні уявлення сільського населення. Аналіз теракот, ліпних статуеток, графіті, ям-богородів і деяких інших матеріалів показав, що воно шанувало божества, пов'язаних із землеробством, скотарством, родючістю. Існував також культ вогню та домашнього вогнища. Загалом, релігійні вірування мали змішаний греко-варварський характер⁷⁴.

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Заснування Феодосії було прямо пов'язане з перською експансією Іонії після 545 р. до н. е., що викликало міграцію частини еллінів, які там проживали, у Північне Причорномор'я⁷⁵. На чолі цього процесу стояв Мілет, околиця якого найбільше постраждала від перського вторгнення⁷⁶. Цей поліс вивів та заснував у Північному Причорномор'ї також Тіру, Ольвію, Керкінітіду, Пантікалеї і до середини VI ст. до н. е. мав значний досвід в організації подібних заходів. Виведенню колонії передував тривалий період знайомства з місцевістю, де передбачалося заснування апойкії. Південно-Східний Крим та узбережжя Феодосійської затоки були добре відомі грецьким мореплавцям, оскільки при каботажному плаванні вздовж кримських берегів настільки зручна бухта не могла залишитися непоміченою і, безсумнівно, відвідувалася еллінами. Тому в метрополії, перед виведенням колонії, були добре поінформовані щодо географічної, демографічної, політичної ситуації у цьому регіоні Кримського півострова.

Початковий період життя Феодосії через археологічну невивченість городища і, особливо, його ранніх шарів залишається маловідомим. Під час розкопок нижнього горизонту нашарувань міста були виявлені фрагменти ліпної чорнолискованої кераміки, орнаментованої врізним геометричним орнаментом⁷⁷. Їх наявність свідчить про спільнє проживання і змішування греків з місцевим скіфо-кизил-кобинським населенням⁷⁸. Дослідження виявленіх у Феодосії фрагментів чорнофігурної та червонофігурної кераміки, теракот і амфорної тарі з поселення Новопокровка I показали, що вони належать до кінця VI — початку V ст. до н. е.⁷⁹. Про Феодосію V ст. до н. е. також не відомо майже нічого, за винятком того, що це був незалежний поліс, який надав притулок вигнанцям з Боспору після приходу там до влади династії Спартокидів у 438/7 р. до н. е.⁸⁰. Протягом V ст. до н. е. зросло населення міста і його економічний потенціал, укріпилися торгово-вельні зв'язки з Афінами та іншими центрами античного світу, була освоєна сільськогосподарська околиця. Археологічний матеріал і письмові джерела свідчать, що до кінця V ст. до н. е. міська громада могла будувати монументальні будинки, оборонні споруди, карбувала власну монету. Освоєнню сільськогосподарської околиці сприяв інтенсивний приплив біженців з Мілета після розгрому цього поліса персами в 494 р. до н. е.⁸¹. Амфорний матеріал з частини поселень сільської околиці показує, що їх заснування також відбулося на початку V ст. до н. е.⁸². Події боспоро-феодосійської війни кінця 90-х — початку 80-х рр. IV ст. до н. е. відображені в письмових джерела, завдяки чому до нас дійшли деякі свідчення про місто того часу. Активну участь у цій війні взяла Гераклея. Її позиція була зумовлена тим, що вона вивозила через феодосійський порт хліб, вирощений у сільськогосподарській околиці поліса і рівнинах Керченського півострова, а також мала тут значні ринки збуту вина. На це вказує амфорний імпорт з Гераклеї, присутній практично на всіх поселеннях степової зони регіону. У

першій половині IV ст. до н. е. він переважає порівняно з імпортом інших виноробних центрів⁸³. Можливо, у період незалежності Феодосії Гераклея також мала право на безмитний вивіз хліба, а гераклейські купці тримали у своїх руках посередницьку торгівлю зерном, що приносило великі прибутки цьому південнопонтійському полісу. Перспектива втратити цю важливу статтю доходів спонукала Гераклею взяти участь у цьому конфлікті⁸⁴.

Феодосія — один із полісів, який, попри військову перевагу Боспору, чинив йому завзятий опір, але був підкорений та увійшов до його складу⁸⁵. Стосовно дати закінчення цієї війни (від 80-х до середини 50-х рр. IV ст. до н. е.) та її етапів існують різні погляди, що пов'язано з нестачею нових матеріалів⁸⁶. Нові епіграфічні джерела дозволяють віднести цю подію до 389/8 р. до н. е.⁸⁷.

В економічному й політичному розвиткові Боспору Феодосія завжди посідала особливе місце. Боспорські правителі підкреслювали це у своїй титулатурі⁸⁸. Важливу роль у цьому відігравало стратегічне та економічне становище поліса, який став форпостом на західних кордонах царства і був адміністративним центром значної землеробської околиці. Очевидно, в офіційних документах боспорських царів під Феодосією розумілося не стільки місто, скільки прилегла околиця⁸⁹, що мовою місцевого населення мала паралельну назву Кафа. Із поступовим згасанням античного міста у вжиток все більше входила ця назва, що збереглася аж до кінця XIII ст., коли й була привласнена генуезькою факторією.

З цих причин полісом, імовірно, керував один із членів правлячої династії боспорських царів, а в римський період — воєначальник⁹⁰. До моменту входження до складу Боспору Феодосія мала досить розвинену сільську околицю, що була орієнтована на вирощування пшениці. Її експорт був основною умовою процвітання сільських поселень та міста. Поряд із пшеницею, можливо, вивозилися продукти тваринництва, риба, раби. Після включення Феодосії до складу Боспору й переустаткування її порту, закріпилася залежність сільської околиці від боспорських царів, що деякою мірою було одним зі способів впливу як на феодосійську общину, так і на місцеве землеробське населення⁹¹.

В останній четверті V ст. до н. е. місто почало випускати срібні та мідні монети, карбування яких продовжувалося з перервами до кінця першої третини III ст. до н. е.⁹². Наприкінці першої третини III ст. до н. е. феодосійські монетні емісії відновилися, що було пов'язано з особливим прикордонним статусом міста, якому знадобилися додаткові кошти. Монети феодосійського карбування знайдені на близких та віддалених (до 50 км усередину півострова) від Феодосії поселеннях (Тепе Оба; Виноградне; Новопокровка 1, 3; Насипне; Ближнє 1, 3; Лісорозсадник; Узун Сирт (підніжжя); Айвазовське; Кринички 1; Надежда), що побічно вказує на розміри полісної хори. Після приєднання до Боспору у Феодосії та її околиці в обігу перебувають монети пантікапейського карбування⁹³. На початку I ст. до н. е. в околиці поліса, імовірно, була в обігу монета південнопонтійських міст, що входять до складу держави Мітрідата VI Євпатора, а в наступний час аж до кінця III ст. н. е. — монета боспорського та римського провінційного карбування.

IV ст. до н. е. було часом найвищого економічного підйому поліса і сільської околиці Феодосії. У цей час максимально збільшується площа міста, будуються монументальні споруди іонічного і доричного ордерів, зростає кількість сільських поселень. Загальну ситуацію відображають і матеріали міського некрополя⁹⁴. Період процвітання закінчився наприкінці останньої третини III ст. до н. е. внаслідок тиску сарматів і, імовірно, їх грабіжницьких рейдів усередину Кримського півострова⁹⁵. У зв'язку з цим сільське населення змушене було залишити обжиту територію степової рівнини і переселитися частково в передгір'я, частково в спокійніші райони Боспорського царства. У цей час спостерігається запустіння і Кримського степу, де поховання скіфського типу після середини III ст. до н. е. невідомі⁹⁶.

У другій четверті III ст. до н. е. на морському узбережжі (Берегове 1) і в близких до Феодосії передгір'ях (Куру Баш, Біюк Янишар) з'являються укріплення типу невеликої фортеці, а в середині III ст. до н. е. також городище на горі Сари Кая⁹⁷. Водночас аналогічні укріплення, поселення і вал з'являються у Старокримській долині і гірській частині Південно-Східного Криму. На певному етапі (III ст. до

н. е. — III ст. н. е.) близкі до міста (Віюк Янишар, Куру Баш, Веретове 1) фортеці були ланками укріпленого району і виконували захисні функції на західних кордонах Боспору. Їх населення охороняло кордони та хори міста, займалося землеробством і скотарством та перебувало у підпорядкуванні боспорських царів. Етнічна належність населення укріплень у другій половині III—I ст. до н. е., що знаходилися в передгір'ях (Сари Кая, Карасан Оба, Яман Таш, Бор Кая), ще недостатньо вивчена, однак, судячи з нових матеріалів (в основному, це ліпна кераміка), воно було місцевим і належало до еллінізованого пізньоскіфського (тавро-скіфського) населення Південно-Східного Криму⁹⁸.

Натискові сарматів Боспор протиставив нормалізацію відносин зі скіфами. Скіфо-боспорський союз скріплювався традиційними шлюбами між представниками боспорського і скіфського царських дворів⁹⁹. У цілому, подолання економічної та політичної кризи призвело до створення в Криму двох конфронтуючих союзів — боспорців і скіфів, херсонеситів і сарматів. Їх утворення зумовило тимчасову стабілізацію життя на Кримському півострові¹⁰⁰. За умов політичної рівноваги сил в останній четверті III ст. до н. е. на якийсь час відроджується хора та економіка Феодосії. Про це свідчать поодинокі знахідки на неукріплених поселеннях рівнини синопських клейм другої половини III ст. до н. е. і боспорських монет початку II ст. до н. е.

Протягом II ст. до н. е. Боспор ледь витримує посиленій тиск сарматських племен. Серед них особливо виділяються сатархи, що кочували у присиваських степах і робили грабіжницькі набіги на Боспор¹⁰¹. Можливо, в один з таких набігів близько 180 р. до н. е. було спалено та зруйновано укріплення на хребті Біюк Янишар. Удруге це укріплення зруйноване наприкінці II ст. до н. е., що, можливо, було пов'язано з походом Діофанта проти Савмака навесні 107 р. до н. е.¹⁰². До цього ж часу належить і зруйнування житлових кварталів у Феодосії¹⁰³. Схоже, воєнні дії того часу торкнулися і городища на горі Сари Кая, і укріплення поблизу села Виноградне (Куру Баш), де після їхнього захоплення, імовірно, були залишені pontійські гарнізони¹⁰⁴. Можливо, такий гарнізон був і на укріпленні Фронтове, оскільки в матеріалах некрополя II—III ст. н. е. були знайдені вдруге використані надгробні стели, що належать малоазійським грекам¹⁰⁵. Археологічні дані свідчать про затяте протистояння експедиційних військ Діофанта і жителів Феодосії та її околиці. Очевидно, це було наслідком того, що місто підтримало Савмака і поряд з Пантікаєєм було опорною базою повсталих¹⁰⁶.

Відновивши на Боспорі свою владу, Мітрідат VI Свпатор почав підготовку до війни з Римом, основний тягар якої довелось нести населенню Боспору. Звідси для pontійської армії надходило продовольство, сировинні та людські ресурси. Схоже, що якесь частка цих поставок йшла з Феодосії¹⁰⁷. Усе це викликало зростаюче невдоволення боспорців і врешті-решт призвело до кількаразових виступів проти pontійської адміністрації. У 63 р. до н. е. проти Мітрідата повстала Фанагорія, згодом Феодосія та інші міста Північного Причорномор'я. Син Мітрідата Фарнак підтримав повсталих, що забезпечило йому визнання Рима і царський трон. Внутрішній безлад у Римській імперії дозволив йому розпочати відтворення Pontійського царства. Об'єднання територій почалося успішно, але в 47 р. до н. е. Гай Юлій Цезар у битві під Зеле розбив Фарнака. Після розгрому він утікає на Боспор, де йому знову довелось брати силу Феодосію і Пантікаєї і боротися проти свого намісника Асандра, який, отримавши звістку про поразку Фарнака, узурпував владу та оголосив себе правителем. У цій боротьбі Фарнака підтримали скіфи і сармати, але незабаром він загинув.

Новий правитель Боспору провів низку заходів щодо зміцнення царства. Зокрема, намагався підкорити Херсонес¹⁰⁸. Очевидно, у період його правління з метою контролю за тавро-скіфами була побудована фортеця «Афінеон» і вал у Старокримській долині¹⁰⁹. Схоже, прикордонну службу на ній несли представники місцевих тавро-скіфських племен. У цих подіях Феодосії традиційно належала роль бази і прикордонного форпосту, на який спиралися боспорські царі у своїй боротьбі з варварами і Херсонесом. Зокрема, у період з 15/6 по 22/3 р. н. е. воєнні дії проти тавро-скіфів вів Аспург, який походив із сарматського селевища Прикубання¹¹⁰. У лапідарних написах він названий царем Боспору і

Феодосії¹¹¹. Під час правління цього царя посилюється сарматська присутність на Боспорі та, імовірно, на укріпленах західного прикордоння біля Феодосії. Знахідки монет Мітрідата VIII у Старому Криму та біля села Сінне Білогірського району показують, що далека околиця Феодосії в І ст. н. е. входила до складу Боспору¹¹². Конфлікт цього царя з Римом привів до того, що Боспорське царство надовго потрапило під його протекторат, і в подальшому виступало в руслі римської політики щодо варварів Північного Причорномор'я. Прогресуючий приплив сармато-аланів на Боспор, їх участь у воєнних подіях проти пізньоскіфського населення привели до радикальних змін у культурі й етнічному складі населення царства та деяких регіонів Кримського півострова¹¹³. Наприкінці I — початку II ст. н. е. сарматська присутність фіксується і у Південно-Східному Криму¹¹⁴. Складна обстановка змусила римлян ввести свої війська до Південно-Західної Таврики і деяких пунктів узбережжя¹¹⁵. Можливо, на початку II ст. н. е. римський гарнізон знаходився в Казекі — невеликому пункті на мисі Чауда, на південно-східній стороні Феодосійської затоки¹¹⁶. Римляни прагнули гарантувати безпеку каботажного плавання уздовж південного узбережжя Таврики та військовий контроль у стратегічно важливих пунктах. Однак, відповідно до периплу Аппіана, Феодосія вже у першій половині II ст. н. е. була «спустілим містом». Причиною цього могла бути активність тавро-скіфів і вторгнення на півострів сарматських племен. Очевидно, у результаті цього гинуть пізньоскіфські поселення у південно-західному і центральному Криму¹¹⁷. Можливо, їхньому нападу піддалася Феодосія та укріплення околиці, що привело до тимчасового запустіння міста.

Воєнні операції проти тавро-скіфів проводилися боспорськими царями і в наступний час. Зокрема, Савромат II (174/5—210/1 рр. н. е.) провів кампанію проти них і стабілізував обстановку на західному кордоні Боспору. Знахідки монет¹¹⁸ і лапідарні написи зі Старого Криму¹¹⁹ та Судака¹²⁰ підтверджують, що наприкінці II — на початку III ст. н. е. влада Боспору поширювалася на всю гірську Таврику¹²¹. У цей час існувало укріплення в центрі Акмонайського перешейка, серед мешканців якого були сармати і греки¹²². У II—III ст. н. е. на укріпленні Куру Баш несли службу вихідці із сарматських племен¹²³.

Про Феодосію того часу нічого невідомо, але важко уявити, щоб настільки масштабні операції проводилися без опорної бази. Вигідне стратегічне місце розташування і зручна гавань не залишилися без уваги — якийсь населений пункт тут знаходився. Згідно з епіграфічними джерелами та новими археологічними матеріалами¹²⁴, можна стверджувати, що цей пункт все-таки був не зовсім «спустілим» і продовжував існувати у II—початку IV ст. н. е. як основна військова база й адміністративний центр на західних кордонах Боспору.

У 50-ті рр. III ст. н. е. німецькі племена готів і боранів вторглися у боспорські володіння. Територія Європейського Боспору не постраждала, але контроль над західними межами був значно послаблений¹²⁵. У цей час припинила своє існування Куру Баш — остання фортеця, що прикривала західні підступи до Феодосії. Схоже, що в цей час до Феодосії прибули переселенці зі зруйнованих готами Танаїса і Гортіпії¹²⁶. Після перемоги царя Тейрана над готами у 276 р. н. е. Боспор відновив колишній вплив в Південно-Східній Тавриці, оскільки в написі того часу згадується воєначальник Феодосії — Менестрат¹²⁷. Західний кордон держави не змінився і на початку IV ст. н. е. Про це свідчить присвятний напис з Пантікапея про будівлю молитовні у 306 р. н. е. воєначальником і представником римської адміністрації у Феодосії Аврелієм Валерієм Согом¹²⁸. В існуванні тут опорного пункту тепер були зацікавлені римляни, які намагалися консолідувати антиварварські сили на північно-східних кордонах імперії.

Напевно, остаточно Феодосію було закинуто під час херсонесько-боспорських воєн, про які розповідає Костянтин Багрянородний¹²⁹. Оскільки наприкінці III ст. н. е. на Боспорі до влади прийшов цар Фофорс (285/6—308/9 рр. н. е.), який походить з місцевої сарматизованої знаті, це привело до різкого повороту зовнішньої політики держави¹³⁰. Тепер вона була направлена проти Римської імперії. У ситуації, що склалася, Рим робить ставку на Херсонес, що на довгий час стає провідником його політики на півострові. Антиримські дії боспорського царя «Савромата» змустили Діоклетіана звернутися до Херсонеса з проханням почати

бойові дії проти Боспору. У результаті другої війни (328—330 рр. н. е.), події якої відбувалися в місцевості «Кафу», боспорське військо потерпіло поразку. До цього часу належить приховання скарбів в околицях Феодосії і Південно-Східному Криму, знайдених в наші часи¹³¹. Судячи з того, що сторони, які брали участь у протиборстві, розташувалися одна проти одної «на горах», можна припустити, що конкретна місцевість «Кафу» була гористою. Цій характеристиці відповідає район до південного заходу — північного заходу від міста, тобто гірська частина Південно-Східного Криму. Можливо, саме вона мала таку назву мовою місцевого населення. У цій же місцевості було встановлено кордон між Херсонесом і Боспором. Результати третьої війни (друга четверть IV ст. н. е.) особливо негативно відобразилися на долі Феодосії, оскільки кордон боспорських володінь було відсунуто з Кафи і встановлено по так званому Узунларському валу¹³². Після цих подій місцевість Кафу (сільська околиця Феодосії) перейшла до складу херсонеських володінь¹³³. В анонімному географічному документі 360—386 рр. н. е. вона згадується в одному блоці із Херсонесом¹³⁴. На самій же Феодосії вкотре позначився стан прикордонного міста, в якому спокійне життя було можливе тільки при сильній державі, захищених кордонах і стабільній зовнішній обстановці. У той час ані Херсонес, ані Боспор не могли забезпечити цьому пункту такі умови, що й привело до його чергового ґрунтowego запустіння. Навала гунів наприкінці IV — на початку V ст. н. е. підвела остаточну риску під існуванням античної Феодосії. Вони захопили степовий Крим та західну частину європейського Боспору, що дуже негативно позначилося на колись процвітаючому полісі¹³⁵. Імовірно, життя в ньому не згасло повністю, але це давно було вже не місто, а, мабуть, невелике селище — «торговище», життя якому, як і раніше, давало море¹³⁶. Антична Феодосія відійшла разом з античною епоховою. Анонімний автор «Перипла Понта Евксинського» відзначає, що Феодосія — спустіле місто, що на аланській чи таврській говоріці мало назву Ардабда.

¹ Каллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — Л., 1949. — С. 60; Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.—Л., 1949. — С. 22, 58, 192; Шелов Д.Б. Феодосия, Гераклея и Спартокиды // ВДИ. — 1950. — № 3. — С. 168; Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — М.—Л., 1953. — С. 64; Roebuck C. Ionian Trade and Colonization. — New York, 1959. — Р. 121; Блаватский В.Д. Феодосия VI—IV вв. до н. э. и её название // СА. — 1981. — № 4. — С. 21; Петерс Б.Г., Голенцов А.С. Археологические раскопки Феодосии в 1975—1977 гг. // КСИА. — 1981. — № 168. — С. 68; Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // АГ. — М., 1983. — Т. 1. — С. 368, 370; Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien: Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen. — Frankfurt am Main—New York, 1988. — С. 82; Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора // Причерноморье VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология: Материалы V Международного симпозиума по древней истории Причерноморья. — Тбилиси, 1990. — С. 35; Петрова Э.Б. Античная Феодосия. История и культура. — Симферополь, 2000. — С. 47.

² Петрова Э.Б. Античная Феодосия... — С. 98.

³ Корпус боспорских надписей. — М.—Л., 1965. — №№ 6, 6а, 8, 36, 64, 1111; Блаватская Т.В. Посвящение Левкона I // РА. — 1993. — № 2. — С. 34.

⁴ Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. — Petropolis, 1916. — V. 1. — № 352.

⁵ КБН. — № 231.

⁶ Wiegand Th. Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jachre 1899 // Delphinion in Milet von G. Kaverau und Alb. Rehm. — Н. III. — Berlin, 1914. — S. 215, № 75.

⁷ Кацарава Д.Д., Квирквелия Г.Г. Города и поселения Причерноморья античной эпохи (малый энциклопедический справочник). — Тбилиси, 1990. — С. 294.

⁸ Петерс Б.Г. Феодосия // АГСП. Археология СССР в 20-ти томах. — Т. 4. — М., 1984. — С. 63, 83; Катюшин Е.А. Феодосия, Каффа, Кефе. — Феодосия, 1998. — С. 31, 32; Петрова Э.Б. Античная Феодосия.. — С. 19.

⁹ Катюшин Е.А., Айбабина Е.А. Раскопки в окрестностях Феодосии // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 328; Катюшин Е.А. Раскопки в окрестностях Феодосии // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 335; Катюшин Е.А. Раскопки в окрестностях Феодосии // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 274; Бейсанс Д., Жиода А., Морель Ж., Катюшин Е.А., Евсеев А.А. Раскопки на

окраине Феодосии // АИК 1994 г. — Симферополь — Харьков, 1997. — С. 54; *Айбабин А.И. Античное погребение в Феодосии // КСИА.* — 1978. — Вып. 156. — С. 80.

¹⁰ *Петрова Э.Б. Античная Феодосия...* — С. 98.

¹¹ *Кёне Б. Описание музеума кн. В.В. Коцубея.* — СПб., 1857. — Т. I. — С. 271; *Бурачков П.О. Общий каталог монет, принадлежащих античным колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря в пределах нынешней России.* — Одесса, 1884. — Ч. I. — С. 15, 19, 30; *Гиль Х.Х. Новые приобретения моего собрания // ЗИРАО. Новая серия.* — 1891. — Т. 5. — С. 347.

¹² *Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства.* — СПб., 1889. — Вып. I. — С. 59, 61, 64, 65; *Их же. Вып. II.* — С. 155, 157.

¹³ *Юргевич В.Н. Надписи на ручках и обломках амфор и черепиц, найденных в Феодосии в 1894 г. // ЗООИД.* — 1895. — Т. 18. — С. 87—174; *Деревицкий А., Павловский А., Штерн Э. Музей Имп. ООИД.* — Одесса, 1897. — Вып. I. — С. 21—28, табл. VI—X; *Штерн Э.Р. Graffiti на античных южно-русских сосудах // ЗООИД.* — Одесса, 1897. — Т. XX. — С. 163—199; *Деревицкий А., Павловский А., Штерн Э. Музей Имп. ООИД.* — Одесса, 1898. — Вып. II. — С. 44, табл. XVIII; *Штерн Э.Р. Феодосия и ее керамика // Музей Императорского Одесского общества истории и древностей.* — Одесса, 1906. — Вып. III. — С. 91; *Вальдгауэр О.Ф. Женская голова из Феодосии // ЗООИД.* — Одесса, 1906. — Т. XXVI. — С. 191—202; *Вальдгауэр О.Ф. Торс из Феодосии // ЗООИД.* — Одесса, 1906. — Т. XXVI. — С. 203—213; *Варнеке Б.В. Античные терракоты из собрания Н.Ф. Высоцкого // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.* — 1906. — Т. 22. — Вып. 4. — С. 232—235; *Кибальчич Т.В. Южнорусские геммы.* — Берлин, 1910. — С. 30 и сл., табл. I—VIII, X—XIV, XVI, XVII; *Штерн Э.Р. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря // Сборник археологических статей, поднесенных графу А.А. Бобринскому.* — СПб., 1911. — С. 18.; *Бертье-Делагард А.Л. Монетные новости древних городов Тавриды // ЗООИД.* — Одесса, 1912. — Т. XXX. — С. 39—52.

¹⁴ *Колли Л.П. Следы древних культур на дне морском. Современное положение вопроса о находках в море античных памятников // ИГУАК.* — 1909. — Вып. 43. — С. 125—137.

¹⁵ *Зеест И.Б. Разведочные раскопки в Феодосии // КСИИМК.* — 1951. — Вып. 37. — С. 185—190; *Зеест И.Б. Раскопки Феодосии // КСИИМК.* — 1953. — Вып. XXII. — С. 143—148; *Петерс Б.Г., Айбабина Е.А., Катюшин Е.А. Раскопки Феодосийской экспедиции // АО 1975 г.* — М., 1976. — С. 377; *Петерс Б.Г. и др. Феодосийская экспедиция // АО 1976 г.* — М., 1977. — С. 353.; *Петерс Б.Г., Беляев С.А., Загинайло А.Г., Качан Т.М., Николаева Т.Д. Феодосийская экспедиция // АО 1977 г.* — М., 1978. — С. 373; *Петерс Б.Г. Археологические раскопки в Феодосии // ПАИК: Тез. докл. науч. конф.* — Ереван, 1979. — С. 326; *Петерс Б.Г. Феодосия...* — С. 63; *Петерс Б.Г., Голенцов А.С. Археологические раскопки Феодосии...* — С. 68.

¹⁶ *Кутайсов В.А. Керкинистида.* — Симферополь, 1992. — С. 100.

¹⁷ *Крыжицкий С.Д. Античные государства Северного Причерноморья.* — Николаев, 1997. — С. 53.

¹⁸ *Безрученко И.М. Древнегреческая Киренаика в VII—IV вв. до н. э. // ПИФК.* — Москва—Магнитогорск, 1999. — С. 86.

¹⁹ *Петрова Э.Б. Античная Феодосия...* — С. 102.

²⁰ *Халпахчян О.Х. Этапы планировки и застройки Феодосии (с древнейших времен до конца XVIII в.) // Архитектурное наследство.* — 1976. — Вып. 25. — С. 37.

²¹ *Петрова Э.Б. Античная Феодосия...* — С. 65.

²² *Латышев В.В. ПОНТИКА: Изборник научных и критических статей по истории, археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережье Черного моря.* — СПб., 1909. — 430 с.; *Minns E.H. Scythians and Greeks.* — Cambridge, 1913. — 720 р.; *Ростовцев М.И. Скифия и Боспор.* — М., 1925. — 621 с.; *Максимова М.И. Феодосийские серьги // Сокровища Эрмитажа.* — М., 1949. — С. 312—313; *Каллистов Д.П. Очерки по истории...; Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство...*

²³ *Целов Д.Б. Феодосия, Гераклея...; Его же. Монетное дело Боспора.* — М., 1956. — 221 с.

²⁴ *Кобылина М.М. Поздние боспорские пелики // МИА.* — 1951. — Вып. 19. — С. 136—170.

²⁵ *КБН.* — 1965, № № 947—952.

²⁶ *Кобылина М.М. Терракоты из Феодосии // САИ.* — 1970. — Вып. Г. 1—11. — Ч. II. — С. 78—82.

²⁷ *Максимова М.И. Миниатюрная группа на феодосийских серьгах // ТГЭ.* — Вып. II. — Л., 1958. — С. 62—66.

²⁸ *Неверов О.Я. Дексамен Хиосский и его мастерская // Памятники античного прикладного искусства.* — Л., 1973; *Его же. Отражение восточных культов в глиптике Северного Причерноморья // СГЭ.* — Л., 1977. — Вып. 42; *Его же. Изображения на геммах — печатях, металлических перстнях и амулетах // Кобылина М.М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые вв. н. э.* — М., 1978. — С. 178, 179; *Его же. Гностические*

кие геммы, перстни и амулеты юга СССР // ВДИ. — 1979. — № 1. — С. 95—103; *Его же. Геммы античного мира*. — М., 1983.

²⁹ Белова Л.Н. Несколько неизданных херсонесских монет из собрания Эрмитажа // Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики. — Л., 1977. — С. 144—151; Золотарев М.И. Два типа редких монет Феодосии IV в. до н. э. // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 89—92; Виноградов Ю.А. Исследование Мирмекия // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 266; Анохин В.А. Монетное дело Боспора в VI—II вв. до н. э. — К., 1986. — 179 с.; Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. — К., 1999. — 249 с.; Мельников О.Н. Монеты Феодосии // МАИЭТ. — Симферополь, 2000. — Вып. VII. — С. 208—218; Фролова Н.А. Чеканка Феодосии конца V—IV вв. до н. э. // ПИФК. — 2000. — Вып. 8. — С. 302—313; Гаврилов А.В. Новые находки античных монет в Юго-Восточном Крыму // БИ. — Симферополь, 2001. — Вып. I. — С. 185—205; Шонов И.В. О монетной чеканке Феодосии последней четверти V — начала IV вв. до Р. Х. // БИ. — 2002. — Вып. II. — С. 327—332.

³⁰ Бадальянц Ю.С. Из истории торговых взаимоотношений Феодосии с Родосом в III—II вв. до н. э. // Изв. АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. — 1970. — Вып. 3. — С. 53—58; Авдеев А.Г., Петерс Б.Г. Заметки об амфорных клеймах из раскопок Феодосии // СА. — 1987. — № 3. — С. 214—219.

³¹ Елец И.А., Петерс Б.Г. Граффити и дипинти античной Феодосии // КСИА. — 1993. — Вып. 207. — С. 77—83.

³² Айбабин А.И. Варварский рельеф из Феодосии // СА. — 1974. — № 3. — С. 248—249.

³³ Петренко К.В. Опыт уточненной классификации пелик керченского стиля по мастерам и мастерским // Античные коллекции из раскопок Северного Причерноморья. — М., 1994. — С. 147—153; Вдовиченко И.И. Коллекция краснофигурной керамики Феодосийского краеведческого музея // КМ 1995—1996 гг. — Симферополь, 1996. — С. 147—154.

³⁴ Яйленко В.П. Начальное образование в античных греческих городах Северного Причерноморья // Памятники культуры. Новые открытия 1987 г. — М., 1988. — С. 128—215; Петрова Э.Б. Античная Феодосия...

³⁵ Шульц П.Н. О комплексных историко-археологических и палеогеографических исследованиях в северном Крыму // ИКОГО. — 1953. — Вып. 2. — С. 122; Кругликова И.Т. Разведки в Старокрымском районе в 1956 г. // КСИИМК. — 1959. — Вып. 74. — С. 64—73; Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — 299 с.; Махнева О.А. Эллинистические усадьбы в восточной части Крыма // ПАК: Тез. докл. науч. конф. — Симферополь, 1988. — С. 208; Гаврилов А.В. Сельская округа Феодосии в V—II вв. до н. э.: Дис. ... канд. истор. наук. — К., 1999. — 206 с.

³⁶ Гаврилов О.В. Нові дані про сільську округу античної Феодосії // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 105; *Его же. О валах на Акмонайском перешейке* // МАИЭТ. — 2001. — Вып. VIII. — С. 10.

³⁷ Щепинский А.А. Исследования в степном Крыму // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 325—326; Гаврилов А.В., Тощев Г.Н. Курган у села Желябовка в Крыму // Stratum plus. — 1999. — № 2. — С. 166; Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы степного Крыма (подкурганные похоронения степного Крыма начала железного века). — Симферополь, 2000. — С. 65; Гаврилов А.В., Колотухин В.А., Колтухов С.Г. Курган эпохи бронзы и скифский могильник V—III вв. до н. э. у села Приречное в Крыму // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — 2002. — Вып. X. — Запоріжжя, 2002. — С. 108.

³⁸ Гаврилов А.В. Амфорный импорт на античном поселении Новопокровка в Юго-Восточном Крыму // Stratum plus. — 1999. — № 3. — С. 95.

³⁹ Гаврилов А.В. Об укрепленных памятниках античной эпохи в ближних окрестностях Феодосии // БИ. — 2002. — Вып. II. — С. 159—192.

⁴⁰ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство и промыслы // Археология СССР в 20 т. — АГСП. — Т. 4. — М., 1984. — С. 160; Петрова Э.Б. Греки и «варвары» античной Феодосии и ее округи в VI—II вв. до н. э. // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. V. — С. 147.

⁴¹ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982. — С. 128; Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — С. 8; Безрученко И.М. Древнегреческая Киренаика... — С. 83, 114.

⁴² Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 54, 58, 108; Крыжанский С.Д., Буйских С.Б., Бураков В.В., Отрецко В.В. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 25—31.

⁴³ Бейсанс Д., Жиода А., Морель Ж., Катюшин Е.А., Евсеев А.А. Раскопки на окраине Феодосии... — С. 56; Катюшин Е.А. Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 24; Гаврилов А.В. Исследование античного поселения у с. Новопокровка и разведки в Кировском районе // АИК 1994 г. — Симферополь, 1997. — С. 69; *Его же. Античне поселення Новопокровка 1 у Південно-Східному Криму* // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 77.

⁴⁴ Гаврилов А.В. Античне поселення Новопокровка 1... — С. 79.

⁴⁵ Кругликова И.Т. Разведки в Старокрымском районе... — С. 72; Ее же. Сельское хозяйство Боспора... — С. 75; Гаврилов А.В. Разведки в Кировском районе // АИК 1993. — Симферополь, 1994. — С. 67; Катюшин Е.А. Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 24.

⁴⁶ Гаврилов А.В., Пашкевич Г.А. Палеоботанические материалы из античного поселения Новопокровка I и некоторые вопросы организации земледелия в сельской округе Феодосии в IV — начале III вв. до н. э. // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища: Мат. науч. конф. — Ч. 1. — СПб., 2002. — С. 134.

⁴⁷ Катюшин Е.А. Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 41; Гаврилов А.В. Исследование античного укрепления Куру Баш близ Феодосии // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси — Украины: Тез. докт. науч. конф. — Киев—Судак, 2002. — С. 64, 65.

⁴⁸ Ланцов С.Б., Юрочкин В.Ю. «Варварская» посуда Кутлакской Крепости // БС. — 2001. — Вып. 4. — С. 263.

⁴⁹ Гаврилов А.В. Исследование античного укрепления Куру Баш... — С. 64.

⁵⁰ Гаврилов А.В. Об укрепленных памятниках античной эпохи... — С. 168; Гаврилов А.В. Исследование античного укрепления Куру Баш... — С. 64, 65.

⁵¹ Маленко Л.М. Городище Сары Кай // ДСПК. — Запорожье, 1990. — Т. 1. — С. 147; Гаврилов А.В. Исследование античного укрепления Куру Баш... — С. 167, 168.

⁵² Кругликова И.Т. Торговля в сельских поселениях Боспора // КСИА. — 1972. — Вып. 130. — С. 28; Ее же. Сельское хозяйство Боспора... — С. 228.

⁵³ Петрунь В.Ф. О двух интересных горных породах в зернотерках античного времени из Северного Причерноморья (опыт археолого-петрографического анализа) // КСОГАМ. — Одесса, 1963. — С. 128.

⁵⁴ Петрова Э.Б. Античная Феодосия... — С. 40.

⁵⁵ Гаврилов А.В. Амфорный импорт на античном поселении Новопокровка... — С. 93.

⁵⁶ Гаврилов А.В., Федосеев Н.Ф. Амфорные клейма из античных памятников окружности Феодосии // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья: Тез. докл. науч. конф. — Керчь, 2002. — С. 44—59.

⁵⁷ Гаврилов А.В. Новые находки античных монет... — С. 185.

⁵⁸ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора... — С. 32, 38, 49, 60, 69; Колотухин В.А. Работы на поселении эпохи бронзы Бай Кият у с. Владимировка Черноморского района // АИК 1994 г. — Симферополь—Харьков, 1997. — С. 153.

⁵⁹ Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века (этнокультурные процессы) — К., 1996. — С. 87, 88.

⁶⁰ Скорый С.А. Раннескифский меч из с. Изюмовка близ Старого Крыма // СА. — 1977. — № 1. — С. 281.

⁶¹ Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — С. 167; Храпунов И.Н. Об этнической принадлежности кизил-кобинской культуры // История и археология Юго-Западного Крыма. — Симферополь, 1993. — С. 7; Масленников А.А. Каменные ящики Восточного Крыма (к истории сельского населения Европейского Боспора в VI—I вв. до н. э.) // БС. — М., 1995. — Вып. 8. — С. 61; Колтухов С.Г. Курганные погребения раннескифского времени в долине Салгира // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — Вып. VII. — Запоріжжя, 1999. — С. 91.

⁶² Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века... — С. 86.

⁶³ Корпусова В.Н. Скифский грунтовый могильник на Боспоре // Тез. докл. науч. конф. по вопросам скифо-сарматской археологии. — М., 1966. — С. 63—64; Корпусова В.М. Про населення хори античної Феодосії // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 41; Сорокина Н.П., Сударев Н.И. К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора VI—V вв. до н. э. // БС. — 2001. — Вып. 4. — С. 379.

⁶⁴ Гаврилов А.В., Крамаровский М.Г. Курган у села Кринички в Юго-Восточном Крыму // БИ. — Симферополь, 2001. — Вып. I. — С. 35.

⁶⁵ Гаврилов А. В., Крамаровский М. Г. Курган у села Кринички... — С. 23.

⁶⁶ Корпусова В.Н. Памятники скифо-сарматского времени у с. Фронтовое // АИУ 1965—1966 гг. (информационные сообщения). — К., 1967. — Вып. I. — С. 39; Корпусова В.М. Про населення хори античної Феодосії... — С. 43; Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора... — С. 66, 77, 82; Кутайсов В.А. Кизил-кобинская керамика из раскопок Керкинитиды // Материалы к этнической истории Крыма в VII в. до н. э.—V в. н. э. — К., 1987. — С. 35.

⁶⁷ Катюшин Е.А. Курганный могильник І в. до н. э. — II в. н. э. в окрестностях Феодосии // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 28; Ланцов С.Б., Юрочкин В.Ю. «Варварская» посуда Кутлакской Крепости... — С. 264.

⁶⁸ Корпусова В.Н. Надгробные стелы некрополей сельских поселений Боспора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 148; Гаврилов А.В. Знайдка теракоти на античному поселенні Журавки I у Криму // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 142; Гаврилов А.В. Исследование античного поселения... — С. 69; Ее же.

Античное поселение Новопокровка 1... — С. 86; Гаврилов О.В. Нові дані про сільську округу античної Феодосії... — С. 114.

⁶⁹ Масленников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены. Сельская территория европейского Боспора в античную эпоху. — М., 1998. — С. 229.

⁷⁰ Корпусова В.М. Про населення хори античної Феодосії... — С. 46; Масленников А.А. Каменные ящики Восточного Крыма... — С. 34; Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы... — С. 33; Гаврилов А. В., Крамаровский М. Г. Курган у села Кринички... — С. 23—43.

⁷¹ Бунятян Е.П., Бессонова С.С. Про етнічний процес в Європейській частині Боспору в скіфський час // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 22; Гаврилюк Н.А. Скотоводство степової Скіфії. — К., 1995. — С. 78.

⁷² Яковенко Э.В. Рядовые скіфские погребения в курганах Восточного Крыма // ДВК. — К., 1970. — С. 119; Яковенко Э.В., Черненко В.П., Корпусова В.И. Описание скіфских погребений в курганах Восточного Крыма // ДВК. — К., 1970. — С. 136—179; Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скіфского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — С. 11; Колотухин В.А. Киммерийцы и скіфи Степного Крыма (подкурганные погребения Степного Крыма начала железного века). — Симферополь, 2000. — С. 65, 72.

⁷³ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора... — С. 108; Масленников А.А. Каменные ящики Восточного Крыма... — С. 64.

⁷⁴ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора... — С. 67; Гаврилов А.В. Исследование античного поселения у с. Новопокровка... — С. 142.

⁷⁵ Русьева А.С. Юонія напередодні та в період північнопонтійської колонізації // Давня історія України: скіфо-антична доба. — Т. 2. — К., 1998. — С. 199.

⁷⁶ Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // ОАИБ. — М., 1992. — С. 24.

⁷⁷ Зеест И.Б. Раскопки Феодосии... — С. 144.

⁷⁸ Кутайсов В.А. Керкинитида... — С. 52.

⁷⁹ Кобылина М.М. Терракоты из Феодосии... — С. 80, № 6, табл. 23, 1; Гаврилов А.В. Сельская округа Феодосии... — С. 142; Петрова Э.Б. Античная Феодосия... — С. 184.

⁸⁰ Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1984 год. — М., 1985. — С. 83.

⁸¹ Русьева А.С. Юонія напередодні та в період північнопонтійської колонізації... — С. 200, 216.

⁸² Гаврилов О.В. Нові дані про сільську округу античної Феодосії... — С. 110; Гаврилов А.В. Амфорный импорт на античном поселении Новопокровка... — С. 95.

⁸³ Гаврилов А.В. Амфорный импорт на античном поселении Новопокровка... — С. 93.

⁸⁴ Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI—I вв. до н. э. — М., 1986. — С. 78.

⁸⁵ Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора... — С. 115—124.

⁸⁶ Шелов Д.Б. Феодосийский клад боспорских статеров... — С. 171; Его же. Монетное дело Боспора... — С. 42; Burstein S.M. The emergence of Heraclea on the Black sea // Outpost of Hellenism. — Berkeley—Los Angeles, 1976. — Р. 44, 45; Блаватский В.Д. Феодосия VI—IV вв. до н. э.... — С. 23; Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э.... — С. 122; Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический... — С. 74; Катюшин Е.А. Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 25; Анохин В.А. История Боспора Киммерийского... — С. 504; Петрова Э.Б. Античная Феодосия... — С. 74, 79.

⁸⁷ Блаватская Т.В. Посвящение Левкона I... — С. 40; Анохин В.А. История Боспора Киммерийского... — С. 51.

⁸⁸ КБН. — №№ 6—11, 971, 972, 1014, 1015, 1037—1040, 1042, 1111.

⁸⁹ Катюшин Е.А. Об античной Кафе // Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV—IX вв.): Тез. докл. науч. конф. — Симферополь, 1994. — С. 30; Катюшин Е.А. Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 50.

⁹⁰ Гуров А.Н. Феодосия и Фанагория в системе Боспорского государства // Из истории античного общества. — Горький, 1983. — С. 50; Молев Е.А. Политическая история Боспора VI—IV вв. до н. э. — Нижний Новгород, 1997. — С. 78; Петрова Э.Б. Античная Феодосия... — С. 131; Его же. Менестрат и Сог (К вопросу о наместниках в Феодосии первых веков н. э.) // БИ. — 2001. — Вып. I. — С. 45; Сидоренко В.А. Высшие воинские должности на Боспоре во II — начале IV вв. н. э. (по материалам эпиграфики) // БИ. — 2001. — Вып. I. — С. 139.

⁹¹ Петрова Э.Б. Феодосия в составе Боспорского царства (политический аспект) // МАИЭТ. — Симферополь, 1991. — Вып. II. — С. 100.

⁹² Анохин В.А. История Боспора Киммерийского... — С. 44; Мельников О.Н. Монеты Феодосии... — С. 214; Фролова Н.А. Чеканка Феодосии конца V—IV вв. до н. э.... — С. 302; Шонов И.В. О монетной чеканке Феодосии... — С. 327.

- ⁹³ Гаврилов А.В. Новые находки античных монет в Юго-Восточном Крыму // Боспор Киммерийский. На перекрестье греческого и варварского миров (античность — средневековье): Тез. докл. науч. конф. — Керчь, 2000. — С. 23.
- ⁹⁴ Петрова Э.Б. Античная Феодосия... — С. 88, 101.
- ⁹⁵ Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму // МАИЭТ. — Симферополь, 1994. — Вып. IV. — С. 397; Максименко В.Е. Начало проникновения сармат в Северное Причерноморье и завоевание Скифии // Донские древности. Сарматы и Скифия. — Азов, 1997. — Вып. 5. — С. 47; Мошкова М.Г. Проблема миграций в сарматской археологии в работах К.Ф. Смирнова // Донские древности. Сарматы и Скифия. — Азов, 1997. — Вып. 5. — С. 75, 76; Виноградов Ю.Г., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Сарматы и гибель «Великой Скифии» // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 101.
- ⁹⁶ Масленников А.А. Скифы на Боспоре в III—I вв. до н. э. // Скифия и Боспор. — Новороссийск. — 1993. — С. 61, 62.
- ⁹⁷ Гаврилов А.В. Сельская округа Феодосии в V—II вв. до н. э.: Дис. ... канд. истор. наук. — К., 1999. — С. 52.
- ⁹⁸ Ланцов С.Б., Юрочкин В.Ю. «Варварская» посуда Кутлакской Крепости... — С. 265.
- ⁹⁹ Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ. — 1987. — № 1. — С. 86.
- ¹⁰⁰ Золотарев М.И. О политической ситуации в Крыму в III в. до н. э. // Скифия и Боспор: Тез. докл. науч. конф. — Новороссийск, 1989. — С. 55.
- ¹⁰¹ Масленников А.А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981. — С. 72.
- ¹⁰² Петрова Э.Б. Феодосия в составе Боспорского царства... — С. 101; Катюшин Е.А. Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 44.
- ¹⁰³ Зеест И.Б. Раскопки Феодосии... — С. 147.
- ¹⁰⁴ Колиухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии. — Симферополь, 1999. — С. 23; Гаврилов А.В. Исследование античного укрепления Куру Баш... — С. 66.
- ¹⁰⁵ Корпусова В.М. Про населення хори... — С. 48; Ее же. Надгробные стелы некрополей... — С. 148.
- ¹⁰⁶ Петрова Э.Б. Феодосия в составе Боспорского царства... — С. 101.
- ¹⁰⁷ Гаврилов А. В. Новые находки античных монет в Юго-Восточном Крыму // БИ. — Симферополь, 2001. — Вып. I. — С. 185—205.
- ¹⁰⁸ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в.). — К., 1998. — С. 11.
- ¹⁰⁹ Ланцов С.Б. Кутлакская крепость второй половины I в. до Р.Х. — начала I в. н. э. — Т. I. — Симферополь, 1997. — С. 72; Гаврилов А.В. Новые находки античных монет... — С. 185—205.
- ¹¹⁰ Яленко В.П. Династическая история Боспора от Митридата Евпатора до Котиса I // Эпиграфические памятники и языки древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М., 1990. — С. 162—164.
- ¹¹¹ КБН. — № 40; Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории сарматов // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 154, 155; Зубарь В.М. Указ. соч. — 1997. — С. 30.
- ¹¹² Гаврилов А.В. Новые находки античных монет... — С. 185—205.
- ¹¹³ Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 401.
- ¹¹⁴ Катюшин Е.А. Склеп первых веков н. э. из села Льговское // МАИЭТ. — 1993. — Вып. III. — С. 14.
- ¹¹⁵ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... — С. 113.
- ¹¹⁶ Катюшин Е.А. Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 49.
- ¹¹⁷ Пуздовський О.С. Кримська Скіфія в кінці II ст. до н. е. — пер. половині III ст. н. е. // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 131.
- ¹¹⁸ Голенко К.В. Находка монет у подножья горы Аю Даг // НЭ. — 1963. — Вып. IV. — С. 110; Гаврилов А.В. Новые находки античных монет... — С. 22.
- ¹¹⁹ Кулаковский Ю.А. Новые данные для истории Старого Крыма // ЗИРАО. — СПб, 1898. — С. 11.
- ¹²⁰ Саприкін С.Ю., Баранов І.А. Грецький напис із Судака // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 138.
- ¹²¹ Зубарь В.М. Боспор у другой половине I ст. до н. е. — середине III ст. н. е. // Давня история Украины: скіфо- античная доба. — Т. 2. — К., 1998. — С. 373.
- ¹²² Корпусова В.Н. Об этнической принадлежности сельского населения Европейского Боспора (по данным некрополей римского времени) // Античные города Северного Причерноморья и варварский мир: Тез. докл. науч. конф. — Л., 1973. — С. 18; Ее же. Надгробные стелы некрополей сельских поселений Боспора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 148.

¹²³ Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время: очерки экономической истории. — М., 1966. — С. 105.

¹²⁴ Бочаров С.Г. Материалы античного времени из раскопок Феодосии // VI чтения памяти проф. В.Д. Блаватского: Тез. докл. науч. конф. — М., 1999. — С. 21.

¹²⁵ Айбабин А.И. Население Крыма в середине III—V вв. // МАИЭТ. — 1996. — Вып. III. — С. 297.

¹²⁶ КБН. — № 947; Данышин Д.И. Танаиты и танаисцы во II—III вв. н. э. // КСИА. — 1990. — Вып. 197. — С. 56; Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... — С. 138.

¹²⁷ КБН. — № 63; Сидоренко В.А. Высшие воинские должности на Боспоре... — С. 137.

¹²⁸ КБН. — № 64.

¹²⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей // Древнейшие источники по истории народов СССР. — М., 1989. — Гл. 53.

¹³⁰ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... — С. 155.

¹³¹ Стевен А.Х. Таракташский клад // ИТУАК. — 1909. — Вып. XIX. — С. 99; Шеллов Д.Б. Феодосийский клад боспорских статеров // ВДИ. — 1950. — № 2. — С. 134; Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время... — С. 188; Голенко К.В. Третий Патрейский клад (1970 г.) и некоторые замечания о боспорской монетной чеканке III в. н. э. // НЭ. — 1978. — Вып. XII. — С. 11.

¹³² Const. Porph. De adm. Imp., 53; Голенко В.К. К вопросу о времени сооружения «цитадели на горе Опук» // Хсб. — Севастополь, 1999. — Вып. X. — С. 47; Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю. Боспоро-херсонесские отношения и этно-политическая ситуация в Крымской Скифии III—IV вв. н. э. // Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 247; Ланцов С.Б., Голенко В.Г., Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю. Новые материалы к хронологии оборонительной системы Боспора // АВУ 1998—1999 pp. — К., 1999. — С. 111.

¹³³ Юрочкин В.Ю. Этно-политическая ситуация в позднеантичной Таврике в сочинении Константина Багрянородного и археологические реалии // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 281.

¹³⁴ Шангин М. Новый географический текст // ВДИ. — 1938. — № 4. — С. 255.

¹³⁵ Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 77.

¹³⁶ Петрова Э.Б. Античная Феодосия... — С. 133.

Одержано 12.01.2003

А.В. Гаевилов

ФЕОДОСИЯ И ЕЕ ОКРУГА В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

Статья посвящена исследованию Феодосии и ее сельской округи от основания полиса во второй половине VI в. до н. э. до прекращения жизни на укрепленных пунктах (крепостях и городище) в середине III в. н. э. В исследовании Феодосии выделяется четыре этапа: первый относится к середине XIX века, когда А.А. Сибирский и И.К. Айвазовский провели первые раскопки некрополя Феодосии; второй — к концу XIX века, когда в связи с реконструкцией порта и строительством железной дороги были получены первые массовые материалы с территории античного города; третий — к середине XX века, когда И.Б. Зеест начала раскопки Феодосии; четвертый — к 70-м гг. XX века, когда продолжается исследование Феодосии Б.Г. Петерсом.

В исследовании сельской округи полиса выделяется два этапа. Первый относится к 50 — середине 70-х гг. XX в. и связан с именем И.Т. Кругликовой, которая впервые начала целенаправленные разведки и раскопки сельских поселений в округе Феодосии. На втором этапе (середина 70-х — 90-е гг. XX в.) продолжалось изучение города, велись разведки и раскопки памятников античной эпохи в его округе. Археологическими разведками в Юго-Восточном Крыму выявлено 60 неукрепленных поселений, 2 пастушеские стоянки, 1 наблюдательный пункт, 1 укрепленное поселение, 5 укрепленных пунктов типа небольших крепостей и 1 городище, валы. Их картографирование позволило определить границы сельской округи полиса в V—III вв. до н. э.: от Акмонайского перешейка на востоке до степной речки Индол на западе и от Сиваша на севере до предгорий на юге. Поселения, существовавшие в V — первой трети III вв. до н. э. в равнинной части региона, располагались близ речек и источников пресной воды на плодородных мицелярно-карбонатных черноземах.

Неукрепленные поселения возникли в начале V в. до н. э. и прекратили существование в конце первой трети III в. до н. э. Это было связано с изменением военно-политической обстановки в Северном Причерноморье, конфликтом между скифами и греческими государствами на территории Крымского полуострова, наступлением сарматских племен. В связи с этими событиями основываются маленькие крепости и городище в предгорной части региона.

на. Они располагались на возвышенностях или удобных для обороны местах, имели защитные сооружения в виде валов или стен, между ними существует зрительная связь. Жизнь на части из них продолжалась с небольшими перерывами до середины III в. н. э., когда последние погибли в результате готских походов. В III в. до н. э. — начале I в. н. э. на них жили потомки местного тавро-скифского населения, в I — середине III вв. н. э. — сарматы. Торговые связи сельской округи с городом осуществлялись путем как натурального обмена, так и с использованием денег.

Найдены лепной керамики таврского и скифского типов свидетельствуют о проживании на ранних неукрепленных поселениях скифо-кизил-кобинского населения. В IV в. до н. э. оно было полностью ассимилировано оседавшими на землю скифами. Очевидно, на поселениях проживало небольшое количество греков. В керамическом комплексе укрепленных памятников лепная керамика выполнена в русле предыдущих традиций, что свидетельствует об этнической преемственности какой-то части населения. На ближних к городу укреплениях проживало и греческое население.

Хозяйственная деятельность населения укрепленных пунктов была направлена на выращивание зерновых культур и приусадебное животноводство. Виноград выращивали в небольших объемах, только лишь для собственного употребления.

Население поселений степного региона состояло из больших семейно-родовых групп, объединенных в общины, которые со временем трансформировались в сельские. На укрепленных пунктах также проживали семейно-родовые группы, объединенные в общины. Религиозные верования населения носили смешанный греко-варварский характер и были связаны с культом плодородия, огня и домашнего очага.

O.V. Gavrilov

THEODOSIA AND ITS CHORA IN THE AGE OF ANTIQUITY

The article deals with investigation of Theodosia and its *chora* from the foundation of the *polis* in the second half of the VI century BC till the cessation of life on the fortified sites in the mid III century AD. Four stages are distinguished in the study of Theodosia: mid XIX century: first excavation of necropolis; late XIX century: first bulk archaeological materials from the territory of the ancient city; middle XX century: excavation headed by I.B. Zeest; 1970s: excavation of Theodosia continued by B.G. Peters.

Exploration of the *chora* breaks into two stages. The first stage (1950s — mid 1970s) is associated with the name of I.T. Kruglikova. The second stage (mid 1970s — 1990s) involved reconnaissance and excavation of the ancient sites in the neighbourhood of the city. Archaeological reconnaissance in the South-Eastern Crimea revealed 60 unfortified settlements, 2 shepherd's sites, 1 observation post, 1 fortified settlement, 5 small forts, 1 hillfort and several ramparts. Their mapping allowed outlining the borders of the *polis' chora* in the V-III centuries BC: from the Akmonaisky Isthmus in the East to the Indol River in the West, and from Lake Sivash in the North to the foothills in the South.

Unfortified settlements emerged in the beginning of the V century BC and ceased to exist in late first third of the III century BC. The latter fact is associated with the change in the military and political situation in the Black Sea North Region caused by the conflict between the Scythians and the Greek states located on the Crimean Peninsula, as well as by the advance of Sarmatians. In this connection several small forts and a hillfort were founded in the foothill region inhabited by the descendants of the Taurians and Scythians as late as the beginning of the first century AD and by Sarmatians who replaced them in the I — mid III centuries AD. The last of the settlements were ruined during the campaigns of Goths.

The economic activity of population of the forts was aimed at cultivating bread grains and in-house cattle breeding. The grapes were grown in small amounts only enough for family needs.

The finds of hand-made pottery of Taurian and Scythian types testify that the Scythian and Kizil-Koba population, as well as a small number of Greeks inhabited the earliest unfortified settlements. The ceramic assemblage from fortified settlements includes hand-made pottery produced in the manner of the previous traditions, the fact testifying to ethnical succession of some part of population. The fortifications located in the neighbourhood of the city were also inhabited by some Greeks. The population of the steppe region and that of the forts was composed of large family-kin groups combined into communities. Their religious beliefs were of mixed Greco-Barbarian nature and were connected with the cult of fertility and hearth.

ТОПОГРАФІЯ ТА ТИПОЛОГІЯ ВІДКРИТИХ ПОСЕЛЕНЬ XII—XIV ст. ПРУТО-ДNІСТОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

У статті розглядається важлива категорія давньоруських археологічних пам'яток — неукріплених поселення.

Історія досліджень. Найважливішу і всеохоплючу інформацію несуть у собі залишки поселень. Тому проблема дослідження їхніх характерних рис, особливостей, типології є надзвичайно важливою як для істориків, так і для археологів. Річ у тому, що до останнього часу фактично відсутня єдина універсальна типологія, яка б використовувалася стосовно всіх типів поселень. У наш час існують паралельно дві типології: археологічна, що базується на наборі формальних ознак археологічних пам'яток, і соціально-історична, яка використовує дані писемних джерел і на їх підставі поділяє пам'ятки на різні соціальні категорії¹. Вітчизняними та зарубіжними науковцями робилися спроби уніфікувати ці дві типології, але в результаті утворилася розгалужена класифікація.

Важливою категорією давньоруських археологічних пам'яток, матеріали яких дозволяють повніше охарактеризувати специфіку общини, побут населення, є неукріплени поселення, оскільки на них проживала основна маса сільського населення Стародавньої Русі. Значення села в соціально-економічному розвитку держави зумовлюється його місцем у становленні та розвитку феодальних відносин. Історія сільських поселень середньовіччя нерозривно пов'язана з історією селян як класу. Середньовічне село було основним джерелом людських ресурсів. Як відзначав Ф. Бродель, навіть у XV—XVIII ст. «світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 % людей жили плодами землі, і тільки ними»². У селі мешкав основний клас середньовічного суспільства — селянство, а його праця забезпечувала отримання додаткового продукту³. Тому можна погодитися з думкою М.М. Вороніна про те, що у низці проблем економічної історії феодалізму проблема сільського поселення та його еволюції якщо не є центральною, то все ж стосується суттєвого боку феодальної економіки⁴. Вагоме наукове значення вивчення села давньої Русі неодноразово підкреслювалося багатьма дослідниками⁵.

Проблема історії давньоруського села все ще належить до числа недостатньо розроблених. До недавнього часу вона досліджувалась, в основному, за писемними джерелами. Села згадуються вже у X ст. в угорах русів із греками, «Повіті минулих літ», літописах, але ці повідомлення стосуються, насамперед, побуту сільського населення. У XII—XIII ст. основна маса сільського населення на Русі, незалежно від його правового становища, називалась смердами, і вони «иже по селом живуть»⁶. У Короткій редакції «Руської Правди» згадується «смердей конь», що свідчить про широке його використання на селі⁷. Деякі свідчення стосовно життя на селі знаходимо на сторінках літописів. Так, дружинники Святополка у 1103 р. не радили йому починати війну під час весняних польових робіт: «Не время воевати хоче погубити смерды и ролью имъ»⁸. Давньоруські літописи згадують про феодальну земельну власність дружинників. У 1096 р. Мстислав Володимирович після війни з Олегом Святославовичем «распусти друдину по селом»⁹. Коли боярин Жирoslav зрадив князя, то в літописі було записано: «Да будеть дворъ его пуст и в селе его не будетъ живущего»¹⁰.

Засвідчена писемними пам'ятками також наявність на Русі домонгольського часу невеликих поселень у кілька дворів. Так, у грамоті Спасо-Хутинському монастиреві (1211 р.) перераховано чотири селянські сім'ї з їхніми господарствами¹¹.

На думку М.М. Вороніна, село потрапляє на сторінки літописів в особливих випадках, коли його спалюють або грабують феодали в міжусобній війні чи

коли в місцевості трапляється посуха («мор велик») тощо¹². Наприклад, під 1148 р. говориться про розорення князем Ізяславом Мстиславовичем доменіальних володінь чернігівських князів: «И пожъже вся села ихъ, от и до Боловоса»¹³. У 1177 р. дружина Всеволода Велике Гніздо завдала поразки ростовським боярам: «И Добриню убиша и иных многих ростовских боярь и воеводъ, ... и села ростовских боярь пограбиши»¹⁴. Гліб Рязанський увійшов до Володимира-Сузальської землі «и села пожъже бояръскии»¹⁵. У 1146 р. князь Ізяслав «разграбиша дому дружины Игореве и Всеволоже и села и скоты взяша именья много»¹⁶.

В основному, інформація стосовно господарства сільського населення у писемних джерелах давньоруського часу є обмеженою. Фрагментарність останньої, яка б стосувалася історії давньоруського села, значно збіднювала можливості досліджень у цьому напрямку. У писемних джерелах майже не висвітлювалися такі важливі питання з історії відкритих поселень, як розвиток землеробства і скотарства, як основи господарства, відокремлення ремесла від землеробства, питання матеріальної культури та побуту давньоруського села і, нарешті, виникнення й становлення феодальних відносин. Тут також не зачіпаються проблеми соціальних відносин та особливостей общини й сім'ї. Ось ці основні питання, що можуть бути поставлені та деякою мірою вирішенні на матеріалах давньоруських сільських поселень.

Для дослідження відкритих поселень за браком писемних джерел можуть бути використані матеріали археологічних розкопок. При широкомасштабному вивчені сільських поселень у різних регіонах України археологія дасть цілком надійні матеріали для вирішення багатьох питань історії давньоруського села.

Археологічний характер селищ можна визначити тільки після розкопок усієї площини, коли виявляється типологічні відмінності її від інших категорій поселень. Тому проблема відкритих поселень може бути вирішеною остаточно лише в результаті розкопок суцільними площами пам'яток даного типу і навколоїнших територій. Це дозволить відновити картину життя на території поселень, з'ясувати планування, особливості господарства й побуту її мешканців¹⁷.

На жаль, у наш час відкриті поселення за ступенем свого вивчення значно поступаються іншим категоріям археологічних пам'яток. Це пов'язано з низкою об'єктивних причин. По-перше, вони не мають на поверхні ґрунту зовнішніх ознак, тому їх важко виявити під час розвідок. По-друге, у писемних джерелах XI—XV ст. неукріплени поселення називаються весями, селами, погостами та слободами. Інколи зустрічаються назви сельцо, селище, пізніше — починок. Дослідники не завжди однаково оцінюють соціальний зміст цих термінів. Особливо значні розбіжності викликає характеристика села, що досить часто зустрічається в літописах, актових матеріалах та інших джерелах¹⁸. Інакше кажучи, село протягом усієї історії Стародавньої Русі було основним типом поселення. По-третє, упродовж тривалого часу дослідники не приділяли належної уваги поселенням. І, як результат, досі повністю практично не розкопане жодне неукріплене поселення. Це пов'язано, певною мірою, з необхідністю довготривалого вивчення навіть невеликого за площею поселення, а отже — значних матеріальних затрат. Окрім того, довгий час вважалося, що матеріальна культура сільських поселень значно бідніша у порівнянні з міською та культурою укріплених поселень-городищ, тому існувала думка про безперспективність подібних розвідок. Хоча в даному напрямку все ж велися певні наукові пошуки.

Фактично, археологічне дослідження давньоруських відкритих поселень почалося у другій половині ХХ ст. Свого часу В.В. Седов вказував, що кожна давньоруська область мала специфічні фізико-географічні особливості, які накладали певний відбиток на характер поселень. Тому, наголошував автор, їх необхідно вивчати за окремими регіонами¹⁹. Найупізніше дослідження велися на землях Північно-Східної Русі. Спеціально історії сільських поселень даного регіону присвячена праця М.М. Вороніна, що базувалася, в основному, на даних писемних джерел, але багато теоретичних положень автора у наш час знаходять підтвердження серед археологічних матеріалів²⁰. Значний внесок до вивчення поселень Смоленської землі зробив В.В. Седов²¹. Його праця присвячена історії сільських поселень Смоленської землі в період з VIII по XV ст. і базується виключно на археологічних матеріалах. Усі поселення він розподілив на два типи: надрічний і мисовий²².

Незаперечне значення для вирішення проблеми поселень мають дослідження Т.М. Нікольської у землі «в'ячичів», унаслідок яких зібрано матеріал, що характеризує побут, господарство та типологію селищ. Розробивши наскрізну соціально-історичну класифікацію давньоруських поселень, Т. Нікольська поділяє їх на декілька типів. Зокрема, на надрічний; поселення, що знаходяться на мисах високих корінних берегів річок; поселення, розташовані на дюнних підвищеннях на значній відстані від берега річки; поселення, розташовані далеко від берегів річок на рівному невисокому плато²³.

Досить детально охарактеризував московські поселення Х—XV ст. А.А. Юшко²⁴. Вивченю сільських поселень давньої Русі лісової смуги Східної Європи присвячені роботи А.В. Успенської і М.В. Фехнер²⁵. У них зроблена спроба картографувати й охарактеризувати сільські поселення лісової смуги Східної Європи. Неукріплени поселення Погоцької і, частково, Смоленської землі досліджував Л.В. Алексеєв²⁶.

Деякі дані про хронологічну та типологічну класифікацію давньоруських поселень зустрічаються у працях Б.М. Харлашова, який відзначав, що більшість поселень розташовувалися на зручних для проживання річкових терасах, однак, загалом, у XII—XIII ст. простежується тенденція до заселення вододілів річок та освоєння ділянок, віддалених від природних водяних джерел²⁷.

Певну спробу узагальнити дані, які б стосувалися теренів усієї Русі, і подати типологічну класифікацію відкритих поселень зробив А.В. Кузя²⁸. Залежно від розташування, усі відкриті поселення він поділяв на чотири типи: надрічний, мисовий, поселення, які розташовані на дюнах на значній відстані від берега річки, та вододільний.

На теренах України дослідження відкритих поселень почалися у першій половині ХХ ст.²⁹. Але найбільшого розмаху вони набули після Другої світової війни і, особливо, у 70—90-ті рр. ХХ ст. Систематизовані результати розвідувальних робіт були опубліковані у кількох колективних монографіях українських науковців³⁰. Значні дослідження проводилися в кількох регіонах — у першу чергу, на Придніпров'ї та західних областях України.

Щодо теренів Подніпров'я, то дослідження історії давньоруського села за археологічними джерелами пов'язане з багатогранною діяльністю В.Й. Довженка, який одним із перших в Україні вказав на важливість вивчення сільських поселень для вирішення соціально-економічних проблем давньоруської археології³¹. У своїх працях науковець досліджував типологію сільських поселень, господарську діяльність, майновий та соціальний стан їх мешканців³².

Типологією давньоруських селищ займався також М.П. Кучера. Він типологічно розподілив відкриті поселення на поселення, що знаходились під корінним берегом на схилах надзаплавних терас річок; поселення на підвищеннях у заплаві річок та долинах, що прорізують корінний берег; поселення, що розташувались на вигинах річок, півостровах, оточених із трьох боків водою³³.

У Могилівському Подніпров'ї плідно працював Я.Г. Рієр, де він обстежив значну кількість відкритих поселень і грунтовно показав господарство та матеріальну культуру місцевих мешканців³⁴.

Ландшафтно-планувальній структурі, а також питанням основних напрямків діяльності та демографічної ситуації давньоруського села присвячені праці В.О. Петрашенко³⁵.

О.В. Серов, розглядаючи поселення Середнього Подніпров'я, виділяє, в основному, два типи: прирічний та вододільний. Причому вони поділяються на види: прирічний — на терасний і заплавний, а вододільний — на дюнні, острівні та ін., що розташовані на дуже низькій терасі, яка вдається в заплаву річки, балкові³⁶.

Значний інтерес у зв'язку з проблемою давньоруських поселень становлять дослідження А. Шекуна, Е. Веремейчика, що висвітлюють проблему поселень у межиріччі Десни та Дніпра. Ці дослідники неукріплени поселення давньої Русі розподіляють на п'ять типів, а саме: надрічний; поселення, розташовані на підвищеннях у заплаві річки; поселення, розташовані у витоках річок та струмків; селища, розташовані на невисоких мисах на злитті річки та струмка; поселення, що розташувалися на схилах блюдцеподібних упадин, які є акумуляторами талої води³⁷.

Свою типологію відносно Чернігівських земель запропонував Ю.М. Ситий, який поселення поділяв на надрічні (тип 1), ті, що розташовувалися на підвищеннях у заплавах річок та серед боліт (тип 2), а також поселення, розміщені на берегах річок і боліт (тип 3)³⁸.

В останні десятиліття минулого століття О.П. Моцею та В.П. Коваленком проводилися широкими площами розкопки на Лівобережжі Дніпра біля с. Автунічі, які дали багато нового цікавого матеріалу для характеристики планувальної структури, господарства та побуту давньоруського населення³⁹.

С.А. Беляєва, розглядаючи поселення південно-руських земель у другій половині XIII—XIV ст., виділяє кілька типів: надрічний, мисовий, поселення, розташовані на підвищеннях над річками, струмками⁴⁰.

На Прикарпатті дослідження сільських поселень до нашого часу ведуться фрагментарно і знаходяться на стадії накопичення археологічного матеріалу. Все ж розкопки М.Ю. Смішка, В.В. Ауліха, О.О. Ратича, В.Г. Оприска дали важливі матеріали для характеристики соціально-економічних та політичних аспектів життя сільського населення цього регіону Русі⁴¹.

На теренах Буковини значний інтерес становлять археологічні дослідження Б.О. Тимошука, І.П. Русанової, Л.П. Михайлини. Ці вчені досить плідно працювали над розробкою проблеми тенденцій розвитку суспільних відносин у східних слов'ян на рубежі переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства⁴². В їхніх працях представлений багатий фактичний матеріал, що стосувався як відкритих, так і укріплених поселень Буковини. На належному науковому рівні розроблена соціальна типологія відкритих поселень. Однак більшість поданого матеріалу стосується періоду V—Х ст.⁴³.

Деякі дані, що стосуються планувальної структури сільських поселень, можна отримати з матеріалів розвідувальних розкопок на літописному поселенні XII—XIII ст. Онут, які проводив С.В. Пивоваров⁴⁴, та на поселенні Пуста Чорнівка⁴⁵.

Як видно, певна робота щодо дослідження питань типологічної та стратиграфічної класифікації поселень вітчизняними науковцями проводилася. Однак на більшості виявлених пам'яток велися невеликі за обсягом розкопки, і в результаті вивчено порівняно не значну кількість об'єктів, щоб можна було робити більш-менш виважені висновки стосовно даної проблеми. Тож, як і багато років тому, доводиться констатувати, що «і сьогодні цей розділ археології продовжує відставати. Зроблені, по суті, тільки перші кроки»⁴⁶.

Попри всі наявні досягнення дослідників у вивченні давньоруського села, на сьогоднішній день відсутня чітка соціальна типологія давньоруських селищ, яка базується на сукупності археологічних ознак. Причиною цього є нерозробленість методологічних прийомів її складання, загальноприйнятих та найсуттєвіших критеріїв для соціальної диференціації поселень. Тому почасти одне й те ж селище археологи відносять до різних типів.

Шляхи господарського освоєння земель, історично складений тип забудови поселень, особливості соціальної організації сільського населення певною мірою відображає топографія розташування селищ на місцевості. Хоча природні умови в різних областях Русі були різними, що позначалося на характері заселення, його основні топографічні типи розповсюджені досить широко⁴⁷.

Питання про виникнення та розвиток сільських поселень у давньоруський час на теренах Буковини до нашого часу не отримали належного висвітлення, оскільки не завжди можна було визначити точне їх число або провести належні археологічні роботи. Оскільки письмових повідомлень з цієї проблеми немає, вирішити її можуть тільки дані археології. В основу досліджень неукріплених поселень автором була покладена методика, розроблена В.В. Сєдовим та українськими дослідниками А.В. Шекуном і С.М. Веремейчик⁴⁸. Вивчення поселень неодноразово проводилися в осінньо-весняний період після танення снігів або оранки, що дало можливість отримати найповніше уявлення про поселення. Розміщення поселень залежать від природних умов. Неоднаковими були також розміри поселень, їхнє планування й час, упродовж якого вони існували. Тому для характеристики сільських поселень слід розглянути такі питання: 1) топографія поселень; 2) хронологічна класифікація; 3) розміри; 4) планування поселень.

Географія поселень. Територія межиріччя Середнього Дністра та Верхнього Прута знаходиться на крайньому південному заході лісостепової зони Східно-європейської рівнини і відзначається різноманітністю природних умов. В основному, це хвиляста рівнина, розташована на висоті 200—300 м від рівня моря⁴⁹. Вирішальну роль у формуванні рельєфу цієї частини Буковини відіграли річки Прут і Дністер. Територія межиріччя значно почленована притоками цих річок. Річкові долини мають різноманітну глибину: для Прута вона складає 10—15 м, для Дністра — 100—150 м⁵⁰. У центральній частині рівнини знаходиться асиметричне горбасте плато — Хотинська височина. Пруто-Дністровське межиріччя — найпридатніша для землеробства частина Буковини. Тут підвищені ділянки перемежуються з глибокими балками, ярами та долинами, що надають розчленованому рельєфу вигляду передгірського ландшафту.

У ландшафтній структурі краю відображені його розміщення на заході лісостепу та характер розвитку території. Найвищий ландшафтний рівень утворюють широколистяно-лісові вододільні плато і схили із сірими, дерново-підзолистими ґрунтами. Тут поширені горбисті схили з дубовими й грабовими лісами, хвилясті річкові рівнини з буково-грабово-дубовими лісами.

У північно-західній частині межиріччя поширені вододільні закарствовані підвищені рівнини з опідзоленими чорноземами та темно-сірими лісовими ґрунтами. Тут часто зустрічаються карстові западини завглибшки 2—5 м і діаметром 50—60 м, а також карстові озера. У східній частині регіону, який характеризується горбистими рівнинами, поширені опідзолені чорноземи та сірі лісові ґрунти.

Важливе місце в ландшафтній структурі Пруто-Дністровського межиріччя посідають річкові тераси. У долинах Прута й Дністра поширені заплави та кілька надзаплавних терас. Тут, у місцях постійного перезволоження, у зв'язку з неглибоким заляганням ґрутових вод поширені чорноземно-лучні, найродючіші ґрунти⁵¹. Пагорби вкриті змішаними лісами з переважанням листяних порід (бук, дуб, граб, клен), у балках та долинах ростуть густі трави.

Дністер, Прут та їхні притоки були багаті на різні породи риб, у плавнях траплялася велика кількість водоплавної дичини та різних диких тварин. Долини річок багаті на поклади болотяної руди, гончарної глини, пісковику.

Долини річок надавали великі можливості для занять сільським господарством. Тут були придатні для розорювання землі з родючими алювіальними ґрунтами, заливні луки, багаті на трав'янисту рослинність, необхідну для годування худоби.

Різноманітність природних умов і місцевих ресурсів, наявність родючих ґрунтів м'якої структури, що значно полегшує їхній обробіток, сіножатій, помірний та вологий клімат — це все, що вимагалося від природи для населення того часу з його вже досить багатогалузевим господарством. Територія межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра мала сприятливі фізико-географічні умови і здавна притягувала до себе різні племена та народи. Населення відоме тут з часів палеоліту⁵². Важливу роль відігравали річки Прут і, особливо, Дністер, які були торговельними артеріями, що з'єднували південь та північ⁵³.

Більшість відомих поселень розташувалася поблизу гирл невеликих приток та численних балок. Таке їх розташування визначалося тим, що при впадінні приток долини розширювалися. З цим пов'язане збільшення розмірів придатних для землеробства площ алювіальних терас і родючих ґрунтів, адже тут найбільше акумулюються родючі виноси з приток⁵⁴.

Розміщення поселень на місцевості знаходиться у повній залежності від фізико-географічних та історичних умов. Відповідно до специфіки фізико-географічних умов, територія Пруто-Дністровського межиріччя може бути поділена за типами заселення на кілька районів. На північному сході це морений ландшафт із карстовими вирвами, де поселення, як правило, розміщуються на пагорбах біля карстових западин, які були акумуляторами талих вод. Вони віддалені від річок та озер, розміщені на вододілах. Ґрунтові води в низинах, оточених пагорбами, знаходяться досить неглибоко, що зручно для водопостачання поселень.

Зовсім інша картина спостерігається у центральній частині, де численні річкові долини та яри розчленовують слабохвилясту поверхню межиріччя Прута й Дністра. Головним фактором розчленування тут є ерозія. Усі виїмки та за-

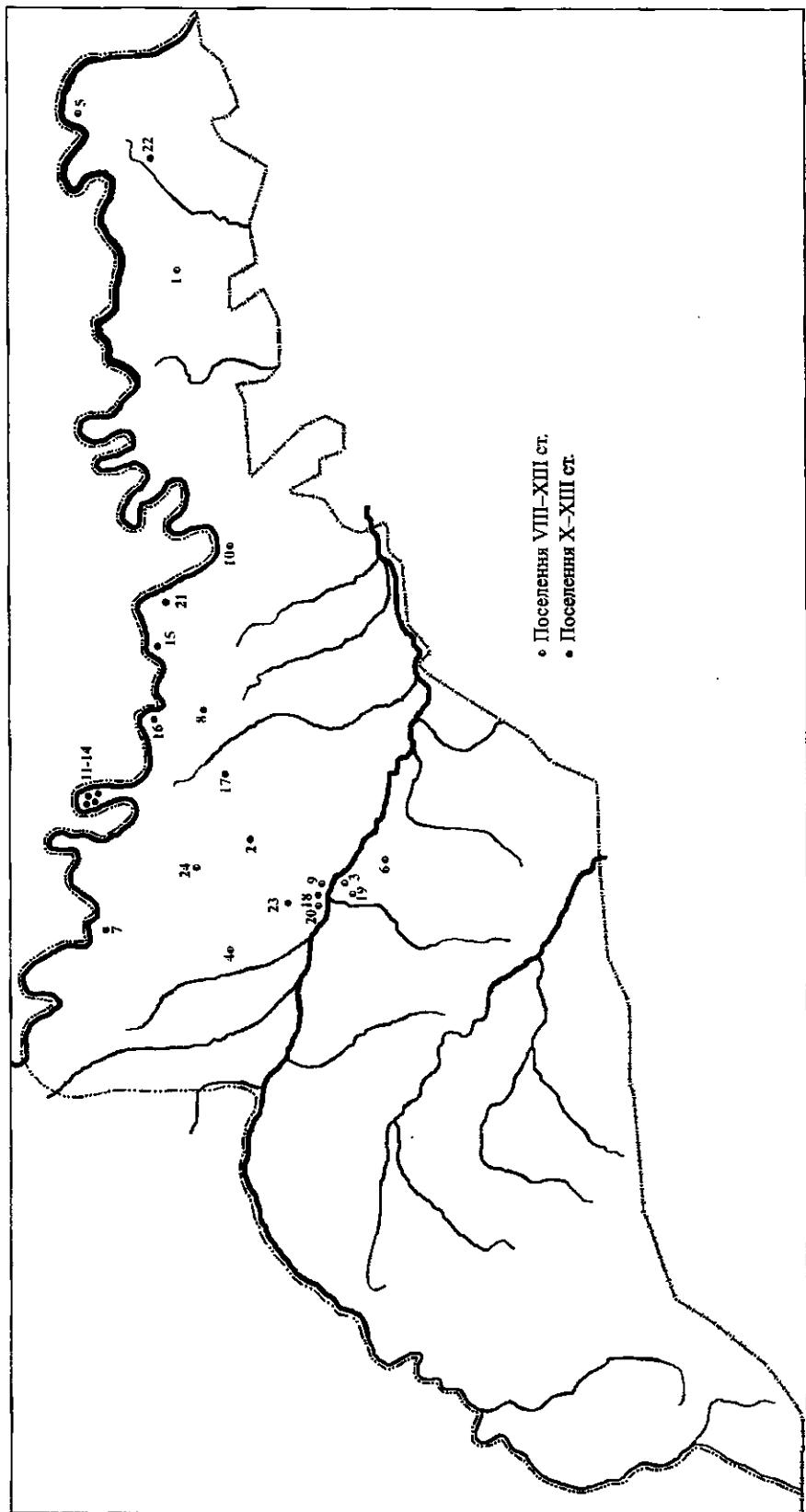
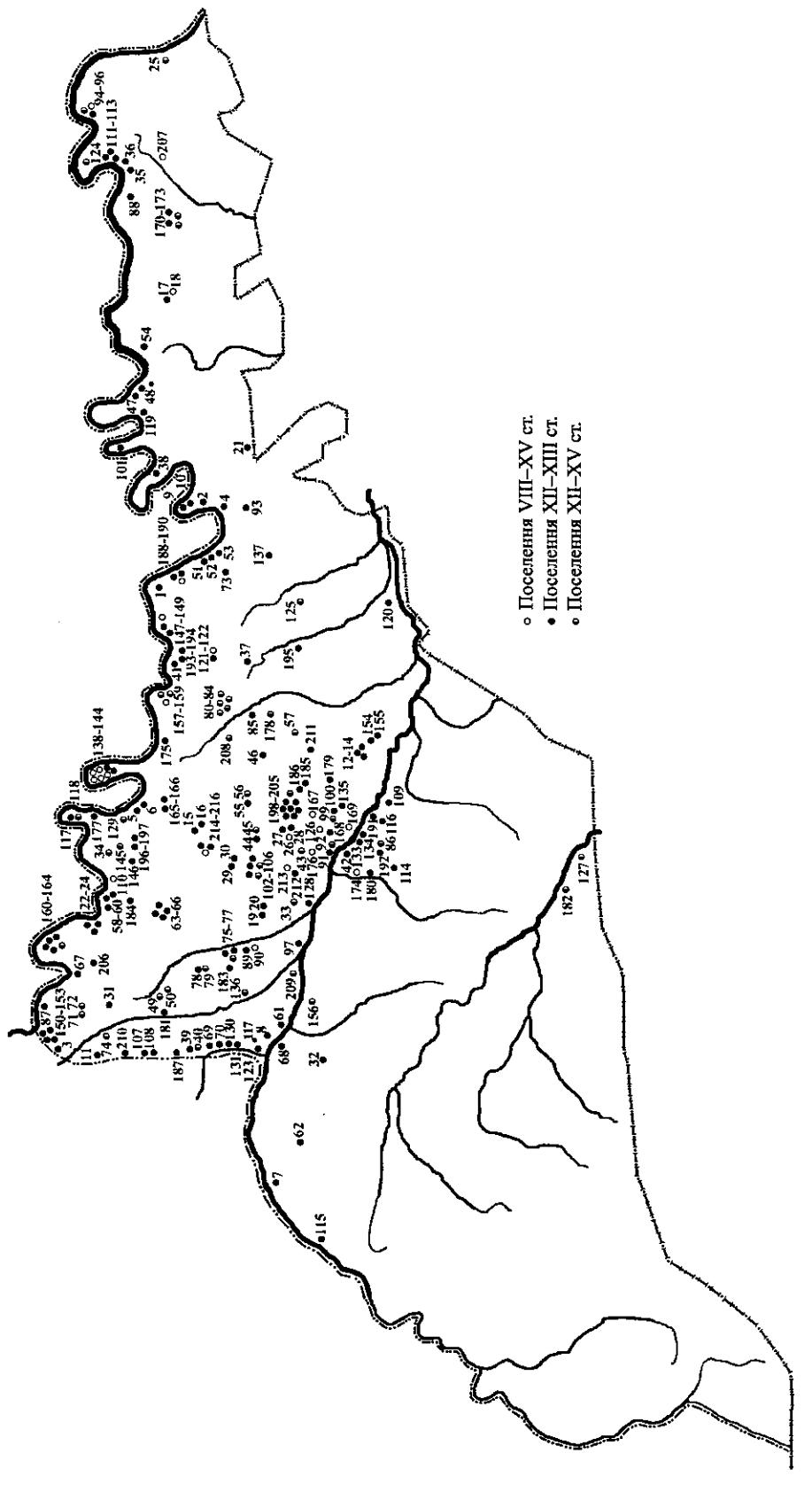

Рис. 1. Поселення, які виникли та існували у VIII—XIII ст.: 1 — Бузовця; 2 — Васловівця; 3 — Горена; 4 — Лашківка; 5 — Ломачинці; 6 — Луковиця; 7 — Митків; 8 — Недобойці; 9 — Нова Жучка; 10 — Осельська; 11—14 — Перебіківці; 15 — Пригородок; 16 — Рапків; 17 — Рідківці; 18 — Рівзіна; 19 — Роша; 20 — Садгора; 21 — Хотин; 22 — Шебутинці; 23 — Щубранець; 24 — Юрківці

глиблення рівнинної поверхні виникли на місцевості в результаті риочної роботи проточних вод. Більшість сільських поселень тут розташована на берегах річок і струмків або біля ярів, в яких є джерела чи потічки.

Типологія поселень. На території Північної Буковини неукріплені поселення X—XIV ст. виявлені більше ніж у двохстах пунктах (рис. 1, 2, 3). На деяких із них у попередні роки проводились археологічні розкопки й розвідки⁵⁵.

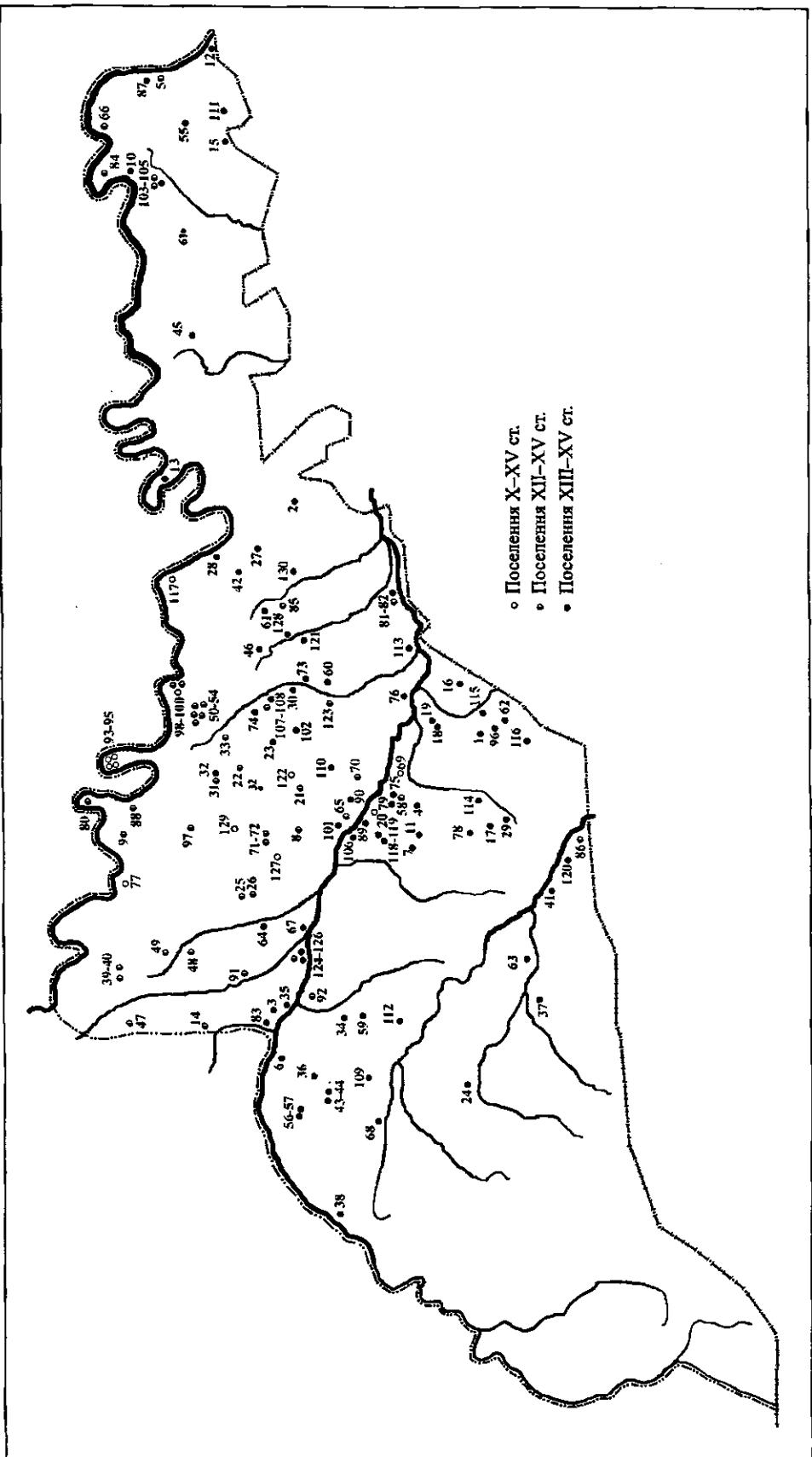
Основна маса сільського населення Північної Буковини XII—XIV ст., так само як і в попередню епоху, жила на відкритих неукріплених поселеннях-селищах. Більшість із них були заселені слов'янами ще у VIII—Х ст., і життя на них продовжувалось у наступні століття. Давньоукраїнські поселення Буковини за топографічними умовами розміщення можна розподілити на п'ять типів: надрічний; мисовий; поселення, розташовані біля витоків річки, струмка; поселення, розташовані на схилах блюдцеподібних упадин; поселення, які розміщувалися на плато далеко від води.

Найпоширенішим типом давньоруських сільських поселень був надрічний. Даний тип може бути поділений на три підтипи. Селища цього типу витягнуті неширокою смугою (30—60 м, інколи до 100—200 м, зовсім рідко — більше 200 м), як правило, уздовж берега річки, іноді — струмка чи яру, інколи озера. Їхня довжина зазвичай становить 100—600 м, але зустрічаються пам'ятки, подовжені до 1,5 км. Іноді подібні селища розташовувалися на повороті річок. Як правило, поселення надрічного типу займають самий край корінного берега чи одну з терас. Віддалення селища від русла річки (струмка) більше ніж на 100 м — досить рідкісне явище. Різновидом даного типу поселень можуть слугувати селища, розташовані не вздовж берега річки чи струмка, а перпендикулярно до нього, уздовж дороги чи яру. Причому суттєвого значення яри не мали — вони могли утворитися пізніше. Про жодне оборонне значення ярів не може бути й мови.

У цілому, на території Північної Буковини відомо 218 поселень надрічного типу. Розташовуються вони вздовж течії Дністра, Прута, а також на берегах малих річок Коровія, Дереглуй, Совиця та ін.

Прикладом поселень цього типу може слугувати поселення Пуста Чорнівка Новоселицького району (рис. 4, А). Поселення розташоване на правому березі р. Мошків. Воно простягається вздовж річки майже на кілометр. Через поселення в центральній його частині за лінією захід—схід проходить дорога. Західна та південна сторони поселення мають круті, подекуди похилі береги вбік річки. Під час розкопок досліджено культурний шар. Основний його горизонт

■ Рис. 2. Поселення, які виникли та існували у XII — першій половині XIII ст.: 1 — Атаки; 2 — Атаки; 3 — Бабин; 4 — Бабин; 5, 6 — Баламутівка; 7 — Банилів; 8 — Берегомет; 9, 10 — Бернове; 11 — Борівці; 12—14 — Бояни; 15, 16 — Боянчук; 17, 18 — Бузовиця; 19, 20 — Валіва; 21 — Вартиківці; 22—24 — Василів; 25 — Василівка; 26—28 — Васловівці; 29, 30 — Вербівці; 31 — Веренчанка; 32 — Верхні Станівці; 33 — Витилівка; 34 — Вікно; 35—36 — Вітрянка; 37 — Владична; 38 — Вороновиця; 39, 40 — Гаврилівці; 41 — Гордівці; 42 — Горечка; 43 — Горішні Шерівці; 44, 45 — Горошівці; 46 — Грозинці; 47, 48 — Грушівці; 49, 50 — Давидівці; 51—53 — Дарабани; 54 — Дністрівка; 55, 56 — Добринівці; 57 — Довжок; 58—60 — Дорошівці; 61 — Дубівці; 62 — Замости; 63—66 — Заставна; 67 — Звенячин; 68 — Зеленів; 69, 70 — Іванківці; 71, 72 — Кадубівці; 73 — Каплівка; 74 — Киселів; 75—77 — Кіцмань; 78, 79 — Кліводин; 80—84 — Клішківці; 85 — Колінківці; 86 — Коровія; 87 — Кострижівка; 88 — Кулішівка; 89, 90 — Лашківка; 91, 92 — Ленківці; 93 — Лівінці; 94—96 — Ломачинці; 97 — Лужани; 98 — Луковиця; 99, 100 — Магала; 101 — Макарівка; 102—106 — Малий Кучурів; 107, 108 — Малятинці; 109 — Маморниша; 110 — Митків; 111—113 — Михалкове; 114 — Михальча; 115 — Мілієве; 116 — Молодія; 117, 118 — Мусорівка; 119 — Нагоряні; 120 — Негринці; 121, 122 — Недобоївці; 123 — Неполоківці; 124 — Непортове; 125 — Несвоя; 126 — Нова Жучка; 127 — Новий Вовчинець; 128 — Новосілка; 129 — Онут; 130, 131 — Оршівці; 132 — Оselівка; 133, 134 — Остриця; 135 — Остриця; 136 — Ошихліби; 137 — Пашківці; 138—144 — Пере-биківці; 145, 146 — Погорілівка; 147—149 — Пригородок; 150—153 — Прилипче; 154, 155 — При-пруття; 156 — П'ядниківці; 157—159 — Рацків; 160—164 — Репужинці; 165, 166 — Ржавинці; 167 — Рідківці; 168, 169 — Рогізна; 170—173 — Романківці; 174 — Роша; 175 — Рухотин; 176 — Садгора; 177 — Самушин; 178 — Санківці; 179 — Слобода; 180 — Спаська; 181 — Ставчани; 182 — Старий Вовчинець; 183 — Суховерхів; 184 — Товтри; 185, 186 — Топорівці; 187 — Хлівище; 188—190 — Хотин; 191 — Цурень; 192 — Чагор; 193, 194 — Чепоноси; 195 — Черленівка; 196, 197 — Чорний Потік; 198—205 — Чорнівка; 206 — Чуньків; 207 — Шебутинці; 208 — Шилівці; 209 — Шипинці; 210 — Шишківці; 211 — Шишкивці; 212, 213 — Шубранець; 214—216 — Юрківці

відклався за період з кінця XI до початку XV ст. Цей шар складає м'який розсипчастий суглинок чорного або темно-коричневого кольору з великим умістом обпаленої глини, фрагментів кераміки, попелу, інколи перепаленого каміння, залізних шлаків. Необхідно відзначити, що насиченість шару є різною. Найпотужніший він (30—160 см) у місцях, де були житлово-господарські зруби та ями-погреби, і сягає 10—15 см у незабудованому проміжку. У культурному шарі відкриті рештки дерев'яних наземних жител із глинобитними печами, вкрашеннями червоно-оранжевої перепаленої глини. Шар насичений знахідками предметів побуту, озброєння, фрагментами гончарої кераміки, полив'яного посуду, імпортної тари. Вивчення стратиграфії поселення ускладнено тим, що культурний шар порушеній оранкою та у верхній частині перемішаний. Матеріал, придатний для датування, виявлено лише на рівні материка — на долівках жител і в ямах. Це переважно кераміка початку XII—XIV ст. Під час розвідок зібрано побутові речі та предмети озброєння XII—XIII ст., які важко пов'язати з певним археологічним об'єктом. У результаті розкопок вдалося відкрити площу близько 0,25 га, на якій досліджено 2 наземні житла, наземний будинок із підвалом та 4 господарські ями⁵⁶.

До першого типу можна віднести також і поселення XII—XIII ст. у Репуженцях (рис. 4, Б), що знаходиться на березі р. Дністер і має підпрямокутну форму з розмірами 500 × 150 м, загальною площею 10 га. Під час обстеження на поверхні виявлено типову кераміку XII—XIII ст., обмазку, фрагмент глинняного прясельця, уламок корчаги, перепалені кістки тварин та деревне вугілля. В окремих місцях спостерігалося скупчення знахідок — можливо, це рештки жител, які фіксуються на поверхні⁵⁷.

Поселення, що належать до першого типу, були досліджені й на інших територіях давньої Русі⁵⁸.

Підтип I Б (4 поселення). Селища займають підвищені берегові тераси над річкою або яром. Так, поселення XII—XIII ст. біля с. Прилипче знаходиться на плато з правого боку яру (рис. 5, А). Воно овальної форми з площею, що сягає 4 га (340 × 120 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти гончарного посуду, прикрашені прямими та хвилястими врізаними лініями. На денцях зустрічаються клейма. Більшість вінчиків репрезентовано формами галицького типу. На полі знайдено також обмазку стін жител, перепалені кістки⁵⁹.

Інше поселення знаходиться у північній частині с. Чуньків в урочищі Горянка (рис. 5, Б). Розташоване воно на високому плато над селом, перетинається польовою дорогою у місці відгалуження від неї дороги в село. Поселення овальної форми площею 1,5 га (240 × 60 м). Зібрано фрагменти ліпного та кружального посуду X—XIII ст.⁶⁰.

■ Рис. 3. Поселення які виникли та існували у другій половині XIII—XV ст.: 1 — Байраки; 2 — Балківці; 3 — Берегомет; 4 — Валя Кузьмина; 5 — Василівка; 6 — Вашківці; 7 — Великий Кучурів; 8 — Витилівка; 9 — Вікно; 10 — Вітрянка; 11 — Волока; 12 — Волошкове; 13 — Вороновиця; 14 — Гаврилівці; 15 — Гвіздівці; 16 — Герца; 17 — Глибока; 18, 19 — Годинівка; 20 — Гореча; 21 — Горішні Шерівці; 22 — Горошівці; 23 — Гроздинці; 24 — Давидівка; 25, 26 — Давидівці; 27 — Данківці; 28 — Дарабани; 29 — Димка; 30 — Динівці; 31, 32 — Добринівці; 33 — Довжок; 34 — Драчинці; 35 — Дубівці; 36 — Замости; 37 — Іжівці; 38 — Іспас; 39, 40 — Кадубівці; 41 — Кам'янка; 42 — Каплівка; 43, 44 — Карапчів; 45 — Кельменці; 46 — Керстенці; 47 — Киселів; 48 — Кіцмань; 49 — Кліводин; 50—54 — Клішківці; 55 — Коболчин; 56, 57 — Коритне; 58 — Коровія; 59 — Костинці; 60 — Котелеве; 61 — Круглик; 62 — Куликовка; 63 — Купка; 64 — Лашківка; 65 — Ленківці; 66 — Ломачинці; 67 — Лужани; 68 — Луківці; 69 — Луковиця; 70 — Магала; 71, 72 — Малий Кучурів; 73 — Малинівка; 74 — Малинці; 75 — Маморниця; 76 — Маршинці; 77 — Митків; 78 — Михайлівка; 79 — Молодія; 80 — Мусорівка; 81, 82 — Негринці; 83 — Неполоківці; 84 — Непоротове; 85 — Несвоя; 86 — Новий Вовчинець; 87 — Ожеве; 88 — Онут; 89 — Остриця; 90 — Остриця; 91 — Ошихліби; 92 — П'ядиківці; 93—95 — Перебиківці; 96 — Петрашівка; 97 — Погорілівка; 98—100 — Рацьків; 101 — Рогізна; 102 — Рокитне; 103—105 — Романківці; 106 — Рона; 107, 108 — Санківці; 109 — Стара Жадова; 110 — Слобода; 111 — Сокиряни; 112 — Старі Бросківці; 113 — Тарасівці; 114 — Таращани; 115 — Тернавка; 116 — Турятка; 117 — Хотин; 118, 119 — Чагор; 120 — Черепківці; 121 — Черленівка; 122 — Чорнівка; 123 — Шилівці; 124—126 — Шипинці; 127 — Шубранець; 128 — Щербинці; 129 — Юрківці; 130 — Ярівка

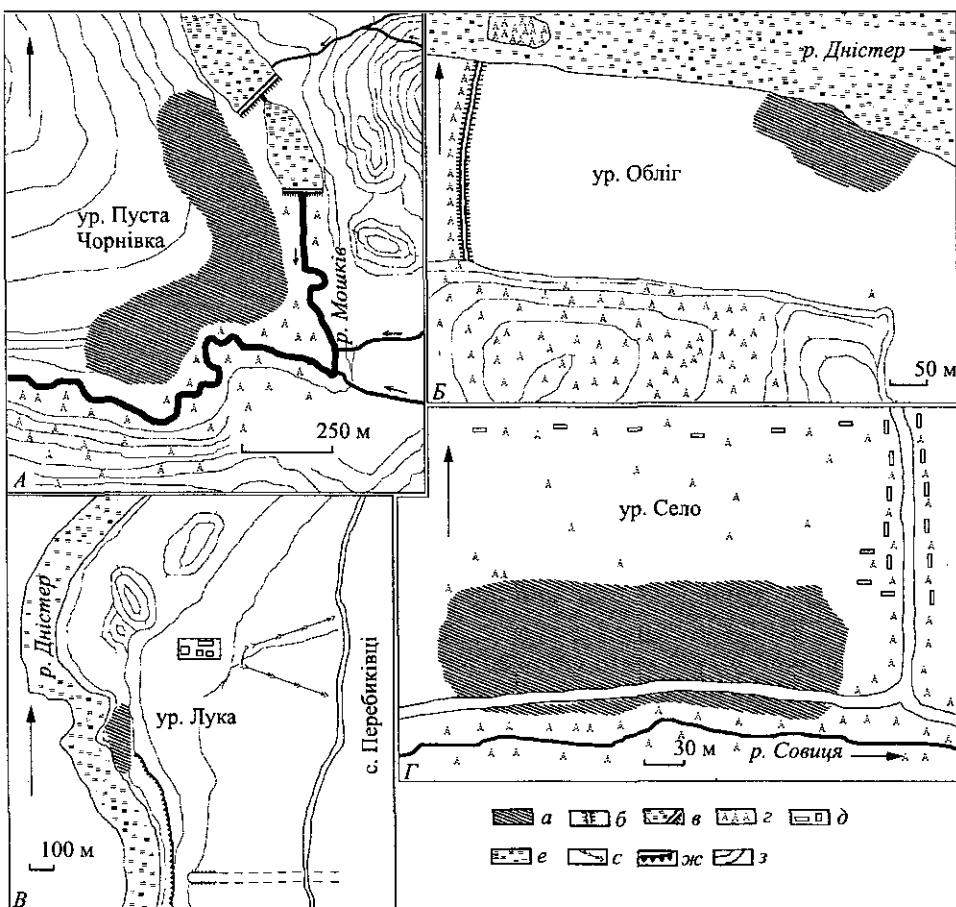

Рис. 4. Відкриті поселення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. Тип I: А — Чорнівка (XI—XIV ст.); Б — Репуженці (XII—XIII ст.); В — Переїківці (XII—XIII ст.); Г — Шипинці (XIV—XV ст.). а — територія поселення; б — вал; в — дамба; г — дерева; д — житлові будинки; е — вода; є — лінія електромережі; ж — урвище; з — дорога

Аналогічне поселення розвинутого середньовіччя обстежене на північно-західній околиці с. Вітрянка в урочищі Леонтієве (рис. 5, В). Розташоване воно на лівому березі Потоку на високому плато над яром. Поселення підрядомокутної форми, витягнуте вздовж яру. Його площа складає 3,5 га (350×100 м), глибина культурного шару 0,2—0,4 м. Тут знайдено залишки наземних жителів із глинобитними печами. У центрі поселення виявлено кладовище XII—XIII ст., на території якого збереглися підплітові поховання. Зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружальної посуду, кістки тварин, перепалене каміння, шматки глянія обмазки стін жителів⁶¹.

Поселення підтипу IБ відомі на інших територіях Давньоруської держави. Вони досліджені на Чернігівщині, Смоленщині, у землі в'ятичів тощо⁶².

Підтип IВ (7). Поселення займають високе плато або мис далеко від русла річки чи яру. До нього можна віднести поселення біля с. Бабин в урочищі Городище (рис. 5, Г), розташоване за 1,5 км на північний схід від села на високому пагорбі над Дністром, у 200 м від води. З півночі та сходу воно обмежене стрімкими урвищами, а із заходу — яром. Поселення овальної форми, площею 2 га (170×120 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти кружальної кераміки, прикрашеної прямими та хвилястими лініями, обпалені камені. За наявним матеріалом селище датується XII—XIII ст.⁶³.

Поселення розвинутого середньовіччя, яке належить до даного підтипу, досліджене в західній частині с. Кострижівка в урочищі Лука (рис. 5, Д). Зна-

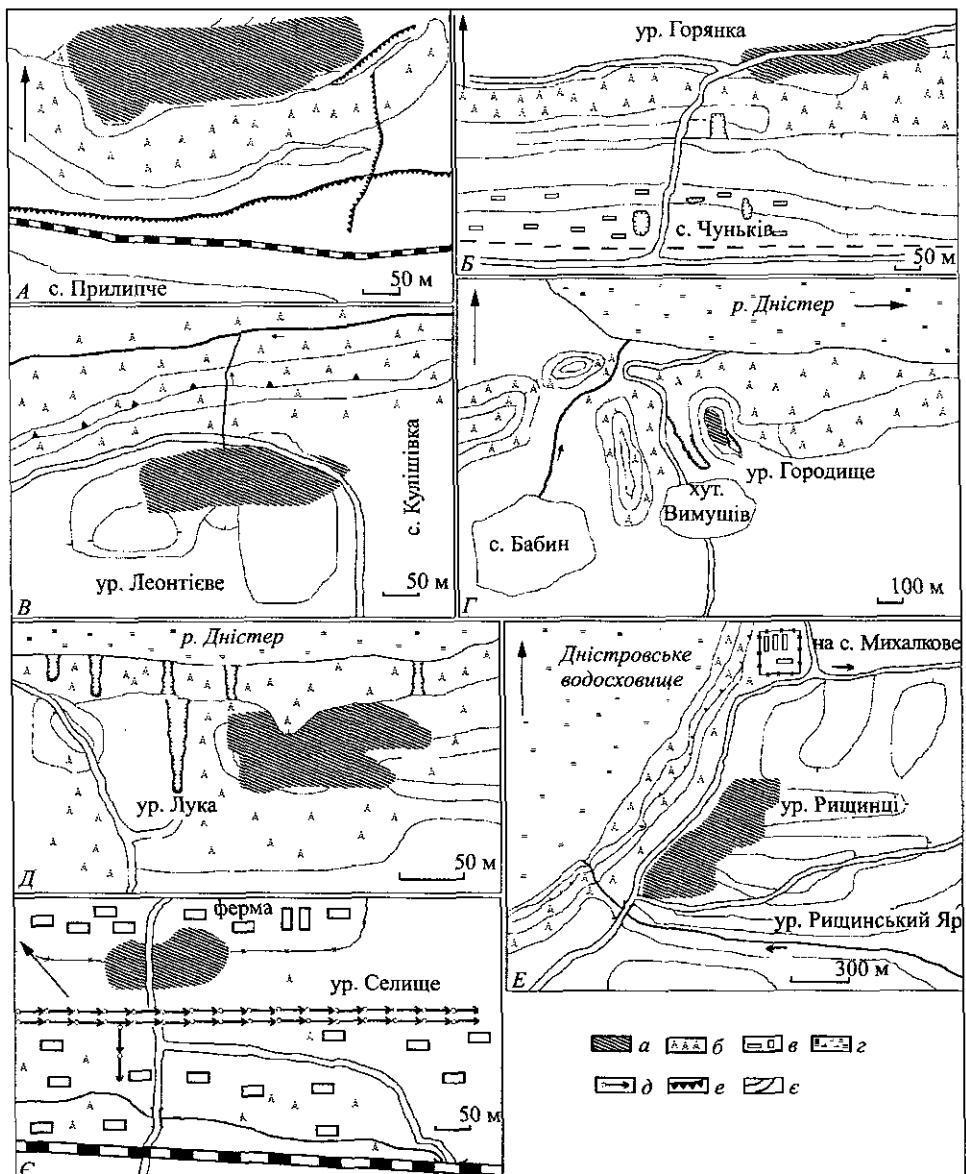

Рис. 5. Відкриті поселення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. Підтип ІБ: А — Прилипче (XII—XIII ст.); Б — Чуньків (X—XIII ст.); В — Вітринка (XII—XIII ст.); підтип ІВ: Г — Бабин (XII—XIII ст.); Д — Кострижівка (XII—XIII ст.); Е — Михалкове (XII—XIII ст.); підтип ІГ: С — Новосілка (XII—XIII ст.). а — територія поселення; б — дерево; в — житлові будинки та господарські споруди; г — вода; д — лінія електромережі; е — урвище; ф — дорога

ходиться на високому правому березі р. Дністер. Поселення овальної форми загальною площею 2 га (180×110 м). На полі зібрані фрагменти кружальній давньоруської кераміки галицького типу, що датується XII — першою половиною XIII ст., шматки обмазки, перепалене каміння та кістки⁶⁴.

До даного підтипу можна ще віднести поселення, розташоване за 2,5 км на південний захід від села Михалкове в урочищі Рищинці (рис. 5, Е). Розташоване воно на високому правому березі р. Дністер. Поселення овальної форми загальною площею 13 га (650×200 м), глибина культурного шару складає 0,1—0,3 м. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружальній кераміки, зустрічаються денци з клеймами, кістки тварин, шматки глиняної обмазки стін жител. За наявним матеріалом поселення датується другою половиною XII—XIII ст.⁶⁵.

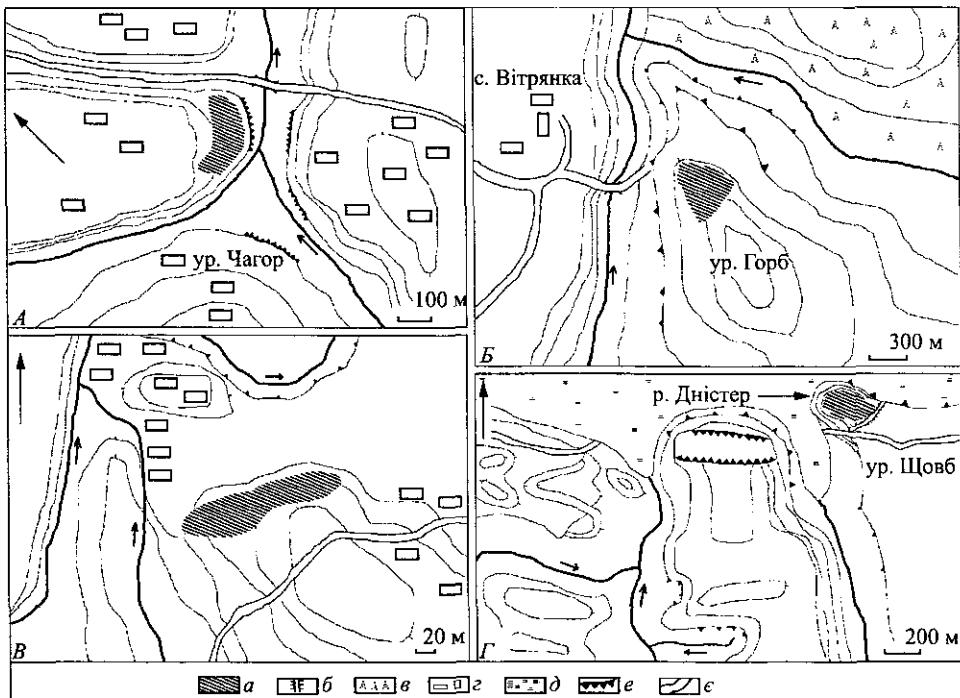

Рис. 6. Відкриті поселення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. Тип 2. Підтип II А: А — Кліводин (XII—XIII ст.); Б — Вітрянка (XIII—XIV ст.); підтип IIБ: В — Замостя (XII—XIII ст.); Г — Дарабани (XII—XIII ст.). а — територія поселення; б — вал; в — дерево; г — житлові будинки та господарські споруди; д — вода; е — урвище; ф — дорога

Поселення підгрупи IV широко представлені на давньоруських територіях і досить розповсюдженими⁶⁶.

Підгрупа IГ (4) — поселення, розташовані від русла річки на відстані 100—1000 м. До таких можна віднести поселення у північній частині с. Новосілка в урочищі Селище за 250 м від лівого берега р. Совиця (рис. 5, Е). Селище підпрямокутної форми розмірами 250 × 100 м, загальною площею 2,5 га. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружальної кераміки, більша частина яких орнаментована прямими врізаними та хвилястими лініями. Гончарний посуд датується XII — першою половиною XIII ст. Тут зустрінуті обмазка стін жителі, перепалені кістки, камені⁶⁷.

Поселення підгрупи IГ іноді зустрічаються на інших давньоруських територіях⁶⁸.

Другим типом давньоруських сільських поселень є мисовий (9 селищ). Даний тип можна розподілити на два підтипи. Поселення підтипу IIА досить часто розташовувались на мисах високих корінних берегів річок, у місцях впадання в них малих струмків, чи на мисах, утворених двома ярами та річною долиною (5). Площа та особливості їхньої конфігурації залежать від рельєфу й обрисів мисів.

Поселення даного типу досліджено на західній околиці с. Кліводин в урочищі Чагор (рис. 6, А). Воно розташоване на мисі, утвореному злиттям двох Потоків і яру. Селище овальної форми з розмірами 200 × 50 м, загальною площею 1 га. Під час обстеження на його поверхні знайдено окремі фрагменти кераміки, прикрашеної орнаментом, на деяких денцях зустрічаються клейма. Посуд датується XII — першою половиною XIII ст. Тут же відомі шматки обпаленої обмазки від стін жителі, кальциновані кістки та перепалене каміння⁶⁹.

Поселення другої половини XIII — першої половини XIV ст. досліджено у центрі с. Вітрянка біля школи в урочищі Горб (рис. 6, Б). Розташовується воно на мисі, утвореному злиттям Потоків і яру. Поселення підпрямокутної форми загальною площею 14 га (350 × 400 м), глибина культурного шару 0,2 м. Зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружальної кераміки, кістки тварин, обпалене каміння⁷⁰.

Поселення даного типу представлені на значних територіях давньоруської держави⁷¹.

До підтипу ІІБ належать селища, для розміщення яких використовувались також виступи корінного берега над заплавою річки чи озера, а також миси, утворені згинами русла річки (4). Площа та особливості конфігурації поселень залежать від рельєфу й обрисів мисів.

Поселення даного підтипу досліджене у північній частині с. Замостя в урочищі Скала на правому високому мисі в заплаві р. Бережниця (рис. 6, В). Поселення прямокутної форми, розмірами 100 × 30 м (3 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружального посуду, в основному горщиків, прикрашених по тулубу прямими горизонтальними та хвилястими врізаними лініями, на денцях подекуди зустрічаються клейма, кістки тварин, перепалене каміння, шматки глиняної обмазки. Поселення належить до давньоруської культури XII—XIII ст.⁷².

Подібне поселення виявлене за 2,5 км на південний схід від села в урочищі Горб. Розташоване воно на високому мисі, який уклинюється в заплаву р. Дністер та долучається безпосередньо до городища. Поселення округлої форми з розмірами 200 × 150 м (3 га). Глибина культурного шару 0,5 м. За зібраним матеріалом воно причетне до давньоруської культури і датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст. На поселенні виявлені зруйновані глиnobитні печі, зібрані фрагменти кружальної кераміки, шматки обмазки жителів, перепалене каміння, кістки тварин⁷³.

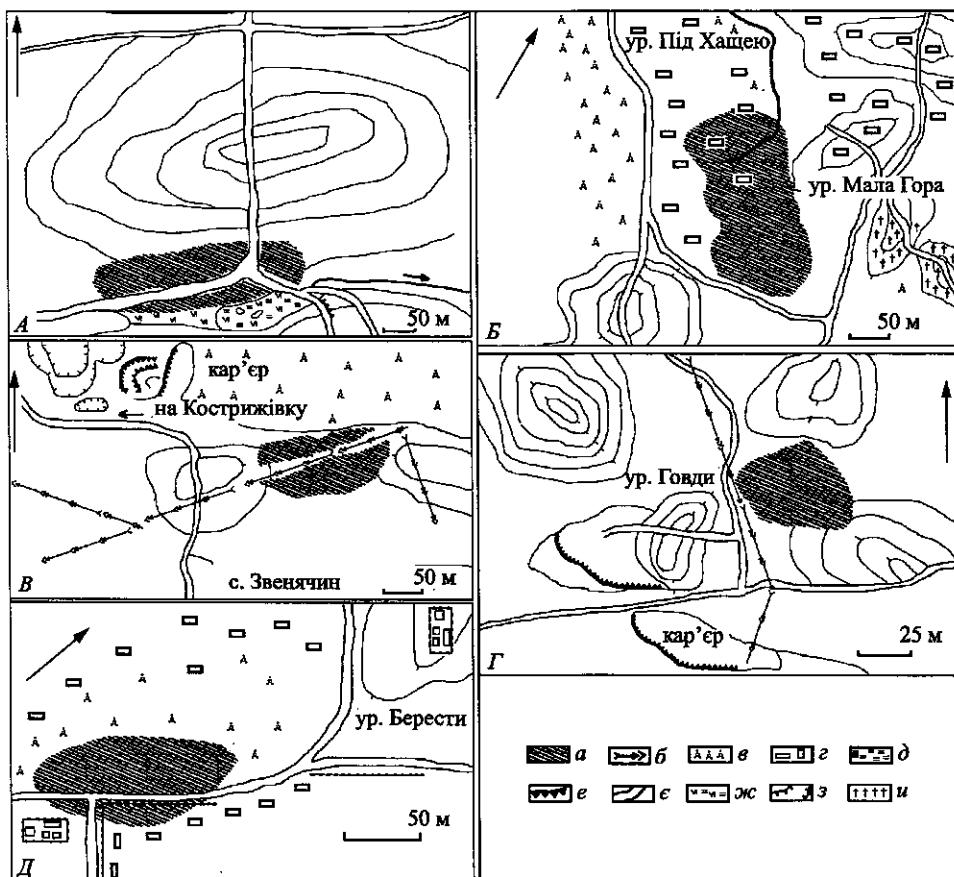

Рис. 7. Відкриті поселення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. Тип 3: А — Борівці (XII—XIII ст.); Б — Давидівці (XII—XV ст.); тип 4: В — Звенячин (XII—XIII ст.); Г — Прилипче (XII—XIII ст.); тип 5: Д — П'ятиківці (XII—XIII ст.); а — територія поселення; б — лінія електро мережі; в — деревя; г — житлові будинки та господарські споруди; д — вода; е — урвище; є — дорога; ж — болото; з — западина; и — кладовище

Аналогічні поселення відомі на багатьох територіях розселення русичів. Дослідженні вони у с. Харитонівка, Росва, Сомова (земля в'ятичів), Никитському, Рокачівському (смоленській землі) тощо⁷⁴.

Третім топографічним типом є поселення, розташовані біля витоків річки чи струмка. Їх на території Північної Буковини нараховується 5. Таким є поселення Борівці, що знаходитьться за 3 км на північ від села, в урочищі за болотом (рис. 7, А)⁷⁵. Поселення овальної форми знаходитьться на схилі гори на березі болота, з якого витікає потічок. Загальна площа, зайнята культурним шаром, складає 2,4 га. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це стінки горщиків, деякі дінци мають клейма, перепалене каміння, шматки глиняної обмазки. Належить дане поселення до давньоруської культури і датується XII—XIII ст. Неподалік знаходиться могильник, який займає площу 0,6 га. У 1957 р. його досліджували Б.О. Тимошук та І.С. Винокур, які розкопали тут три підплітові поховання з тілопокладеннями: одинарним, парним і груповим⁷⁶.

Інше поселення даного типу, Давидівці, розташоване на південній околії села в урочищі Мала Гора і Під Хашею, на полі, біля витоків потоку (рис. 7, Б). За формою поселення овальне, площею 4,7 га (360 × 140 × 160 м). Під час обстеження виявлено підйомний матеріал, серед якого — фрагменти давньоруської кераміки з манжетоподібними вінчиками та фрагменти темно-сірої кераміки XV ст. Поселення належить до давньоруського часу і датується XII—XV ст.⁷⁷.

Подібні поселення дослідженні в межиріччі Нижньої Десни й Дніпра тощо⁷⁸.

До четвертого топографічного типу належать поселення, розташовані на схилах блюдцеподібних западин, які є акумуляторами талої води. Це вододільний тип. На теренах Буковини вони, в основному, зустрічаються у північно-західних районах, де поширені карстові відклади (іх усього 3).

До цього типу належить поселення Звенячин, розташоване на північ від села між пагорбами (рис. 7, В). Воно під прямоугольної форми (220 × 80 м), загальною площею 1,8 га. На поселенні зібрано підйомний матеріал: стінки горщиків, перепалене каміння, кістки домашніх тварин, шматки глиняної обмазки. Поселення за наявним матеріалом причетне до давньоруської культури і датується XII—XIII ст.⁷⁹.

Аналогічним є поселення, розташоване за 1,5 км на південний захід від с. Прилипче в урочищі Говди на невисоких пагорбах (рис. 7, Г). Воно має овальну форму, загальна площа складає 1,3 га (190 × 70 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, серед якого — фрагменти гончарного посуду, шматки глиняної обмазки, перепалене каміння, кістки тварин. Поселення належить до давньоруської культури і датується XII—XIII ст.⁸⁰.

Поселення, розташовані за аналогічних топографічних умов, відомі й на інших давньоруських територіях⁸¹.

П'ятим топографічним вододільним типом є поселення, розташовані на значній відстані від берега річки чи озера на рівних невисоких плато, які в наш час зайняті оранкою або є пасовищами. Тому виявити їх надзвичайно важко. Вони зустрічаються досить рідко (до даного типу можна віднести 2 поселення).

Таким є поселення П'ядиковці, що знаходитьться у східній частині села, в урочищі Берестя, на полі біля розвилки доріг (рис. 7, Д). Поселення прямоугольної форми, із загальною площею 0,6 га (150 × 30—50 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, серед якого — фрагменти кераміки, перепалене каміння, шматки глиняної обмазки, кістки тварин. Поселення належить до давньоруського періоду і датується XII—XIII ст.⁸².

Селища п'ятого типу відомі також і на інших територіях. Зокрема, поселення Вуколово поблизу Пронська недалеко від берега річки Прони в урочищі Вуколов бугор. Дане поселення є двошаровим. У культурному шарі товщиною 0,35—0,5 м знайдено шматки гончарного посуду з лінійним орнаментом, кістки домашніх тварин, уламки кераміки⁸³.

З усіх топографічних типів заселення території Північної Буковини найпоширенішим був надрічний, що складає 88 % усіх поселень, далі йде мисовий — 7,7 %, тип III складає 2,1 %, тип IV — 1,2 %, тип V — 1 %. Приблизна аналогічна картина спостерігається і на інших давньоруських землях. Наприклад, у центральних землях Смоленщини до надрічного типу належить 72 % всіх поселень, а в землі в'ятичів дана цифра коливається в межах 75 %⁸⁴. Більшість дав-

ньоруських та давньоукраїнських поселень розташовувалися на берегах річок⁸⁵. І тут надрічковий разом із мисовим топографічним типом заселення були пануючими. Так, на Чернігівщині сільські поселення прирічкового типу становили 62 %, а поселення, розташовані на підвищеннях і заплавах, — 18 %⁸⁶.

Тривалу прив'язаність до водної артерії можна пояснити кількома причинами. Насамперед тим, що освоєння лісових масивів під поля почалося саме на берегах річок, і лише пізніше прийшла черга вододілів⁸⁷. Власне, біля води завжди є в достатній кількості орна земля, а також умови для успішного ведення сільського господарства. Водночас у місцях, де умови для землеробства відсутні, селища зустрічаються досить рідко. Так, їх зовсім немає в гірській місцевості, де можна було займатися лише скотарством та лісовими промислами. Analogічні процеси простежуються на Буковині і в більш ранній період VIII—X ст.⁸⁸ Інтенсивне заселення Карпат почалося вже в період розвинених товарно-грошових відносин, коли продукти тваринництва можна було обміняти на продукти землеробства, тобто в XIV—XV ст.⁸⁹ Окрім того, через сильну й глибоку порізаність місцевості не завжди ґрунтові води підходили близько до поверхні, тому риття криниць тут є досить трудомісткою роботою, а без води прожити було важко. При цьому важливо пам'ятати, що до берегів водних артерій та озер значною мірою привертали місцеве населення й умови лову риби, що було однією з важливих статей харчування. Принципове значення мали річки як засоби зв'язку між поселеннями. У XII—XIII ст. територію Буковини вкривали суцільні густі ліси⁹⁰. Тому пересуватися можна було лише річками: влітку — на човнах, узимку — на санях. Саме у річкових долинах проходило заселення краю. Унаслідок усіх перерахованих причин люди прагнули поселитися на берегах водоймищ.

Більшість поселень розташовувалися біля підвищеного краю берега водної артерії. Висота майданчиків, де розміщувалося поселення, піднімалася над рівнем води в середньому на 4—10 м. Зустрічаються поселення, розташовані на берегових майданах і з більшою висотою. Така характерна особливість відома на багатьох сільських поселеннях з інших регіонів Давньоруської держави⁹¹.

Отже, як видно, у даній статті досліджується історія сільських поселень незначної ділянки галицької землі VIII—XIV ст. Зрозуміло, що на підставі такого незначного матеріалу неможливо вирішити питання загальноісторичного характеру. Накопичення й узагальнення аналогічних археологічних свідчень з інших областей Давньоруської держави продовжує залишатися важливим завданням археологів та істориків Давньої Русі.

¹ Кузя А.В. Древнерусские поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 39.

² Бродель Ф. Структура повседневности: возможное и невозможное. — М., 1986. — С. 60.

³ Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С. 3.

⁴ Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 138. — С. 7.

⁵ Кузя А.В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 97—99; Довженок В.Й. Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. — 1953. — Т. VIII. — С. 10—27; Седов В.В. Сельські поселення Центральних районів Смоленської землі // МІА. — 1960. — № 92. — С. 158; Толочко П.П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України // Археологія. — 1987. — Т. 57. — С. 51—56.

⁶ ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 47.

⁷ Правда Русская. — М.—Л., 1947. — Т. 2. — С. 185.

⁸ ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 1. — Стб. 277.

⁹ ПВЛ. — М.—Л., 1950. — Ч. 1. — С. 169.

¹⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 747—748.

¹¹ Памятники русского права. — 1953. — С. 108.

¹² Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси. — С. 10.

¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 301.

¹⁴ ПСРЛ. — Т. 10. — Стб. 3.

- ¹⁵ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 383.
- ¹⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 333.
- ¹⁷ Кузя А.В. Неукрепленные поселения... — С. 99.
- ¹⁸ Кузя А.В. Неукрепленные поселения... — С. 97; Свердлов М.Б. Семья и община в Древней Руси // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 97—109; Александров В.А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 78—96.
- ¹⁹ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 6.
- ²⁰ Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 138. — С. 67.
- ²¹ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 158.
- ²² Там же. — С. 11—14.
- ²³ Никольская Т.Н. Земля Вятычей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX—XIII вв. — М., 1981. — С. 43—55.
- ²⁴ Юнко А.А. Сельские поселения Московской земли // Древнерусская деревня: Археологические исследования микрорегионов: Тез. докл. — М., 1991. — С. 2—3.
- ²⁵ Успенская А.В., Фехнер М.В. Поселения // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 15—17; Фехнер М.В. Деревня Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X—XIII вв. по археологическим данным // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — Тр. ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 275—281.
- ²⁶ Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). — М., 1966. — 295 с.; Его же. Смоленская земля в IX—XIII вв. — М., 1980. — С. 116—135.
- ²⁷ Харлацов Б.Н. Археологическое изучение селищ Изборской округи // КСИА. — 1986. — Вып. 183. — С. 70—76.
- ²⁸ Кузя А.В. Неукрепленные поселения... — С. 96—104.
- ²⁹ Південноруське село IX—XIII ст... — С. 5.
- ³⁰ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. — К., 1982. — С. 108—123; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 3—176; Археологія Української РСР. В 3-х т. — К., 1975. — С. 295—302; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. — С. 148—152.
- ³¹ Беляева С.А. Некоторые вопросы изучения древнерусского села в работах В.И. Довженка // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 130—134; Толочко П.П. В.И. Довженок и украинская советская археология // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 3—5.
- ³² Довженок В.Й. Господарство Київської Русі. Сільське господарство, торгівля. Суспільно-політичні відносини у Київській Русі. Розвиток феодальних відносин // Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957. — С. 395—412; Його ж. Землеробство Древньої Русі до середини XII ст. — К., 1961. — 265 с.; Його ж. Некоторые вопросы археологического изучения села домонгольского времени // I Miedzynarodowy kongres archeologii slowianskiej (Warszawa, 14—18.IX.1965). — Wroclaw, Warszawa, Krakow, 1968. — Т. 9. — С. 7—33; Його ж. Давньоруське село // Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 293—296.
- ³³ Кучера М.П. Селища // Археологія Української РСР. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 3. — С. 295—300.
- ³⁴ Риер Я.Г. Средневековое сельское расселение в Восточной и Центральной Европе по археологическим данным // Древнерусская деревня: Археологические исследования микрорегионов: Тез. докл. — М., 1991. — С. 47—48; Його же. Сравнительная характеристика застройки средневековой деревни Восточной и Центральной Европы // Проблема вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 49—51; Його же. Характер размещения сельского населения в Могилевском Поднепровье в X—XIII вв. // СА. — 1982. — № 4. — С. 107—118.
- ³⁵ Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 60—77; Її же. Система заселення Дніпровського побережжя в VIII—XIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996. — С. 97—99; Її же. Поселения Канівського Придніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 114—144.
- ³⁶ Серов О.В. Давньоруські селища X — середини XIII ст. Київського Подніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 101.
- ³⁷ Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Днепра и Десны // Чернигов и его округа в XI—XIII вв. — К., 1988. — С. 103; Шекун А.В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 73—76; Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруські поселення Ліскове. — Чернігів, 1999. —

184 с.; *Веремейчик О.М.* Топографія і площа селищ IX — першої половини XII ст. межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра // Археологічні старожитності Подесення. — Чернігів, 1995. — С. 25—30.

³⁸ *Ситий Ю.М.* Поселення X—XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Занесення // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в XI—XIII ст.». — Чернігів, 1993. — С. 91—95.

³⁹ *Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та ін.* Поселення X—XIII ст. біля с. Автунічі // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 34—69; *Моця О.П., Коваленко В.П.* Поселення Автунічі: 10 років досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996. — С. 81—83.

⁴⁰ *Беляєва С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К., 1982. — С. 42.

⁴¹ *Аулих В.В.* Славянское поселение у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области // МИА. — 1963. — № 108. — С. 366—381; *Ратич О.О.* Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957. — 96 с.; *Опришк В.Г.* Сільські поселення Верхнього Подністров'я і Волині // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 144—151; *Смішко М.Ю.* Археологічні дослідження в західних областях УРСР за роки Радянської влади // МДАПВ. — 1959. — Вип. 2. — С. 5—28.

⁴² *Тимошук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976. — С. 47—60; *Його ж.* Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995. — 261 с.; *Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А.* Селища и городище Ревное I // АО 1979 г. — М., 1979. — С. 370—371; *Михайлина Л.П.* Населення Верхнього Попруття VIII—Х ст. — Чернівці, 1997. — 144 с.

⁴³ *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина... — С. 5—14; *Його ж.* Социальная типология селищ VI—X вв. // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. — Кишинев, 1985. — С. 3—24.

⁴⁴ *Месинюк В.В., Пивоваров С.В.* Археологічні пам'ятки літописного Онута // Буковина мій рідний край: Матеріали III історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. — Чернівці, 2000. — С. 17—18; *Пивоваров С.В.* Літописний Онут // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. — Чернівці, 2000. — Т. 2. — С. 91—99.

⁴⁵ *Возний І.П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998. — С. 56—60.

⁴⁶ *Толочко П.П.* Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XII вв.»: Тез. докл. — Чернигов, 1988. — С. 8—13.

⁴⁷ *Куза А.В.* Неукрепленные поселения... — С. 98.

⁴⁸ *Седов В.В.* Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 58; *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Днепра и Десны... — С. 95.

⁴⁹ *Природа Української ССР.* Ландшафти. — К., 1985. — С. 85; *Природа Української ССР.* Почви. — К., 1986. — С. 108.

⁵⁰ *Природа Української ССР.* Ландшафти... — С. 85.

⁵¹ *Природа Чернівецької області.* — Львів, 1978.— С. 103—106.

⁵² *Тимошук Б.О.* Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1969. — 192 с.; *Черниш А.П.* Ранний и средний палеолит Поднестровья. — М., 1965. — С. 28—103; *Его же.* Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. — М., 1977.

⁵³ *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 497, 524, 735; *Літопис Руський.* — С. 273, 286.

⁵⁴ *Успенская А.В., Фехнер М.В.* Поселения... — С. 13.

⁵⁵ *Довідник з археології України.* Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К., 1984. — С. 109—168.

⁵⁶ *Возний І.П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. ... — С. 15—16.

⁵⁷ *Тимошук Б.А.* Древнерусские поселения Северной Буковины... — Рис. 40, II, 12; *Довідник з археології України.* Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 131.

⁵⁸ *Седов В.В.* Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 9, 135—142; *Никольская Т.Н.* Земля вятичей... — С. 43—44; *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Днепра и Десны // Чорнигов и его округа в XI—XIII вв. — К., 1988. — С. 103; *Русанова И.П.* Разведка по р. Уж // КСИА. — 1961. — Вып. 86. — С. 70—72; *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.* — К., 1984. — С. 46.

⁵⁹ *Довідник з археології України.* Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 131.

⁶⁰ Там само. — С. 132.

⁶¹ Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 162; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина... — С. 175; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 154.

⁶² Седов В.В. Сельські поселення Центральних районів Смоленської землі... — Рис. 2, 1, 4; Никольская Т.Н. Земля вятичей... — Рис. 17, 2, 3; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуреччя низовий Днепра и Десны... — С. 96—101; Виногородська Л.І., Петрашенко В.О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в XI—XIII ст.». — Чернігів, 1993. — С. 49—60.

⁶³ Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 144; Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины // КСИА. — 1955. — Вып. 57. — Рис. 40, 9; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 123.

⁶⁴ Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины... — Рис. 40, 10; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 129.

⁶⁵ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 156.

⁶⁶ Кузя А.В. Неукрепленные поселения... — С. 98; Никольская Т.Н. Земля вятичей... — С. 43—44.

⁶⁷ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 145.

⁶⁸ Седов В.В. Сельські поселення Центральних районів Смоленської землі... — С. 18; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуреччя низовий Днепра и Десны // Чернігів і його округа в XI—XIII ст. — К., 1988. — С. 96—100.

⁶⁹ Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины. — Рис. 40, 41; Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 160.

⁷⁰ Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 149; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 153.

⁷¹ Седов В.В. Сельські поселення Центральних районів Смоленської землі... — С. 10. — Рис. 1, 1; Никольская Т.Н. Земля вятичей... — С. 47. — Рис. 18; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуреччя низовий Днепра и Десны... — С. 103; Кузя А.В. Неукрепленные поселения... — Табл. 35, 1, 4; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 46.

⁷² Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 114.

⁷³ Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 154; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина... — С. 118; Тимошук Б.О. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щобов // Середні віки на Україні. — 1971. — Вип. 1. — С. 187—190; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 162.

⁷⁴ Седов В.В. Сельські поселення Центральних районів Смоленської землі... — С. 9, 10. — Рис. 1, 2, 3; Никольская Т.Н. Земля вятичей... — С. 50. — Рис. 3, 4; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуреччя низовий Днепра и Десны... — С. 103; Кузя А.В. Неукрепленные поселения... — Табл. 35, 3, 6, 7.

⁷⁵ Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины... — Рис. 40, 43; Його ж. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 146; Тимошук Б.А. Винокур И.С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине // КСИА. — 1962. — Вып. 90. — С. 73—77; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 146.

⁷⁶ Тимошук Б.А., Винокур И.С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине... — С. 73.

⁷⁷ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 141; Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины... — Рис. 40, 40.

⁷⁸ Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуреччя низовий Днепра и Десны... — С. 103.

⁷⁹ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 129.

⁸⁰ Там само. — С. 131.

⁸¹ Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуреччя низовий Днепра и Десны... — С. 103. — Рис. 2, 2.

⁸² Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 145; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 172.

⁸³ Никольская Т.Н. Сельські поселення Земли вятичей... — С. 5. — Рис. 2, 2; Кузя А.В. Неукрепленные поселения... — С. 99.

⁸⁴ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 146; Кузя А.В. Неукрепленные поселения... — С. 99; Никольская Т.В. Земля вятичей... — С. 64. — Табл. V.

⁸⁵ Археологія Української РСР В 3-х т. — К., 1975. — Т. 3. — С. 299—300; Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 12—13; Очерки по истории Белоруссии. — Минск, 1972. — С. 53.

⁸⁶ Сытый Ю.Н. К изучению сельских поселений Черниговского Задесеня // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 46—48.

⁸⁷ Седов В.В. Сельские поселения... — С. 10.

⁸⁸ Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття... — С. 17.

⁸⁹ Седов В.В. Сельские поселения... — С. 10.

⁹⁰ Масан О. Ім'я зродилося у шумі лісу // Буковинський журнал. — 1992. — № 1. — С. 107—116.

⁹¹ Седов В.В. Сельские поселения... — С. 10.

Одержано 02.04.2002

И.П. Возный

ТОПОГРАФИЯ И ТИПОЛОГИЯ ОТКРЫТЫХ ПОСЕЛЕНИЙ XII—XIV вв. ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

В статье рассматривается важная категория древнерусских археологических памятников — неукрепленные поселения.

Несмотря на достижения исследователей в изучении древнерусского села, на сегодняшний день отсутствует социальная типология древнерусских поселений, которая базировалась бы на общности археологических признаков.

На территории Северной Буковины неукрепленные поселения XII—XIV вв. выявлены более чем в двухстах пунктах. Древнеукраинские поселения Буковины по топографическим условиям размещения можно разделить на пять типов. Тип I — приречный, который делится на подтипы: IБ — поселения занимают возвышенные береговые террасы над рекой или рвом; IВ — поселения, занимающие высокое плато или мыс далеко от русла реки или рва; IГ — поселения, которые размещаются на расстоянии 100—1000 м от русла реки. Тип 2 — мысовый, который также разделяется на подтипы: IIА — поселения, размещающиеся на мысах высоких коренных берегов речек в местах впадения в них малых ручьев или на мысах, образованных двумя рвами и речной долиной; IIБ — поселения, для которых использовались также выступы коренного берега реки над поймой реки или озера, а также мысы, образованные изгибами русла реки. Тип 3 — поселения, расположенные у истоков реки или ручья. Тип 4 — поселения на склонах блюдцевидных впадин. Тип 5 — поселения, которые были размещены на плато далеко от воды.

I.P. Vosnyi

TOPOGRAPHY AND TYPOLOGY OF UNFORTIFIED SETTLEMENTS OF THE PRUT-DNISTER INTERFLUVE DATING TO THE XII—XIV CENTURIES

The article deals with an important category of Old Rus' archaeological monuments — unfortified settlements.

In spite of all achievements in the study of Old Rus' villages there is still no fixed social typology based on the community of archaeological features.

Unfortified settlements dating back to the X—XIV centuries have been discovered on more than 200 places over the territory of the North Buckovina River Region.

In accordance with their topographic location these settlements can be divided into 5 types, which in their turn are subdivided into subtypes.

Type 1 — riverside settlements: IБ — settlements situated on the high bank terraces over a river or a dike. IВ — settlements located on a high plateau or cape far from riverbed or a dike. IГ — settlements situated at a distance of 100-1000 m from the riverbed. Type 2 — cape settlements: IIА — settlements situated on the capes of high banks where small streamlets fall into the rivers, or on the capes that are formed by two dikes and a river valley. IIБ — settlements located on the ledges of a bank over the floodplain of a river or a lake, or capes formed by the turns of a river. Type 3: settlements located near the estuary of a river or a stream. Type 4: settlement located on the slopes of plate-shaped valleys. Type 5: settlements located on a plateau far from water.

АНТРОПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (за матеріалами могильника Мамай Сурка)

У статті проаналізовано антропологічний матеріал з найбільшого у Східній Європі ґрунтового могильника Мамай Сурка (кін. XIII — поч. XV ст.). Формування антропологічного складу середньовічного населення Нижнього Подніпров'я відбувалось за рахунок іранського, тюркського та слов'янського компонентів. Відзначено, що осіле населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя брало участь у формуванні морфологічного типу українців.

Питання про походження та склад населення Півдня України доби середньовіччя дотепер залишається найактуальнішим з огляду на етногенез українського народу. Середньовічні пам'ятки означені території вивчені непогано, однак серед істориків, антропологів та археологів немає єдиної думки щодо населення, яке іх залишило. З цього приводу існує декілька гіпотез. А.Т. Сміленко вважає, що пам'ятки осілого населення є слов'янськими і засновані переселенцями із Середнього Подніпров'я¹. С.О. Плетньова дотримується думки, що степові пам'ятки Подніпров'я належали до змішаного бродницько-половецького населення, до складу якого увійшли різні етнічні групи: печеніги, тюри, слов'яни, болгари, алани, а також сармати². А.О. Козловський зазначає, що осіле населення Степу складалося з нащадків слов'ян, алан і болгар та осілих кочівників-половців³. О.Б. Бубенок пов'язує ґрунтові могильники Нижнього Подніпров'я (Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай Сурка) з аланами, відомими за давньоруськими літописами під ім'ям яси, а згодом — бродники⁴. Населення, що залишило могильник Каїри, він ототожнює з кавказькими аланами — вихідцями з Північного Кавказу⁵. Багатьма дослідниками відзначенні етнічні та культурні зв'язки між осілим і кочовим населенням Степу, однак, з точки зору палеоантропологічних матеріалів, вплив кочових племен на формування осілого населення і досі не визначений. Питання етногенезу українського народу продовжує бути пріоритетним, і вирішення цієї проблеми неможливе без залучення антропологічного матеріалу. В.П. Алексеєв звернув увагу на значний вплив населення Півдня України у формуванні антропологічного типу українців. Він проаналізував матеріали з ґрунтових могильників Кам'янка та Каїри і дійшов висновку, що середньовічне осіле населення, незважаючи на присутність у морфологічному типі монголоїдної домішки, брало участь в етногенезі українців⁶. Попередні вивчення краніологічної серії з могильника Мамай Сурка підтверджують та доповнюють цю тезу. За результатами порівняльного аналізу простежується значна подібність між середньовічним населенням Півдня України і краніологічними серіями українців, особливо південних та східних районів (XVII — пер. пол. XIX ст.)⁷. З огляду на це, палеоантропологічні матеріали з території Південного Подніпров'я доби середньовіччя дозволяють вирішити питання, пов'язані з походженням та складом осілого населення, зв'язками з кочовим світом, простежити міграції населення у цей час, а також, деякою мірою, дослідити вплив населення Півдня України на етногенез українців.

Осіле населення Нижнього Подніпров'я представлене краніологічними серіями з 4 ґрунтових могильників: Кам'янка⁸, Каїри⁹, Благовіщенка¹⁰ та Мамай Сурка¹¹. Палеоантропологи відзначають, що населення мало змішаний склад: чоловічі серії значно відрізняються від жіночих, попри загальну європеоїдність черепів, відзначена присутність монголоїдної домішки, особливо у жіночих серіях. Загалом, чоловічі серії характеризуються мезокранією, середньовисоким та середньошироким обличчям, добре профільованим, хоча зустрічаються черепи з невеликою сплющеністю обличчя. Жіночі серії, в основному, характеризують-

ся брахікранією, ширшим обличчям, помірним виступанням носових кісток та деякою тенденцією до сплощеності обличчя на горизонтальному рівні; монголоїдна домішка тут присутня значно сильніше, ніж у чоловічих серіях. Антропологічні матеріали з могильника Кам'янка вивчені Т.С. Кондукторовою¹² і характеризуються брахікранією, середньошироким обличчям, помірним виступанням носових кісток та деякою сплощеністю обличчя, відзначена наявність у серії монголоїдної домішки. Г.П. Зіневич дослідила краніологічну серію з могильника Каїри та дійшла висновку про відсутність морфологічного зв'язку зі слов'янськими матеріалами, відзначила схожість із серією з Кам'янки, особливо жіночою, і сарматами Нижнього Подніпров'я¹³. Краніологічна серія (чоловіки) з могильника Благовіщенка має значну подібність зі слов'янським населенням (могильники Миколаївка, Хутір Половецький, Монастир'ок, Григорівка, Зелений Гай) та з аланськими серіями Салтів і Черкесія (Північний Кавказ), жінки — з болгарськими серіями Зливки, Кайбели, аланською Змійська, серіями Кам'янка та Мамай Сурка, половцями та кочівниками України¹⁴. Палеоантропологічні матеріали з могильника Мамай Сурка свідчать про значну подібність осілого населення Нижнього Подніпров'я (Кам'янка, Каїри, Благовіщенка). Простежується морфологічна близькість чоловіків з аланськими серіями Салтів, Дмитрівське, Змійська, Гамівське, Дубаюрт, слов'янською серією тиверців Бранешти, а жінок — із серіями Кам'янка, Зливки, Кайбели і Чигирин¹⁵. Таким чином, вплив тюркського, іранського та слов'янського компонентів на формування морфологічного типу середньовічного населення Півдня України і, в подальшому, на антропологічний склад українців є доволі значимим. Результати палеоантропологічних досліджень свідчать, що антропологічний тип населення Півдня України за доби середньовіччя є складним, у краніологічних серіях з ґрунтів могильників домінують різні морфологічні варіанти. Придатнішою для вирішення питання походження та складу населення Південного Подніпров'я за доби середньовіччя видається антропологічна колекція з найбільшого у Східній Європі ґрунтового могильника Мамай Сурка. Могильник знаходиться на березі Каховського водосховища, за 0,6 км від лівого устя р. Мамай Сурка (місцева назва — Мамасарка) та за 1 км від с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. Руйнація могильника, за даними О.В. Бодянського, почалася ще в 1956 році¹⁶. Масштабні розкопки могильника розпочались у 1990 році співробітниками археологічної лабораторії Запорізького держуніверситету. На теперішній час досліджено значну площу могильника, відкрито 1145 поховань. Поховання розташовані правильними рядами, відстань між ними складає 0,2—0,8 м. Поховані лежали випростаними на спині, зорієнтовані на захід, південний захід з відхиленням. Більше половини поховань (66 %) мають інвентар: прикраси, предмети господарсько-побутового призначення та культові речі. Могильник Мамай Сурка датується кін. XIII — поч. XV ст.¹⁷.

Антропологічна серія з могильника Мамай Сурка доволі репрезентативна, однак погана збереженість та значна посмертна деформація черепів стають на заваді при вивченні палеоантропологічного матеріалу з цього могильника. За краніологічною програмою досліджено 65 чоловічих (табл. 1) та 75 жіночих черепів (табл. 2). Чоловіча серія з точки зору форми черепної коробки характеризується як мезокранна на межі з брахікранною, черепний покажчик у середньому дорівнює 79,9 і складається з 10 (16,7 %) доліхокранних, 20 (33,7 %) мезокранних та 29 (49,6 %) брахікранних черепів. Мозковий відділ черепа має середні покажчики поздовжнього та поперечного діаметрів, однак цим ознакам притаманна значна варіативна розбіжність, про що свідчить також значно підвищene квадратичне відхилення. Висотний діаметр (*basion*) — середній, за висотно-поздовжнім покажчиком черепи є гіпсікранними. Лицевий відділ чоловічих черепів характеризується середніми широтними та висотними розмірами, має мезенну форму за верхнім лицевим покажчиком. Вертикальний профіль лицевого відділу є ортогнатним, горизонтальне профілювання верхнього та середнього відділу обличчя, в цілому, свідчить про європеїдну будову обличчя (назомалярний кут — 138,6, зигомаксиллярний — 127,3), однак на черепах відзначено слабке профілювання верхнього (45,7 %) та середнього (37,1 %) відділів обличчя (37,1 %). Глибина іклової ямки середня — 5,0 мм. Будова носа у чоловіків характеризується середньою шириною

та висотою і має мезоринну форму (носовий покажчик — 47,9), орбіти середньоширокі та невисокі, за покажчиком — мезоконхні (77,6). Дакріальний та симотичний покажчики (63,2 та 51,2 відповідно) свідчать про високе і добре профільоване перенісся, кут виступання носових кісток значний — 30,0.

Жіночі черепи характеризуються середнім поздовжнім (171,2 мм) та великим поперечним (140,3 мм) діаметрами. Величина черепного покажчика коливається від 71,0 до 92,6 мм, тобто в серії представлени всі три форми мозкової коробки: 5 (7 %) — доліхокранних, 18 (27 %) — мезокранних та 46 (66 %) — брахікранних черепів. У середньому, жіноча серія характеризується брахікранією (черепний покажчик — 82,0 мм). Висотний діаметр (*basion*) є середнім, обличчя середньовисоке та середньошироке, ортогнатне. У верхній частині обличчя, загалом, профільоване помірно, однак у 40 випадках з 73 назомалярний кут вище 140,0, зигомаксилярний кут більше 130,0 на 18 черепах з 72. У середньому, величина назомалярного кута дорівнює 141,5 і свідчить про послаблене профілювання обличчя на верхньому рівні — зигомаксилярний кут дорівнює 127,7, тобто знаходитьться в межах європеоїдних величин. Кути горизонтального профілювання свідчать про тенденцію до сплющення обличчя у верхній та середній його частинах. Глибина іклової ямки середня — 4,8 мм. Ніс середньоширокий і середньовисокий, за покажчиком мезоринний, орбіти низькі, мають середню ширину

Таблиця 1. Середні розміри чоловічих черепів з могильника Мамай Сурка

Ознаки, за Мартіном та ін.	N	min	max	M	S
1. Поздовжній діаметр	63	162,0	199,0	179,8	8,13
8. Поперечний діаметр	59	130,0	154,0	143,3	5,36
17. Висотний діаметр (<i>basion-bregma</i>)	56	124,0	150,0	136,1	6,26
20. Висотний діаметр (<i>porion-bregma</i>)	59	108,5	128,3	116,2	4,08
5. Довжина основи черепа	56	93,0	115,0	105,4	4,49
9. Найменша ширина лоба	65	92,0	110,0	98,9	4,02
12. Ширина потилиці	59	103,0	141,0	112,7	5,81
45. Виличний діаметр	58	126,0	147,0	135,3	5,28
40. Довжина основи обличчя	55	89,0	113,0	101,2	4,81
48. Верхня висота обличчя	64	58,0	78,0	69,1	4,75
55. Висота носа	64	42,0	62,0	52,2	3,58
54. Ширина носа	65	22,0	28,0	24,9	1,57
51. Ширина орбіти (<i>maxillofrontale</i>)	64	39,0	46,0	42,1	1,54
52. Висота орбіти	64	28,0	43,0	32,8	2,45
77. Назомалярний кут	63	124,5	147,0	138,6	4,65
Zm. Зигомаксилярний кут	62	113,0	147,0	127,3	6,75
SC. Симотична ширина	63	5,0	13,0	9,2	1,84
SS. Симотична висота	62	1,0	7,0	4,7	1,38
DC. Дакріальна ширина	59	18,0	28,0	22,2	2,50
DS. Дакріальна висота	59	9,0	18,0	13,9	2,12
32. Кут профілю лоба (<i>nasion</i>)	55	74,0	95,0	84,7	4,92
72. Кут профілю обличчя загальний	53	79,0	95,0	87,2	3,65
75(1). Кут виступання носових кісток	41	14,0	41,0	30	6,37
81. Черепний покажчик	59	66,3	90,1	79,9	5,11
48:45. Верхній покажчик обличчя	56	43,9	78,8	52,1	5,88
48:17. Вертикальний краніофаціальний покажчик	55	40,8	90,3	52,1	6,74
52:51. Орбітний покажчик (<i>maxillofrontale</i>)	64	66,6	90,2	77,6	4,67
54:55. Носовий покажчик	64	38,3	61,9	47,9	4,68
SS:SC. Симотичний покажчик	62	12,5	85,7	51,2	13,07
DS:DC. Дакріальний покажчик	59	36,0	94,7	63,2	12,73

ну, за покажчиком мезоконхні. Жіноча серія характеризується значним виступанням перенісся та носових кісток.

Величини квадратичного відхилення більшості ознак у чоловічій та жіночій серіях з могильника Мамай Сурка значно перевищують стандартні¹⁸, що доводить неоднорідність краніологічної серії та наявність серед населення різних морфологічних типів. Значною мінливістю відрізняються поздовжній, поперечний та висотний діаметри, верхня висота обличчя, висота носа, кути вертикального та горизонтального профілювання обличчя, симотична та дакріальна висота тощо.

До аналізу краніологічної серії з могильника Мамай Сурка залучені дані щодо внутрішньогрупових коефіцієнтів кореляції. Коефіцієнти кореляції у чоловічій та жіночій серіях підраховані для 16 найбільш таксономічно значущих ознак, що диференціюють європеоїдні та монголоїдні комплекси. Характер внутрішньогрупової кореляції свідчить про порушення нормальних функціональних зв'язків між краніологічними ознаками, про що говорить поява зворотних знаків, завищення чи заниження абсолютної величини коефіцієнтів, що показує неоднорідний склад популяції.

Внутрішньогруповий аналіз чоловічої та жіночої краніологічних серій з могильника Мамай Сурка вказує на змішаний склад населення та наявність різних морфологічних типів серед нього. Для визначення морфологічних компонентів, на основі яких сформувалось населення Південного Подніпров'я за доби середньовіччя, за-

Таблиця 2. Середні розміри жіночих черепів з могильника Мамай Сурка

Ознаки, за Мартіном та ін.	N	min	max	M	S
1. Поздовжній діаметр	71	160,0	183,01	171,2	5,73
8. Поперечний діаметр	69	128,0	153,0	140,4	6,18
17. Висотний діаметр (basion-bregma)	65	118,0	142,0	129,6	5,05
20. Висотний діаметр (porion-bregma)	68	101,3	121,2	111,9	4,12
5. Довжина основи черепа	65	86,0	110,0	98,2	4,38
9. Найменша ширина лоба	74	86,0	105,0	95,1	3,86
12. Ширина потилиці	65	98,0	120,0	109,1	5,07
45. Виличний діаметр	72	120,0	139,0	127,8	4,34
40. Довжина основи обличчя	64	82,0	104,0	93,9	4,77
48. Верхня висота обличчя	74	56,0	73,0	66,4	3,51
55. Висота носа	75	45,0	58,0	50,3	2,76
54. Ширина носа	75	21,0	28,0	24,1	1,59
51. Ширина орбіти (maxillofrontale)	75	38,0	45,0	40,7	1,54
52. Висота орбіти	75	29	38,0	32,9	1,86
77. Назомалярний кут	73	128,0	156,6	141,5	5,17
Zm. Зигомаксилярний кут	72	114	146,0	127,7	5,04
SC. Симотична ширина	74	3,0	14,0	8,6	2,13
SS. Симотична висота	75	1,0	7,0	3,9	1,27
DC. Дакріальна ширина	72	14,0	28,0	21,5	2,35
DS. Дакріальна висота	72	8,0	25,0	12,5	2,46
32. Кут профілю лоба (nasion)	63	75,0	97,0	86,0	5,08
72. Кут профілю обличчя загальний	64	76,0	94,0	87,0	3,60
75(1). Кут виступання носових кісток	55	16,0	42,0	27,3	6,04
8:1. Черепний покажчик	69	71,0	92,6	82,0	4,72
48:45. Верхній покажчик обличчя	71	44,3	58,3	51,9	2,77
48:17. Вертикальний краніофасіальний покажчик	65	43,0	60,1	51,3	3,46
52:51. Орбітний покажчик (maxillofrontale)	75	47,9	90,2	80,2	5,94
54:55. Носовий покажчик	75	41,0	56,5	48,1	3,65
SS:SC. Симотичний покажчик	75	10,0	75,0	44,6	12,01
DS:DC. Дакріальний покажчик	72	36,3	80,9	57,1	8,92

Таблиця 3. Чоловіча серія

Ознаки, за Мартіном та ін.	Перший морфотип		Другий морфотип		Третій морфотип	
	N	M	N	M	N	M
8 : 1	19	79,4	7	82,1	10	79,8
17	19	136,5	7	130,6	10	138,1
9	19	97,9	7	98,3	10	102,7
45	19	126,0	7	138,0	10	138,6
48	19	70,7	7	67,6	10	67,8
52 : 51	19	78,5	7	73,1	10	77,1
54 : 55	19	46,1	7	46,1	10	52,6
32	19	85,1	7	82,3	10	85,7
72	19	86,4	7	89,0	10	87,1
75(1)	19	31,4	7	32,1	10	24,5
77	19	136,3	7	141,0	10	140,1
Zm	19	122,4	7	134,6	10	132,6
DS : DC	19	68,2	7	58,5	10	46,5
SS : SC	19	52,4	7	50,5	10	41,0

лучено декілька статистичних методів: факторний (МГФ — метод головних факторів) та кластерний аналіз (програма Systat 5.0). За результатами багатовимірного статистичного аналізу, чоловіча серія має 3 морфологічні типи (табл. 3). Перший морфологічний тип за середніми даними характеризується мезокранними черепами, висота склепіння черепа знаходиться на межі середніх і великих величин, обличчя має середні величини ширини та висоти, горизонтальне профілювання обличчя значне, сильно виступає ніс і перенісся. За результатами кластерного аналізу, цей морфотип виявляє значну подібність до аланських серій Дмитрівське, Маяцьке, Ютанівка, Нижні Луб'янки, Черкесія (ранній етап), Змійська, Гамівське, Дубаюрт, а також зближується із серією тиверців з Бранешт, болгарською серією з могильника Лимбар, населенням Нижнього Подніпров'я (могильники Каїрі та Кам'янка), середньовічною серією з Криму — Гончарне. Другий морфотип характеризується брахікранією, невеликою висотою склепіння черепа, широким і невисоким обличчям, горизонтальний профіль характеризує обличчя як дещо сплощене, однак ніс і перенісся виступають добре. При порівнянні з іншими антропологічними матеріалами подібність виявляють краніологічні серії з широким, слабко профільованим обличчям — Зливки, Великі Тархани, Кайбели (ранній етап), Мангуп, Єскі-Кермен, Печениги, Кочівники України, Половці Калмикії. Тобто другий морфологічний тип сформувався під впливом населення салтово-маяцької культури та кочового населення Степу. Третій морфотип характеризується мезокранією на межі з брахікранією, високим склепінням черепа та низьким обличчям. За кутами горизонтального профілю, обличчя є помірно сплощеним, кут виступання носа й перенісся незначний. За результатами кластерного аналізу, третій морфотип зближається із серіями Ізмері, Заречне, Кургани Нижнього Поволжя (кочівники), Половці України. З характеру морфологічних зв'язків випливає, що кожен із 3 краніологічних типів, виділених у могильнику Мамай Сурка, існує не в «чистому», а в змішаному вигляді.

За результатами статистичних аналізів, жіноча краніологічна серія має 2 морфологічні типи (табл. 4). Перший морфотип характеризується брахікранією, висота черепа середня, обличчя широке і середньовисоке, дещо сплощене на верхньому рівні, виступання носу та перенісся середнє. За результатами кластерного аналізу, цей краніологічний тип проявляє близькість до серій, що мають широке, дещо сплощене обличчя та помірне або слабке виступання носа і перенісся — Зливки, Кайбели (пізній етап), Кам'янка, Благовіщенка, Кочівники (збирна) та Половці (збирна) України, Чигирин. Таким чином, простежуються два морфологічні компоненти: болгарський і кочовий, на підставі яких сформувався перший морфотип. Другий морфологічний тип характеризується помірною брахікранією (у серії присутні черепи від різко доліхокранних до брахікранних),

висота черепного склепіння знаходиться на межі середніх та великих величин. Висота і ширина обличчя характеризуються середніми величинами. Кути горизонтального профілю свідчать, що обличчя добре профільоване, виступання носа та перенісся значне. Цей морфотип має схожість із серіями Ютанівка, Дмитрівське, Маяцьке, Салтів, Черкесія (пізній етап), Волоконівка, Бранешти, Лимбар, Каїри. Даний морфотип сформувався, головним чином, на основі аланського компоненту, а також відчутний вплив болгарського.

При зіставленні населення, що залишило могильник Мамай Сурка, та населення ранніх, синхронних та пізніших періодів застосовано декілька статистичних методів: одна з моделей факторного аналізу — метод головних компонентів¹⁹, кластерний аналіз²⁰, метод зіставлення груп за формулою Пенроза²¹. До порівняльного аналізу зачленено 14 краніологічних ознак, які диференціюють європеоїдів та монголоїдів: черепний покажчик, висотний діаметр, ширина лоба, ширина і висота обличчя, орбітний та носовий покажчики, кут лоба, загальний кут обличчя, кут виступання носа, назомалярний і зигомаксилярний кут, дакріальний та симотичний покажчики. Міжгруповий аналіз здійснено на підставі пакету програм Systat 5.0 за допомогою та за підтримки співробітника ІА НАН України О.М. Петрашенка.

До порівняльного аналізу зачленені такі краніологічні серії: Кам'янка XII—XIV ст.²², Каїри XIII—XIV ст.²³, Благовіщенка XII—XIV ст.²⁴, Мамай Сурка кін. XIII — поч. XV ст.²⁵, Зливки VIII—IX ст.²⁶, Лимбар XII—XIV ст.²⁷, Великі Тархани VIII—IX ст.²⁸, Кайбели VIII—IX ст., Кайбели X—XII ст.²⁹, Ізмері XI—XIII ст.³⁰, Маяцьке (могильник) VIII—IX ст.³¹, Ютанівка VIII—IX ст.³², Нижні Луб'янки VIII—IX ст.³³, Дмитрівське VIII—IX ст.³⁴, Салтів VIII—IX ст.³⁵, Черкесія (збірна серія) III—V ст.³⁶, Черкесія (збірна серія) VIII—XII ст.³⁷, Гамівське V—VII ст.³⁸, Дуба-Юрт IX—X ст.³⁹, Змійська X—XII ст.⁴⁰, Поляни Переяславські, чернігівські та київські (збірні серії) IX—XIII ст.⁴¹, Сіверяни X—XIII ст.⁴², Бранешти X—XI ст.⁴³, Зелений Гай IX—XII ст.⁴⁴, Монастирськ IX—XIII ст.⁴⁵, Григорівка X—XIII ст.⁴⁶, Гончарне VIII—IX ст.⁴⁷, Заречне X—XII ст.⁴⁸, Мангуп VI—XV ст.⁴⁹, Єскі-Кермен XII—XIII ст.⁵⁰, Печеніги XI ст. (збірна серія), Половці XIII ст. (збірна серія), Кочівники XII ст. (збірна серія)⁵¹, Половці Калмикії кін. XI — поч. XIII ст.⁵², Кургани Нижнього Поволжя X—XII ст. (кочівники)⁵³, Чигирин XVI—XVII ст.⁵⁴, Українці східні, західні, центральні та південні XVII — пер. пол. XIX ст.⁵⁵.

Результати факторного аналізу представлені на рис. 1 (чоловіки) та рис. 2 (жінки). Отже, чоловіча серія з могильника Мамай Сурка має певну схожість із серіями Каїри, аланськими: Маяцьке, Салтів, Дмитрівське, Ютанівка, Н. Луб'янки, Змійська, Гамівське, Черкесія (пізній етап), Дубаюрт, Українцями східних, західних, центральних та південних районів і болгарською серією з могильника Лимбар. Жіноча серія з могильника Мамай Сурка проявляє подібність до краніологічних матеріалів з могильників Кам'янка, Каїри, аланських: Змійська, Черкесія (пізній етап), Українців центральних, західних та південних районів і слов'янських серій — Хутір Половецький, Бранешти.

Дослідження українців за краніологічною методикою проводились В.І. Бушковичем⁵⁶ та В.П. Алексеєвим⁵⁷. Антропологічна серія українців нараховує 137 черепів і розподілена за територіальним принципом: Українці східні, західні, центральні та південні; палеоантропологічна колекція датується XVII — пер. пол. XIX ст.⁵⁸. За підсумками дослідження В.П. Алексеєв

Таблиця 4. Жіноча серія

Ознаки, за Мартіном та ін.	Перший морфотип		Другий морфотип	
	N	M	N	M
8 : 1	18	83,9	28	81,3
17	18	126,6	28	130,4
9	18	93,7	28	95,9
45	18	128,2	28	127,0
48	18	67,6	28	65,5
52 : 51	18	81,6	28	79,4
54 : 55	18	47,4	28	47,6
32	18	86,5	28	85,5
72	18	87,6	28	87,5
75(1)	18	22,3	28	30,2
77	18	142,5	28	138,9
Zm	18	129,2	28	127,1
DS : DC	18	49,0	28	60,5
SS : SC	18	39,3	28	46,3

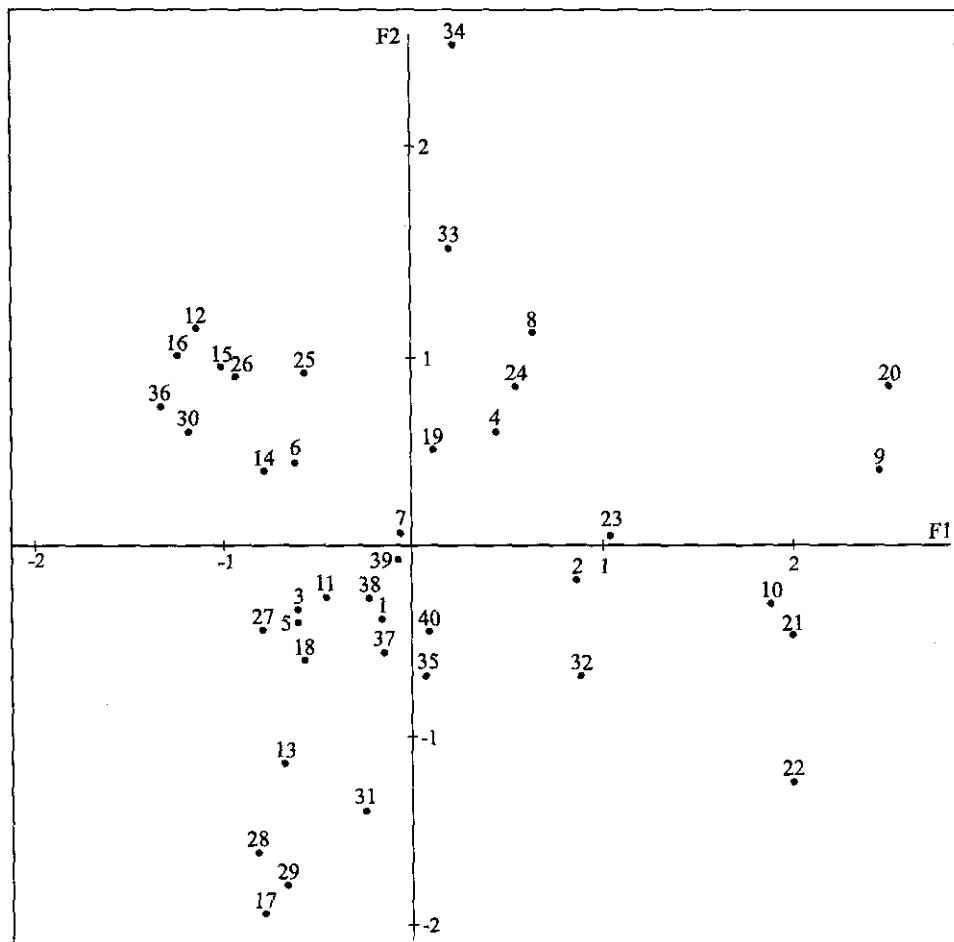
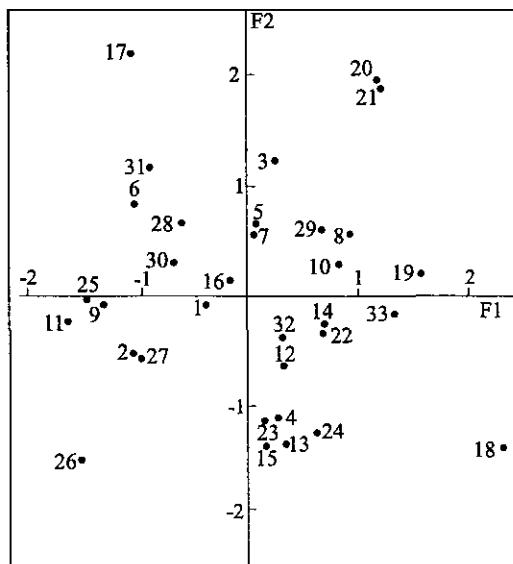

Рис. 1. Результати факторного аналізу (чоловіки): 1 — Мамай Сурка; 2 — Кам'янка; 3 — Каїри; 4 — Зливки; 5 — Салтів; 6 — Бранешти; 7 — Лимбар; 8 — Великі Тархани; 9 — Кургани Нижнього Поволжя (кочівники); 10 — Половці Калмикії; 11 — Змійська; 12 — Сіверянин; 13 — Дмитровське; 14 — Поляни переславські; 15 — Поляни київські; 16 — Поляни чернігівські; 17 — Дубаюорт; 18 — Гамівське; 19 — Благовіщенка; 20 — Половці України; 21 — Кочівники України; 22 — Печеніги України; 23 — Мангуп; 24 — Ески-Кермен; 25 — Григорівка; 26 — Зелений Гай; 27 — Маяцьке (могильник); 28 — Ютанівка; 29 — Нижні Lub'янки; 30 — Черкесія (ранній етап); 31 — Черкесія (пізній етап); 32 — Кайбели (ранній етап); 33 — Ізмері; 34 — Заречне; 35 — Гончарне; 36 — Монастирсько; 37 — Українці східні; 38 — Українці південні; 39 — Українці центральні; 40 — Українці західні

дійшов висновку, що українцям властива чітка вираженість комплексу європеоїдних ознак та подібність до краніологічних варіантів, характерних для населення Центральної та Східної Європи⁵⁹. Він вважає, що антропологічний тип українців склався на підґрунті антропологічного типу літописних древлян⁶⁰, а також не заперечує певної участі населення, яке залишило могильники Кам'янка, Каїри, Салтів та Зливки, у формуванні антропологічного типу Українців. Українська серія в середньому характеризується брахікранією, обличчя має помірну ширину й висоту, орбіти середньоширокі та низькі, ніс має середню ширину і висоту. Скелет обличчя є ортогнатичним, носові кістки значно виступають, іклова ямка глибока. Кути горизонтального профілю обличчя знаходяться в межах європеоїдних величин. За комплексом краніологічних ознак, українці належать до південних європеоїдів⁶¹. При зіставленні серій українців із палеоантропологічними матеріалами з ґрунтових могильників Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай Сурка, які залишило осіле населення Нижнього Подніпров'я, з'ясувалося, що середньовічне населення Степу XII—XIV ст. має значну морфологічну подібність за багатьма таксономічно важливими ознаками до Українців західних, східних, центральних та південних ра-

Рис. 2. Результати факторного аналізу (жінки): 1 — Бранешти; 2 — Лимбар; 3 — Змійська; 4 — Сіверяни; 5 — Мамай Сурка; 6 — Каїри; 7 — Кам'янка; 8 — Зливки; 9 — Салтів; 10 — Чигирин; 11 — Дмитрівське; 12 — Поляни переяславські; 13 — Поляни чернігівські; 14 — Поляни київські; 15 — Миколаївка; 16 — Хутр Половоєцький; 17 — Дубаюрт; 18 — Гамівське; 19 — Благовіщенка; 20 — Половці України; 21 — Кочівники України; 22 — Григорівка; 23 — Зелений Гай; 24 — Кам'яне; 25 — Маяцьке (могильник); 26 — Ютанівка; 27 — Волоконівка; 28 — Черкесія (пізний етап); 29 — Кайбели (пізний етап); 30 — Українці західні; 31 — Українці центральні; 32 — Українці південні; 33 — Українці східні

йонів. Найзначніший вплив відчутий у чоловічих серіях. Серед 4 краніологічних серій, що репрезентують середньовічне населення Нижнього Подніпров'я, найбільшу морфологічну подібність з українцями має населення, що залишило могильник Мамай Сурка, можливо, за рахунок того, що це доволі об'ємна колекція, яка має різні морфологічні типи. Слід підкреслити, що антропологи відзначають присутність монголоїдної домішки в осілого населення Нижнього Подніпров'я, а, згідно із середніми даними в українській серії, тільки одна ознака — назомалярний кут, яка характеризує горизонтальне профілювання обличчя, знаходиться на межі європеоїдних та монголоїдних величин і свідчить про невелике сплющення обличчя на верхньому рівні, усі інші ознаки є цілком європеоїдними. Щодо інших морфологічних ознак, то вони виявляють значну подібність між осілим населенням Степу та українцями, особливо серії східних та південних районів, і доводять значний вплив населення Півдня України доби середньовіччя на формування антропологічного типу українців. Так, за результатами статистичного аналізу за формулою Пенроза, сумарна відстань між серією Мамай Сурка та Українцями центральних районів становить 0,049, південних районів — 0,095, східних — 0,186, що свідчить про значний морфологічний зв'язок між населенням. Результати факторного аналізу, представлені на рис. 1 (чоловіча серія) та рис. 2 (жіноча серія), чітко демонструють значну подібність чоловіків у серіях Мамай Сурка, Каїри та Українцями, у жіночій серії морфологічний зв'язок дещо послаблений, однак присутній у всіх 4 серіях.

За підсумками статистичних аналізів (факторного, кластерного та сумарної відстані за Пенрозом), населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя сформувалося на основі різних морфологічних компонентів: аланського (нащадки населення лісостепового варіantu салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця, Подоння та Північного Кавказу), болгарського (нащадки населення лісостепового варіantu салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця та Подоння), східнослов'янського (нащадки населення полян і сіверян Середнього Подніпров'я), кочового (печеніги, половці, кочівники Нижнього Подніпров'я, кочівники Нижнього Поволжя та половці Калмикії). На кожному з 4 ґрунтових могильників (Каїри, Кам'янка, Благовіщенка та Мамай Сурка) домінують різні морфологічні компоненти, визначені за допомогою методів багатовимірної статистики. У краніологічній серії з могильника Мамай Сурка серед чоловіків переважає аланський компонент, якому притаманні доліхо-мезокранії черепи з відносно вузьким, добре профільованим обличчям та значним виступанням носа та носових кісток. Болгарський компонент репрезентують брахікранні, широколиці черепи з послабленим профілюванням обличчя в горизонтальній площині. Кочовий компонент мають брахікранні черепи з великими розмірами мозкового відділу, високим черепом,

широким і високим, дещо сплющеним на верхньому та середньому рівні обличчям. Слов'янський компонент, який був виділений при попередньому дослідженні антропологічної колекції з могильника Мамай Сурка⁶², представлений у краніологічній серії невеликою кількістю черепів і майже не виділяється на тлі інших морфологічних типів, проте його присутність зафікована як візуально, так і за допомогою факторного та кластерного аналізів. Черепи характеризуються мезокранією, обличчя середньовисоке та середньошироке, добре профільоване у горизонтальній площині. У жіночій серії відчувається вплив аланського компоненту, дещо послаблений, але досить вагомий болгарський компонент та простежується вплив кочового населення України. Інші палеоантропологічні матеріали свідчать про значний вплив нашадків алан на формування антропологічного типу населення, що залишило могильник Каїри (чоловіки і жінки), слов'янський компонент переважає в чоловічій серії Благовіщенка, болгарський компонент простежується в серіях Кам'янка (чоловіки та жінки), Каїри (жінки) та Благовіщенка (жінки), вплив кочівників відзначений у серіях Кам'янка (чоловіки і жінки) і Благовіщенка (жінки)⁶³. Щодо аланського компоненту, який домінує в антропологічній серії Каїри, слід відзначити, що О.Б. Бубенок проаналізував поховальний обряд та речі з цього могильника і дійшов висновку, що в могильнику поховане аланське населення — вихідці з Північного Кавказу⁶⁴. Таким чином, формування морфологічного типу середньовічного населення Нижнього Подніпров'я відбувалося за рахунок слов'янського, іранського та тюркського компонентів.

Порівняльний аналіз краніологічних серій, які представляють середньовічне населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка, Каїри, Благовіщенка, Мамай Сурка та Українців південних, східних, західних і центральних районів, свідчить про значний морфологічний зв'язок між цими групами. Отже, осіле населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя брало участь у формуванні антропологічного складу українців. Очевидно, за доби пізнього середньовіччя, принаймні на Півдні України, попри різноетнічний склад, різкої зміни населення не простежується.

¹ Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975. — С. 209.

² Плетнєва С.А. Салтово-маяцька культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 62—75; Плетнєва С.А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 202—239.

³ Козловський А.О. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — С. 181.

⁴ Бубенок О.Б. Яси и бродники в степах Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). — К., 1997. — С. 218; Бубенок О.Б. Аланы и этногенез тюркоязычных народов Северного Причерноморья (VI—XIII вв.) // Этноси Украины: Историко-культурологический часопис. Науково-популярна серія «Тюркский світ». — К., 2000. — С. 50—75; Бубенок О. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я // Східний світ за 2000. — К., 2001. — № 1. — С. 15—36.

⁵ Бубенок О.Б. Относительно происхождения могильника XIII в. у с. Каиры Херсонской области // МАИЭТ. — Симферополь, 1997. — Вып. VI — С. 651—662.

⁶ Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (Краниологическое исследование). — М., 1969. — С. 193, 194.

⁷ Литвинова Л.В. Палеоантропологический материал из средневекового могильника Мамай Сурка // Запорожье козацтво в пам'ятках історії і культури: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Секція I, II. — Запоріжжя, 1997. — С. 31—36.

⁸ Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // Советская антропология. — 1957. — № 1. — С. 55—59.

⁹ Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI—XIII ст. // Матеріали з антропології України. — К., 1960. — Вип. 1. — С. 98—101.

¹⁰ Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології: Зб. наук. праць. — К., 2002. — С. 115—117.

¹¹ Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья в XIII—XIV вв. (по материалам могильника Мамай Сурка) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 369—379.

¹² Кондукторова Т.С. Указ. соч. — С. 55—59.

- ¹³ Зіневич Г.П. Вказ. праця. — С. 98—101.
- ¹⁴ Круц С.І., Литвинова Л.В. Вказ. праця. — С. 115—117.
- ¹⁵ Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья... — С. 369—379.
- ¹⁶ Бодянський О.В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які руйнуються водами озера ім. В.І. Леніна та Каховського водосховища // НА ІА НАНУ. — Д. — № 1977/89. — Пункт 8.
- ¹⁷ Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай Сурка в Нижнем Поднепровье // Археологический літопис Лівобережної України. — Полтава, 2000. — Ч. 1—2. — С. 42—53.
- ¹⁸ Алексеев В.П. Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964. — С. 127.
- ¹⁹ Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983. — С. 64—116; Харстанович В.И., Чистов Ю.К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниологическом исследовании) // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. — Л., 1984. — С. 74—106.
- ²⁰ Дерябин В.Е. Указ. соч. — С. 151—222.
- ²¹ Penrose L. Distance, size and shape // Annales of eugenics. — 1954. — Vol. 18. — P. 4; Knüssmann R. Penrose-Abstand und Diskriminanzanalyse // Homo. — 1967. — Bid. XVIII. — Heft 3; Дерябин В.Е. Указ. соч. — С. 156—159.
- ²² Кондукторова Т.С. Указ. соч. — С. 55—59.
- ²³ Зіневич Г.П. Вказ. праця. — С. 98—101.
- ²⁴ Круц С.І., Литвинова Л.В. Вказ. праця. — С. 115—117.
- ²⁵ Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья...
- ²⁶ Наджимов К.Н. О черепах Зливкинского могильника // КСИЭ АН ССР. — М., 1955. — Вып. XIV.
- ²⁷ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 114—138.
- ²⁸ Акилова М.С. Материалы к антропологии ранних болгар // Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964. — С. 177—196.
- ²⁹ Герасимова М.М. Скелеты древних болгар из раскопок у с. Кайбелы // АС. — Т. 1. — ТИЭ. — Новая серия. — М., 1956. — Т. XXXIII. — С. 146—166.
- ³⁰ Рудь (Постникова) Н.М. К антропологии сельского населения Волжской Болгарии (по материалам раскопок 1972 г. Измерского могильника XI—XIII вв. Куйбышевского района ТАССР) // Вопросы антропологии. — М., 1978. — Вып. 58. — С. 172—173.
- ³¹ Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгарской экспедиции. — М., 1984. — С. 200—237.
- ³² Кондукторова Т.С. Указ. соч. — С. 200—237.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское // Вопросы антропологии. — М., 1990. — № 84. — С. 94—105.
- ³⁵ Алексеев В.П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. — К., 1962. — Вип. 2. — С. 48—88.
- ³⁶ Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. — М., 1984. — С. 72—106.
- ³⁷ Алексеев В.П., Гохман И.И. Указ. соч. — С. 72—106.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 53—61.
- ⁴² Алексеева Т.И. Указ. соч. — С. 53—61.
- ⁴³ Великанова М.С. Указ. соч. — С. 91—114.
- ⁴⁴ Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псєл // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 94—98.
- ⁴⁵ Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 135—137.
- ⁴⁶ Козак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 67—80.
- ⁴⁷ Беневоленская Ю.Д. Антропологические материалы из средневековых могильников Юго-Западного Крыма // Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики. — МИА ССР. — М.—Л., 1970. — № 168. — С. 196—224.

⁴⁸ Зиневич Г.П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма. — К., 1973. — С. 61—78.

⁴⁹ Там же. — С. 93—140.

⁵⁰ Там же. — С. 93—140.

⁵¹ Неопубліковані матеріали С.І. Круц. Висловлюю щиру подяку за можливість використати краніологічні серії кочовиків України у статистичному аналізі.

⁵² Шевченко А.В. Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе) // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. — Л., 1980. — С. 139—168.

⁵³ Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.—Л., 1948. — ТИЭ. — Новая серия. — Т. 4. — С. 268—272; Яблонский Л.Т. Социально-этническая структура золотоордынского города по данным археологии и антропологии (монголы в средневековых городах Поволжья) // Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987. — С. 142—237.

⁵⁴ Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины в XVI—XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — С. 381—395.

⁵⁵ Алексеев В.П. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України. — К., 1971. — Вип. 5. — С. 30—54.

⁵⁶ Buschkowitsch W.J. Crania ucrainica. Ч. I // Український медичний архів. — Харків, 1927. — № 2—3; Ч. II. — Одеса, 1928.

⁵⁷ Алексеев В.П. Происхождение народов... — С. 323; Алексеев В.П. Матеріали до хронологічної характеристики... — С. 30—54.

⁵⁸ Алексеев В.П. Указ. соч. — С. 182—187; Алексеев В.П. Вказ. праця — С. 30—54.

⁵⁹ Алексеев В.П. Матеріали до хронологічної характеристики... — С. 37.

⁶⁰ Алексеев В.П. Происхождение народов... — С. 208.

⁶¹ Там само. — С. 193, 194.

⁶² Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья... — С. 377.

⁶³ Литвинова Л.В. Население Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // Сучасні проблеми археології: Зб. наук. праць. — К., 2002. — С. 126—128.

⁶⁴ Бубенок О.Б. Относительно происхождения могильника... — С. 658, 659.

Одержано 15.10.2002

Л.В. Литвинова

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (по материалам могильника Мамай Сурка)

В статье проанализирована краниологическая серия из наибольшего в Восточной Европе грунтового могильника Мамай Сурка (кон. XIII — нач. XV вв.). Внутригрупповой анализ свидетельствует о неоднородном составе и наличии нескольких морфологических типов, тесно связанных с населением салтово-маяцкой культуры бассейна Северского Донца, Подонья и Северного Кавказа, славянами Среднего Поднепровья и кочевниками Украины. Отмечено участие оседлого населения Нижнего Поднепровья эпохи средневековья в формировании морфологического типа украинцев.

L.V. Lityanova

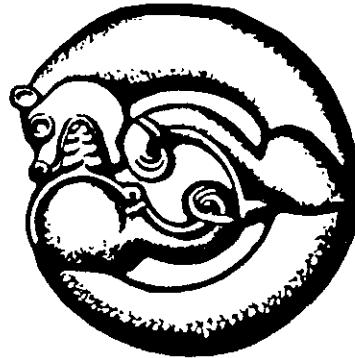
ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MEDIEVAL POPULATION OF THE LOWER DNIEPER REGION (with reference to materials from Mamaiy Surka burial ground)

A craniological series from the largest East European burial ground of Mamaiy Surka (late XIII — early XV centuries) is analysed in the article. Investigation of the group revealed heterogeneous character of population and presence of several morphological types closely connected with the population of the Saltovo-Majatskaya culture from the catchments basin of the Seversky Donets River, the Don River Region and the Northern Caucasus, the Slavs of the Middle Dnieper River Region, and the nomads of Ukraine. Contribution of settled medieval population of the Middle Dnieper River Region to the formation of morphological type of the Ukrainians is pointed out.

Публікації археологічних матеріалів

В.М. Степанчук

ЖИТЛОВА КОНСТРУКЦІЯ СТОЯНКИ МІРА

Стаття наводить дані про залишки найдавнішого палеолітичного житла у степовій зоні України, нещодавно відкриті на стоянці *Mira* під Запоріжжям.

Стоянка під відкритим небом *Mira* розташована в долині Дніпра на його правому березі біля с. Канівське, приблизно за 15 км на південний від м. Запоріжжя, під $47^{\circ}40'$ ПШ і $34^{\circ}50'$ СД. Культурні залишки залягають на глибині близько 10 м у тілі алювіальної тераси заввишки близько 18—20 м над рівнем ріки і 40 м над рівнем моря¹. Перші знахідки були виявлені у зрізі борту сучасної невеликої балки, що розрізала тіло тераси. Геологія стоянки вивчалася Н.П. Герасименко і П. Эзартсем. Колонка відкладів містить до 30 літологічних шарів, які відображають зміни навколошильного середовища протягом останніх 30 тис. років. Археологічні шари пов'язані з пачкою поховань грунтів, які датуються, відповідно до української стратиграфічної схеми, пізнім Вітачевим. Радіокарбонові датування відповідають геологічному визначенню віку шарів і зосереджені у проміжку 27—28 тис. років тому. Склад фауни гризунів (за даними Л.І. Рековця), а також великої й середньої фауни (дані О.П. Журавльова та П.В. Пучкова) узгоджуються з геохронологічним датуванням. Петроографічний склад кам'яної колекції вивчався В.Ф. Петрунем. Визначення порід дерев належать Ф. Дамблону.

На стоянці зафіксовано три археологічні шари: I (верхнє палеолітичне заселення), II/1 (природна (?) пожежа), II/2 (нижнє палеолітичне заселення). I шар найбагатший на знахідки, у тому числі й на різноманітні об'єкти та залишки житлової конструкції. Індустрія шару характеризується змішаними середньо- і верхньопалеолітичними технологічними й типологічними рисами і має аналогії в селетоїдних індустріях, мікокських матеріалах Криму та матеріалах раннього верхнього палеоліту району Костьонок (городцовська і стрілецька культури)².

У ПС секторі розкритої площині верхнього культурного шару виявлені залишки конструкції, яку попередньо можна визначити як житлову.

Опис конструкції

Оцінюючи результати реконструкції споруди, слід пам'ятати про те, що вони є значною мірою попередніми. Запропоновані нижче висновки можуть вважатися надійно встановленими лише тоді, коли будуть досліджені ділянки шару, що прилягають до розкопаної площині з півночі і південного сходу (рис. 1). Основне питання, на яке поки що немає відповіді, полягає в тому, чи розкриті залишки конструкції повністю, чи ми маємо справу лише з північно-західним її краєм. Уся сукупність наявних планіграфічних даних начебто вказує на те, що залишки конструкції розкриті повністю або практично повністю. Вирішальними, однак, будуть наступні розкопки.

Практично всі стовпові (кілкові) ямки шару II/2, усі такі ж ямки шарів I і II/1 належать до часу функціонування поселення верхнього палеолітичного шару. Малюнок (рис. 2) дає уявлення про взаєморозташування цих ямок. Очевидна

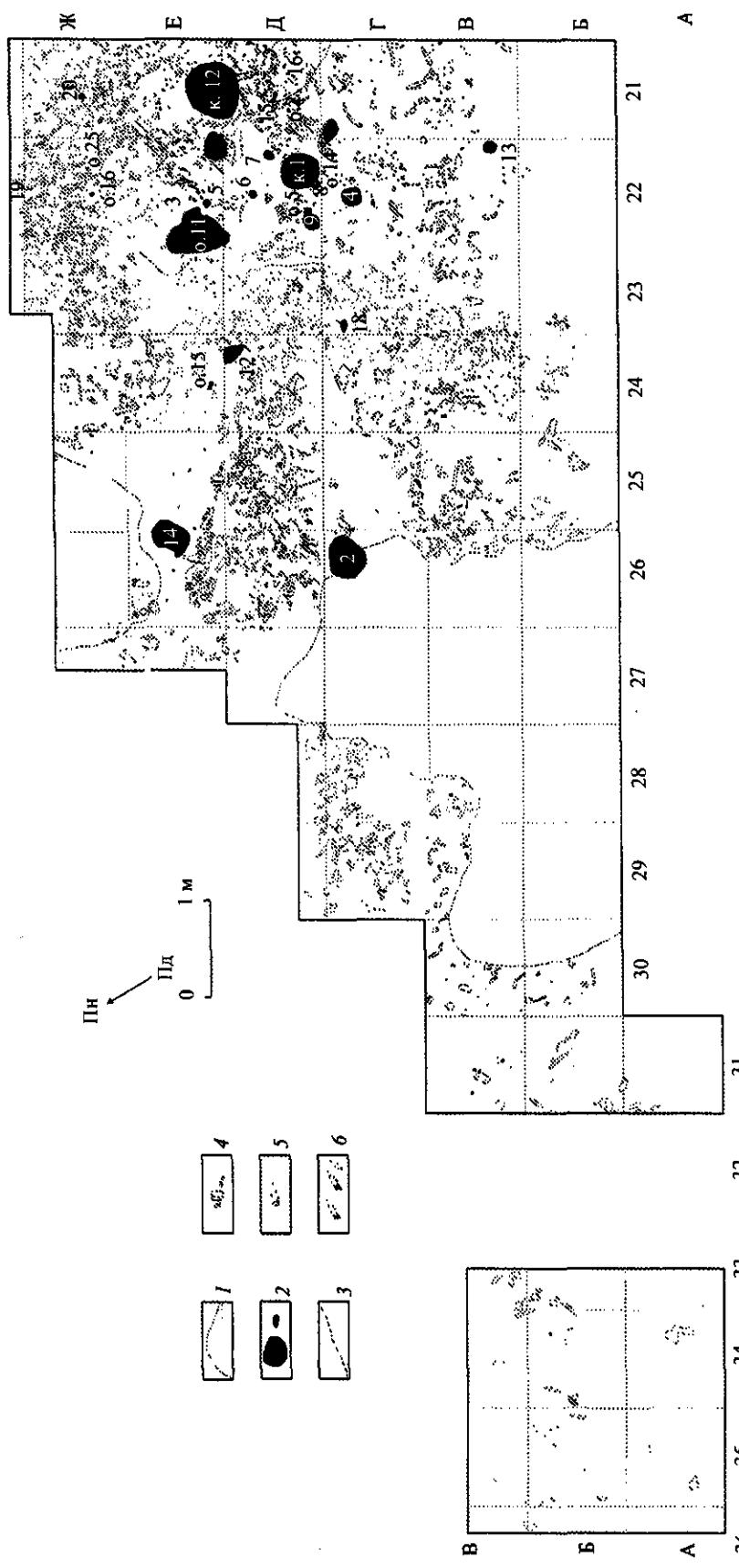

Рис. 1. Міра, шар I (верхнє палеопітлаче застелення), загальний план. 1 — межа заселення; 2 — об'єкт (зона, ямка від кілочків, вогнища); 3 — межа ділянки, на східної дрібними деревинами вуниками та золою; 4 — кілочки; 5 — каменій кремені; 6 — деревне вуглия

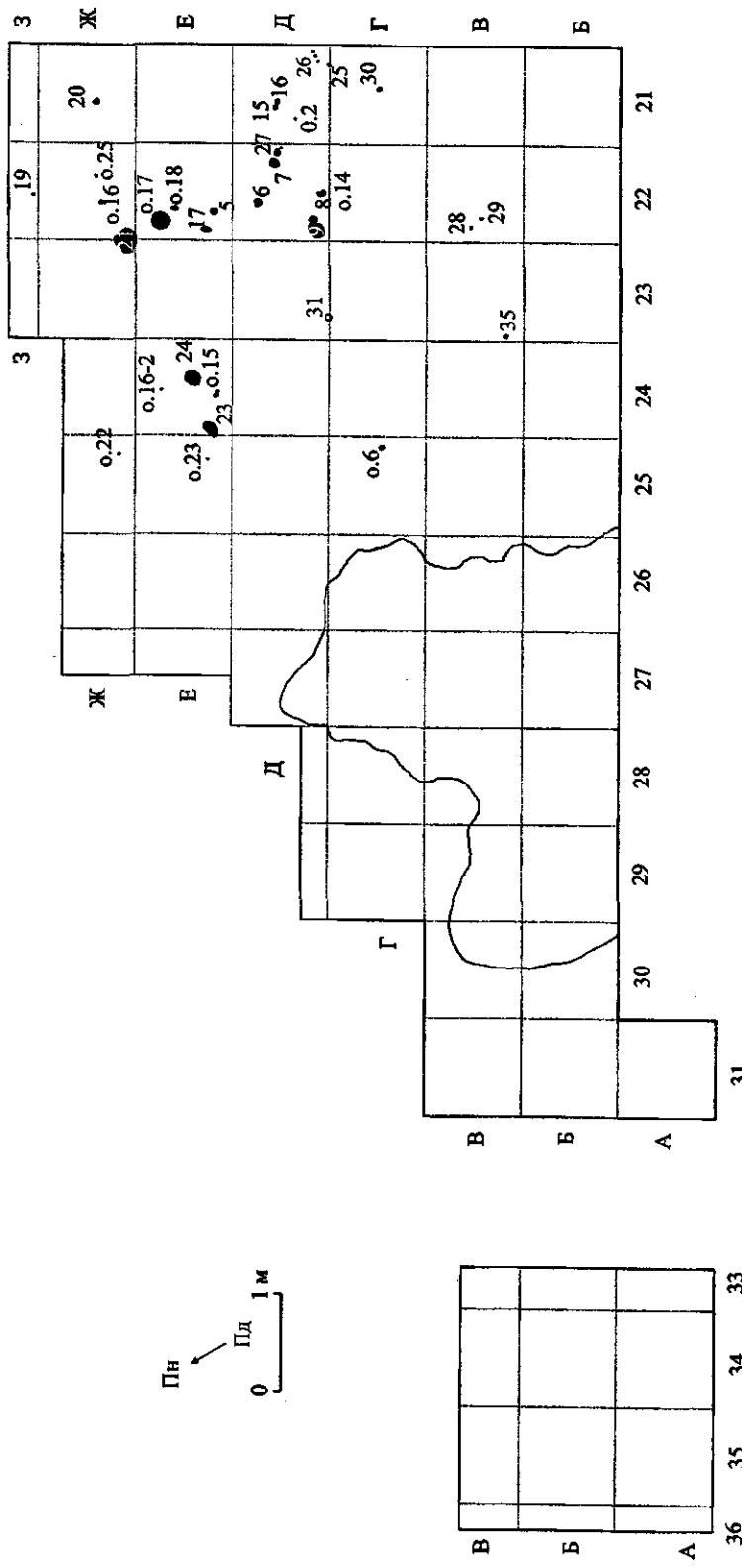

Рис. 2. Міра, житлова конструкція шару І. Взаєморозташування ямок від кілочків

просторова сполученість цих об'єктів дозволяє припускати, що вони є залишками однієї конструкції. Контур, проведений по зовнішніх стовпових ямках, має округлі обриси з діаметром більше 4 метрів і площею близько 14,5 кв. м.

Для оцінки конструктивного значення згаданих стовпових (кілкових) ямок мають значення їхні фізичні параметри: ступінь заглибленості та діаметр.

Наведемо дані щодо заглибленості стовпових (кілкових) ямок. Як умовна денна поверхня, з якої відбувалася установка стовпчиків-жердин і колів, був прийнятий рівень основного горизонту знахідок I шару. Результати реконструювання початкових глибин наведені в табл. 1. Ще раз підкреслимо, що подані нижче значення мають не абсолютний, а найбільш імовірний характер.

З'ясувалося, що глибші (починаючи з 15 см) ямки розташовані практично по всьому контуру, що окреслюється по зовнішніх стовпових ямках. Винятком є невелика за довжиною східна ділянка контуру. Менш глибокі ямки розташовані, головним чином, усередині контуру, з особливою концентрацією у південно-східній його частині.

З'ясувалося також, що розподіл ямок різного діаметру також має не випадковий характер. Так, ямки найменшого діаметра розташовані по контуру, що окреслюється по зовнішніх стовпових ямках, а ямки більші (діаметром 8 см і більше) зосереджуються всередині цього контуру.

З числа всіх ямок були виділені найзаглибленіші (блізько 15 см і глибше) і водночас найбільші (8 см і більше в діаметрі). Таких виявилося дев'ять (табл. 2).

При аналізі розташування цих ямок у просторі виявилася досить не сподівана картина (рис. 3). З'ясувалося, що вони утворюють неправильний прямокутник, довгі сторони якого складають 3,5 і 3,0 м, а короткі — 1,7 і 2,0 м. На рівній відстані (1,7 і 1,8 м) від кутових ямок західної сторони, практично на поєднуючій їх лінії (з відхиленням у 15 см), розташована ще одна ямка. Цілком аналогічно, приблизно посередині відстані, що відділяє кутові ямки східної сторони прямокутного контуру, і на уявній лінії, яка з'єднує східні кутові ямки, також розташована ямка. Серединня ямка східної сторони прямокутника віддалена від кутових ямок на відстань 1,7 і 1,3 м. У центрі прямокутника, точно на перетині його діагоналей, однак у 20 см вбік від лінії, що з'єднує серединні ямки західної й східної сторін, розташована центральна ямка.

Таблиця 1. Заглибленість стовпових ямок

№№ Об'єкта чи ями	Глибина у мм від умовної денної поверхні	Діаметр у мм	№№ Об'єкта чи ями	Глибина у мм від умовної денної поверхні	Діаметр у мм
Об'єкт № 5	15	8	Об'єкт № 6	169	3
Яма № 5	30	7	Об'єкт № 16-2	170	3
Об'єкт № 25	32	4	Яма № 23	180	27
Яма № 7	35	11	Об'єкт № 22	180	3
Яма № 8	40	5	Об'єкт № 23	205	3
Яма № 20	40	3	Яма № 17	215	10
Яма № 19	45	4	Яма № 31	250	10
Об'єкт № 15 (ямка 2)	50	5	Яма № 26 (ямка 1)	262	2
Об'єкт № 16	50	5	Яма № 26 (ямка 2)	263	2
Яма № 16	55	5	Яма № 26 (ямка 3)	263	2
Об'єкт № 15 (ямка 1)	60	5	Яма № 25	266	6
Яма № 15	75	5	Яма № 30	272	14
Об'єкт № 14	78	8	Яма № 21	275	24
Об'єкт № 2	95	3	Яма № 27 (ямка 1)	299	11
Яма № 6	110	11	Яма № 27 (ямка 2)	299	5
Яма № 24	120	12	Яма № 29	308	7
Об'єкт № 18	142	5	Яма № 35	325	2
Об'єкт № 17	148	18	Яма № 28	330	13
Яма № 9	150	17			

Рис. 3. Міра, житлова конструкція шару I.
Взаєморозташування найглибших та великих ямок від кілочків

Вона віддалена від кутових на 1,9, 1,6, 1,7 та 2,3 м (починаючи з кутової ямки, розташованої на кв. 22 Ж, і далі за стрілкою годинника). Уздовж лінії східної стінки, приблизно в 40 см від північно-східної кутової ямки, розташована ще одна.

Описані ямки відбивають правильну й симетричну схему: довгі сторони прямокутника утворені трьома рівновіддаленими ямками, короткі сторони складені тільки парою кутових ямок, у центрі прямокутника розташовується центральна ямка, практично рівновіддалена від кутових. Симетричність схеми порушується лише додатковою ямкою біля північно-східного кута прямокутного контуру.

Цілком порушує описану симетричну схему ямка у східній стороні прямокутника, зміщена до його центральної частини приблизно на 25 см. Це яма № 17, зафіксована горизонтальною зачисткою на рівні шару II/1. Суттєво, що це одна з небагатьох ямок, виявлених у південно-східній частині дослідженої площини, яка перекривається іншими, пізнішими за часом виникнення об'єктами (господарською ямкою № 3 та сажистою лінзою об'єкта № 11, зафіксованими на рівні поверхні I шару). Стовпчик, установку якого фіксує наявність ямки № 17, уже не існував у момент появи ямки № 3 і лінзи об'єкта № 11. Важко пояснити однозначно, з чим ми маємо справу в цьому випадку: з відразу виправленою помилкою при конструктуванні чи зі свідченням перебудови конструкції. Відсутність інших фактів переробки конструкції говорить скоріше на користь першого припущення.

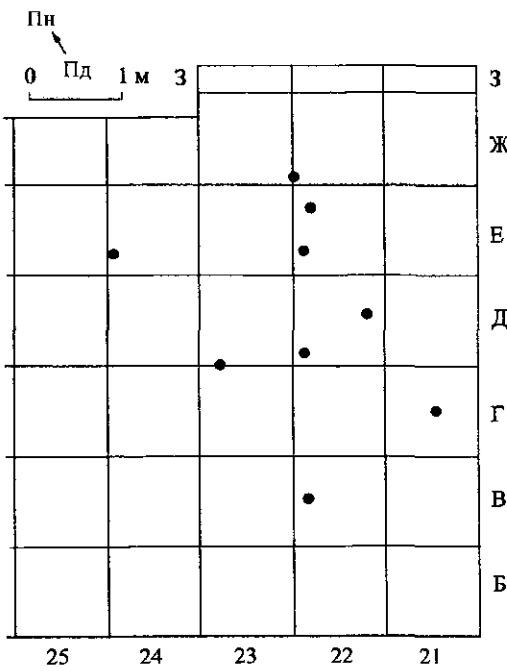
Ямок найзаглиблених (глибше за 15 см), але з діаметром не більше 7 см виявилося одинадцять (табл. 3).

Ці ямки утворюють чіткий сегмент півкола, радіус якого складає близько 2,2 м. Ямки, розташовані по лінії опуклої частини контуру півкола, віддалені одна від одної на 2,2, 1,2, 1,7, 1,8 та 0,9 м (починаючи від ямки, розташованої на межі квадратів 21 ГД, за стрілкою годинника). Основа півкола, орієнтована приблизно ПП, має довжину близько 4,6 м, уздовж нього розташовано ще дві ямки. Група з ще трьох близько розташованих ямок локалізується біля південно-східного краю півкола. Прямокутник, утворений глибокими ямками більшого діаметра, виявився вписаним у півколо, утворене глибокими ямками малого діаметра.

Глибокі ямки малого й великого діаметра мають явний стосунок до конструкції. Особливості їхньої локалізації і взаємного розташування дозволяють припускати

Таблиця 2. Ямки, найбільші за розмірами

№ Об'єкта чи ями	Глибина у мм від умовної денної поверхні	Діаметр у мм	№ Об'єкта чи ями	Глибина у мм від умовної денної поверхні	Діаметр у мм
Яма № 9	150	17	Яма № 28	330	13
Яма № 17	215	10	Яма № 30	272	14
Яма № 21	275	24	Яма № 31	250	10
Яма № 23	180	27	Об'єкт № 17	148	18
Яма № 27 (ямка 1)	299	11			

наступну інтерпретацію. Основою конструкції, зведені мешканцями верхнього палеолітичного шару, найімовірніше, слугували сім вертикально встановлених най- масивніших жердин чи стовпчиків. Ці стовпчики утворили прямокутник з довгою стороною близько 3—3,5 м і короткою — 1,7—2 м. У центрі прямокутної основи май- бутньої конструкції, можливо, був розміщений центральний, імовірно найвищий, стовпчик. Можна припустити, що масивні вертикально встановлені стовпчики були опорою для встановлення чотирьох повз涓ків жердин-балок, що пов'язали кутові стовпчики прямокутної конструкції. Наявність центрального стовпа дозволяє припустити, що потім було встановлено ще чотири жердини-балки, що пов'язали кутові та центральні стовпчики. Напевно, на цьому етапі прямокутний контур був посилений кількома додатковими стовпчиками. Невеликі ямки, простежені по лінії окружності, що описує прямокутник, можуть бути інтерпретовані різним чином. Варіант 1 припускає, що за окружністю навколо прямокутної конструкції, на відстані 1—2 м один від одного, були встановлені менш масивні стовпчики-жердини. Можна було б вважати, що ці легші й тонші жердини були встановлені похило, з опорою на балки прямокутної конструкції. Однак характер збережених частин цих останніх стовпчиків не дозволяє тлумачити їх як встановлених під кутом. Цілком імовірно, отже, що новий ряд жердин-колів також встановлений вертикально та, у свою чергу, був пов'язаний між собою і з центральною прямокутною конструкцією кількома (до півтора десятків) порівняно легкими жердинами-балками. Каркас конструкції, який було отримано в результаті цього, набув округлих обрисів. Верх і стінки каркасу були, можливо, додатково перекриті гілками, вірогідно, покриті шкурами та в нижній частині, не виключено, додатково закріпліні кістами і ґрунтом. Варіант 2 припускає, що ямки фіксують місця розташування не жердин, а кілочків, які або були пов'язаними з центральною прямокутною конструкцією спорудження розтяжками, або слугували опорою для похило розташованих жердин перекриття. Такий каркас також міг додатково бути перекритим гілками, шкірами тощо.

Виходячи з особливостей просторового розташування інших залишків життєдіяльності мешканців стоянки, у першу чергу розцепленого каменю, а також локалізації сажистих лінз тимчасових вогнищ, можна вважати, що своїм входом конструкція була звернена на схід, до ріки. Підтверджує таке припущення і той факт, що східна частина конструкції, судячи з кількості й розмаїтості знахідок та численності різних ямок, була зоною найбільш активної і різноманітної діяльності мешканців верхнього шару стоянки. Розташування входу до спорудження в частині, зверненій до річки, є цілком прогнозованим, з огляду на переважну орієнтацію поодиноких жителів як палеолітичного, так і пізнішого часу.

Таким чином, просторова локалізація конструктивно важливих стовпових (кілкових) ямок свідчить про продумане планування конструкції та функціональну адекватність її окремих блоків. Так, для зведення центральної частини конструкції були використані масивніші, а для периферійної частини — тонші жердини чи коли/кілочки. Кінці жердин і колів часто попередньо обпалювалися, почости, імовірно, для того, аби полегшити пригострення, почости, можливо, для того, щоб створити захисний для деревини шар вугілля. Привертає увагу й симетричність конструкції, особливо її центральної частини. Наявні дані свідчать, що будівельники діяли, уявляючи кінцевий результат. Цікавими є дані про ступінь віддалення

Таблиця 3. Найглибші ямки

№ № Об'єкта чи ями	Глибина у мм від умовної денної поверхні	Діаметр у мм	№ № Об'єкта чи ями	Глибина у мм від умовної денної поверхні	Діаметр у мм
Об'єкт № 6	169	3	Яма № 26 (ямка 3)	263	2
Об'єкт № 16-2	170	3	Яма № 25	266	6
Об'єкт № 22	180	3	Яма № 27 (ямка 2)	299	5
Об'єкт № 23	205	3	Яма № 29	308	7
Яма № 26 (ямка 1)	262	2	Яма № 35	325	2
Яма № 26 (ямка 2)	263	2			

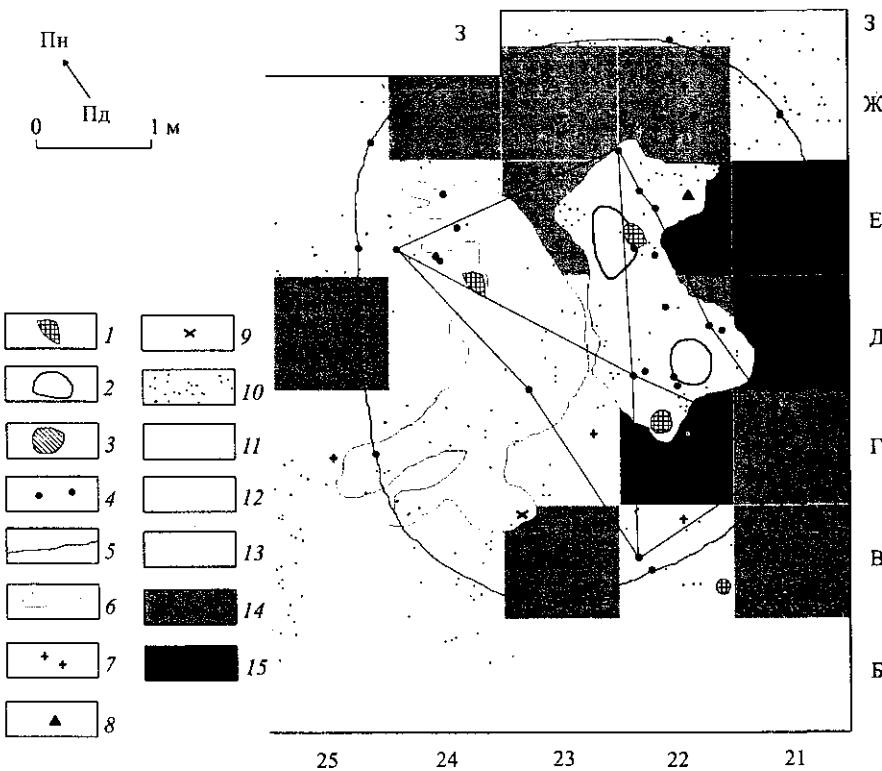

Рис. 4. Міра, житлова конструкція шару І. Загальний план. Легенда: 1 — господарчі ямки; 2 — вогнищні лінзи; 3 — неутилітарна яма; 4 — ямки від стовпчиків (колів); 5 — зовнішній округлий контур конструкції та вписаний підрямокутний контур, проведений по найбільшим та глибоким ямкам; 6 — щільний конгломерат дрібних уламків кістки, часто перепаленої, розсіяного деревного вугілля та золи; 7 — просвердлені зуби дрібних хижаків та уламки кістяних виробів з гравіюванням; 8 — кістяні вістря та голка (?); 9 — зуб людини; 10 — порівняно великі кам'яні та кремнієві артефакти; 11 — від 4 до 134 кременів на квадрат; 12 — від 227 до 449 кременів на квадрат; 13 — від 555 до 982 кременів на квадрат; 14 — від 1787 до 3455 кременів на квадрат; 15 — від 5261 до 6114 кременів на квадрат

стовпових ямок. Так, ямки в центральній прямокутній конструкції віддалені одна від одної на 1,7, 1,8, 1,7, 2,0, 1,7, 1,3, 1,9, 1,6, 1,7, 2,3 метри. Глибокі ямки округлої конструкції, що описує прямокутник, віддалені одна від одної на 2,2, 1,2, 1,7, 1,8 та 0,9 метрів. Контур кола у північній частині завершений двома менш глибокими ямками; їхне віддалення складає 2,8 і 1,2 метри. Більшість наведених величин є кратними 0,8—1,0. Інакше кажучи, як нам здається, місця установки стовпчиків-жердин попередньо позначалися, при цьому для розмітки використовувався універсальний спосіб виміру відстаней — кроки.

Для будівництва конструкції використовувалися наявні під рукою соснові стовбури (визначення Ф. Дамблона). Сосна є найкращим матеріалом для подібних порівняно легких і міцних конструкцій, оскільки має довгі та рівні стовбури при невеликому діаметрі. Тому при зведенні конструкції, напевно, не було нестачі в якісному будівельному матеріалі. Особливість стовбура сосни — наявність вузлів бічних гілок через приблизно рівні, близько 0,8—1 метра, проміжки, цілком позбавлені гілок. Імовірно, що ця особливість могла бути використана при конструкціоненні. Ділянки гілок, які прилягають до стовбура, надають чудові можливості для зміщення горизонтальних та похилих жердин-балок, піднятих на вертикальних стовпчиках. Можливо, не буде помилковим припущення, що верх центральної частини конструкції був піднятий над рівнем землі приблизно на 2—3 метри, а периферійна частина здіймалася на 1—1,5 метра.

Варто підкреслити, що ймовірності зовнішнього округлого контуру не відповідає наявність скupчень порівняно великих фрагментів кісток. Так, до зони зов-

нішнього контуру потрапляє дугасте скупчення на кв. 21—24 Ж, а також східна частина краплеподібного скупчення на кв. 24—25 Д. Можливо, частина цих кісток пов’язана з конструкцією і слугувала для закріплення перекриття. Але навряд чи всі ці кістки використовувалися в такий спосіб. З іншого боку, важко собі уявити, аби подібне скупчення залишків нагромадилося в замкнутому контурі конструкції.

Округлий контур, проведений по зовнішніх стовпових ямках, займає більшу частину південно-східної частини розкопу. З цим контуром пов’язані залишки 12 ямок (рис. 4). Контур центральної прямокутної конструкції дещо зміщений на південь від центру округлого контуру. Крім стовпових ямок прямокутної конструкції, у межах округлого контуру зафіковано ще близько 15 ямок від кілків чи жердин. У центральній частині ділянки, яка вписана в округлий контур, на рівні низу верхнього шару простежено два неправильні за формуєю скупчення золи, сажистих часток, дрібних деревних вугликів та перепалених кісток. У межах центрального прямокутного контуру розташовані чотири господарські ямки (ями №№ 3, 4, 11, 12), ще одна (№ 13) знаходиться до півдня, вже за зовнішньою межею конструкції. Богнищно-сажисті лінзи розташовані у ПС секторі округлого контуру. При цьому дві лінзи перебувають за межами прямокутного контуру, а дві — у його межах. Локалізація та взаєморозташування лінз і господарських ямок наочним чином відповідають плануванню центральної прямокутної частини конструкції: вони розташовані вздовж уявних ліній, паралельних довгим сторонам прямокутної конструкції. Отже, можна зробити висновок про те, що сажисті лінзи та господарські ямки виникли в той момент, коли конструкція вже існувала.

Одна із сажистих лінз, об’єкт № 27 на кв. 21 ГД, виходить за межі округлого контуру. Хоча вона і найменш насичена сажистими часточками та дрібним деревним вугіллям у порівнянні з іншими аналогічними об’єктами, проте її контури простежувалися в горизонтальній зачистці досить чітко, без перерв. Названа лінза, дуже ймовірно, є вказівкою на те, що в місці її розташування не існувало суцільної стінки. Лінза 27 об’єкта перекриває залишки стовпових (кілкових) ямок 26 і 27. Кілкові ямки реконструюються за залишками самих колів чи жердин, що збереглися у вигляді скучень деревного вугілля. Отже, жердини були на місці і в момент утворення лінзи 27. Розведення вогню навколо дерев’яних колів виключено. Слід зробити висновок про те, що лінза 27 не є вогнищем у буквальному значенні слова, а являє собою, напевно, скучення переміщених перегорілих зольно-сажистих решток. У всяком разі, відкритий вогонь тут не підтримувався протягом тривалого часу. Подібний характер, як видається, мають і всі інші вогнищно-сажисті лінзи. Вогнищна лінза 2 (кв. 21 Е), дещо інтенсивніше насичена свідченнями вогню, локалізується біля самого краю зовнішньої межі конструкції. Таке сусідство, можливо, також може розцінюватися як вказівка на відсутність на цій ділянці суцільної стінки.

Виходячи з локалізації та взаєморозташування стовпових ямок і сажистих лінз, а також припущення про розімкненість зовнішнього округлого контуру в його східній частині, можна припустити, що вход до споруди був розташований на ділянці кв. 22 Д, між ямками №№ 5, 6, 7 (рис. 2). Відстань між цими ямками складає, відповідно, близько 50 і 40 см. Виходячи з розмірів проміжку між стовпчиками, найвірогіднішим здається існування проходу між стовпчиками, зафікованими ямками №№ 5 і 6. У цілому, біля східної стінки прямокутного контуру на ділянці кв. 22 ДЕ зосереджено п’ять стовпових (кілкових) ямок, що утворять дугу, звернену усередину прямокутного контуру. Призначення цих стовпчиків однозначній інтерпретації не піддається. Можливо, однак, що вони якось пов’язані із входом до споруди. На схід і захід від імовірного входу розташовані ділянки, які містили лише одиничні знахідки порівняно великих фрагментів кісток, численних на сусідніх ділянках. Водночас ділянка кв. 22 ДЕ містить найбільшу кількість дрібних та найдрібніших фрагментів перепалених і кальцинованих кісток. Безпосередньо перед імовірним входом розташована яма № 10. Особливості її заповнення і вмісту дозволяють інтерпретувати її як свідчення неутилітарної, можливо сакральної, діяльності мешканців верхнього палеолітичного шару. Ділянки біля імовірного входу найбагатіші на дрібний розщеплений кремінь. Загалом, на кв. 21—22 ДЕ виявлено щонайменше 19,5 тисяч кременів, тобто 36,5 % від загального числа кременів, виявлених у I шарі. Число цілих та фрагментованих предметів з ретушшю, знайдених на цій ділянці, сягає 150 (24 % від загального числа таких знахідок).

Усього ж на площі, зайнятій округлим зовнішнім контуром конструкції, виявлено 80,5 % усієї кількості цілих та фрагментованих ретушованих предметів, 83 % всього обробленого кременю і 80,5 % усіх кістяних знарядь. Тут же знайдений фрагмент моляра людини. У межах зовнішнього, округлого, контуру конструкції знаходяться практично всі предмети, віднесені до прикрас (зуби хижаків із просвердленими отворами тощо). Більше 70 % розрізних зубів та фрагментів щелеп хижаків розташовані в межах зовнішнього контуру конструкції, причому більше половини таких знахідок зосереджено на кв. 21—22 Г. У північній частині контуру на ділянці кв. 22 ЕЖ зафікована особлива концентрація уламків цеолітізованого туфу, на кв. 23 Ж — амфіболіту, на кв. 22 Г — пісковику. Скупчення амфіболіту і туфу знаходяться вже за межами центрального прямокутного контуру. Тут же, у північній частині зовнішнього округлого контуру конструкції, знайдено до 3,5 тисяч дрібних уламків та лусочек кременю. Якщо точним є припущення про те, що на ділянці свого північного сегмента зовнішній округлий контур являв собою суцільну вертикальну стінку, то слід стверджувати, що їх перекриття було підняте не менш ніж на 1,2—1,3 метри, тобто на висоту, достатню для людини, що сидить навколо ішках.

Привертає увагу те, що західна частина зовнішнього округлого контуру, включаючи й північний трикутний сегмент центральної, прямокутної в плані, конструкції, містить порівняно мало знахідок. Це ділянка кв. 23—24 ГЕ. На тлі сусідніх ділянок східної частини така слабка насиченість залишками особливо впадає в очі. Порівняно бідну рештками ділянку кв. 23—24 ГЕ, розташовану навпроти входу, біля тильної сторони конструкції, цілком логічно інтерпретувати як спальну зону. Одне зі згаданих вище неправильних за формою скупчень золи, сажистих часток, дрібного деревного вугілля і перепалених кісток, не виключено, безпосередньо пов’язане з цією спальною зоною. На рівні низу верхнього палеолітичного шару стоянки зафікововано два такі скупчення, межа між якими проходить по лінії кв. 23 ДЕ. Яке походження цих скупчень? З огляду на той факт, що вони складені масою золи, сажі, різною мірою перепалених дрібних та найдрібніших кісток, маленьких деревних вугликів, слід вважати, що скупчення складаються з матеріалу, спеціально принесеного на місце його розташування. Постачальником цього матеріалу слугувало якесь вогнище (чи вогнища), які знаходилися, очевидно, десь неподалік, на ще не дослідженій площі шару. Порівняльна потужність скупчень свідчить про те, що перегорілий матеріал з вогнища приносився неодноразово, особливо на ділянку біля входу до споруди. Яке призначення цих скупчень? Найраціональніше пояснення полягає в тому, що перегоріле деревне й кісткове вугілля використовувалося для обігріву. Можливі й інші практичні пояснення.

Важливо навести також наступні спостереження. Ділянки, насичені вугіллям, перепаленою кісткою і сажисто-золистими частками, відділені одна від одної смугою седименту, значно менше насиченого такими залишками. Ширина цієї смуги неоднакова й складає від 3 до 25 см. Найменше віддалення цих скупчень одне від одного зафіковане на кв. 23 Д. У розрізі як східне, так і західне скупчення добре маркуються інтенсивно насиченими золою та сажею прошарками потужністю від 1 до 3 см. При цьому рівень східного скупчення був на кілька сантиметрів нижчим, ніж рівень західного. Близче до смуги седиментів, слабко насичених сажистими часточками, як східний, так і західний сажисті прошарки, які маркують дно східного та західного скупчень досить різко, на 3—5 см піднімаються догори, виходячи приблизно на один рівень і виклинюючись. Таким чином, між східним та західним скупченнями простежується щось подібне до порогу довжиною не менше 1,4 м. Лише на дуже невеликій ділянці у південній частині квадрату 23 Д був простежений безпосередній контакт між описуваними скупченнями. Тут низи скупчень поміняли свою відносну глибину: низ східного виявився на 1—1,5 см вище, ніж низ західного. Крім того, лінза західного скупчення начебто підрізала самий верх лінзи східного, однак з упевненістю про це судити все-таки не можна. Як пояснити наявність порога між описуваними скупченнями? Єдине пояснення — наявність певної перешкоди. Цілком можливо припустити, що у північній половині прямокутного контуру споруди на її підлозі лежав, дещо не доходячи до центрального стовпа, один (чи кілька) певних предметів, можливо, фрагмент стовбура дерева. Лише необхідністю переступати через перешкоду можна пояснити появу «порогу». При цьому рівень утоптаної підлоги значно (на 3—5 см) знизився у порівнянні з природною поверхнею, на

яку був покладений імовірний фрагмент стовбура. Цікавий нюанс: рівень низу підлоги східного склепення на тій ділянці кв. 23 Д, яка знаходилася безпосередньо навпроти ймовірного входу до споруди, виявився нижчим, ніж протилежна ділянка західного склепення і ділянка низу підлоги того самого східного склепення, але розташованого ближче до центрального стовпа споруди. Така розбіжність рівнів різних ділянок підлоги пояснюється різною інтенсивністю ходіння («топтання») на них. Призначення покладеної на підлогу перешкоди («стовбура») залишається не зовсім зрозумілим. Найбільш імовірно, що вона була частиною запони, яка відокремлює західну (спальна зона) частину споруди від східної (привходової). Однак це пояснення поки що не знаходить додаткових аргументів, і повинне розцінюватися як значною мірою попередне.

Переважна більшість стовпових та кілкових ямок дозволяє реконструювати їхнє вертикальне положення. Винятком є ямка від колу об'єкта № 22. Вона фіксує установку кола під кутом близько 80° з нахилом у напрямку до центру споруди. Інтерес також представляють стовпові ямки, що у плані виглядають як дугоподібні склепення деревного вугілля (об'єкти №№ 2 і 14 шару I та № 18 шару II/1). Такі склепення можуть бути або рештками нахилених опалених колів, або колів, закінчення яких були повздовжньо розщеплені.

Як уже спеціально підкреслювалося, результати реконструкції слід вважати попередніми. Хоча вся сукупність наявних даних одностайно вказує на те, що залишки конструкції розкриті розкопками 2000 року повністю, все-таки очевидно, що для остаточних висновків слід дослідити ділянки на півночі і сході від розкритої площини, для того щоб одержати повну планіграфічну картину ділянок, які оточують конструкцію.

Аналіз просторового розподілу стовпових ямок вказує на низку закономірностей. З'ясувалося, що найбільші та найглибші ямки утворюють трохи асиметричний прямоокутний контур із середніми розмірами $3,2 \times 1,7$ м і площею близько 5,5 кв. метрів, а менші, але глибокі ямки окреслюють зовнішній неправильно округлий контур конструкції діаметром близько 4,0—4,6 м. Таким чином, розрізняється два самостійні конструктивні блоки споруди. Вхід до неї, найвірогідніше, був розміщений у східній частині та орієнтований у напрямку до річки. Матеріалом для конструювання служили, позаяк, соснові стовбури та гілки, а також, імовірно, шкіри й кістки, ґрунт. Споруда була наземною, незаглибленою. Є вказівки на функціональність неоднорідності житлової площини. Так, у тиловій частині споруди, можливо за спеціально спорудженою перегородкою, знаходилася спальна зона. Зовнішній, привходовий, сектор конструкції містить численні кремені, особливо дрібні лусочки й уламки, які є результатом виготовлення та переформлення знарядь, кістяні прикраси і знаряддя. Північний та південний сектори надали численні чітко локалізовані склепення уламків різних порід каменю, а також склепення розрізнених зубів дрібних хижаків. Північний сектор містить велику кількість фрагментів кісток, але тут відсутні дрібні і найдрібніші фрагменти, у тому числі й перепалені. Не знаходить задовільного пояснення в межах припущення про наявність конструкції той факт, що у північному секторі округлого контуру зосереджена значна кількість порівняно великих фрагментів кісток. У цілому ж, простежені планіграфічні особливості розміщення окремих категорій решток життєдіяльності вказують на характер та інтенсивність робіт, що тут проводилися. Біля ймовірного входу до споруди розміщувалася особлива, можливо сакральна, ямка. Тут же, у привходовій частині конструкції, розташовувалася сажисті лінзи — рештки тимчасових вогнищ, що працювали, вірогідно, на легкому (хвоя, трава) паливі. Є певні вказівки на те, що у своїй східній частині округлого зовнішнього контуру конструкції не був замкненим. У центральній частині контуру конструкції простежено кілька господарських ямок. Низ шару на ділянках центральної та східної частин контуру конструкції являв собою щільний конгломерат дрібних фрагментів кісток, у тому числі й перепалених, розсіяних деревних вугликів, золи, сажі, кремневих виробів. За своїми характеристиками цей конгломерат нагадує т. зв. топтилища, характерні для горизонтів, що маркують підлогу житла. Загалом, попередньо можна зробити висновок, що у південно-східній частині розкопу 2000 р. були зустрінуті рештки наземного, округлого у плані житла, імовірно, постійного каркасного циліндричного (за класифікацією О.О. Попова³), зверненого входом до річки, площею близько 14,5 кв. м. Беручи до уваги вік вміщуючого шару,

можна стверджувати, що конструкція Міри є найдавнішою палеолітичною житловою спорудою в Україні, за винятком мустєрських конструкцій Молодови. Споруда верхнього шару стоянки Міра не має повних аналогій у відповідних свідченнях верхнього палеоліту Східної Європи⁴.

¹ Степанчук В.Н., Коен В.Ю. Роботи на стоянці Мира в 2000 році // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000. — К., 2001. — С. 221—224.

² Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Pisaryev I.B. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report) // Pyrenae. — № 29. — 1998. — Р. 195—204.

³ Попов А.А. Жилище // Історико-етнографічний атлас Сибіри. — М.—Л., 1961. — С. 131—226.

⁴ Абрамова З.А. Жилища и поселения в палеолите Русской равнины. — Вып. 3. — СПб., 1997. — С. 5—80; Рогачев А.Н. Палеолитические жилища и поселения в Восточной Европе // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. — М., 1964. — С. 12; Рогачев А.Н. Палеолитические жилища и поселения // Каменный век на территории СССР. — М., 1970. — С. 64—77; Рогачев А.Н., Анникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Археология СССР. Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 162—171; Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Пізньопалеолітичні господарсько-побутові комплекси та житла степової України // Кам'яна доба України. — № 1. — К., 2002. — С. 82—95; Сергін В.Я. Палеолитические жилища Европейской части СССР: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1974. — 27 с.

Одержано 08.04.2003

В.Н. Степанчук

ЖИЛАЯ КОНСТРУКЦИЯ СТОЯНКИ МИРА

Статья содержит данные о жилой конструкции, обнаруженной в верхнем палеолитическом слое Мирзы, позднеплейстоценовой стоянки под открытым небом, недавно открытой в среднем Поднепровье. Геологические, палеонтологические свидетельства, данные абсолютного датирования, а также другие указания позволяют датировать Миру поздним Витачевым (аналог Денекампа).

Многочисленные ямки от колышей концентрировались в ЮВ части раскопа 2000 г. Различаются два конструктивных элемента сооружения, а именно — внешний неправильно округлый контур и вписанный слегка асимметричный прямоугольный контур. Вход, как представляется, располагался в В части конструкции и был обращен к реке. Внутренний, практически лишенный находок, сегмент конструкции, по-видимому, служил спальной зоной. Внешний, расположенный у вероятного входа, участок конструкции доставляет многочисленные кремни, в особенности мелкие сколы и обломки, связанные с переоформлением орудий, а также костяные украшения и орнаментированные поделки. Участок у входа содержит также остатки временных очажных линз.

В предварительном плане можно констатировать открытие остатков постоянного каркасного наземного цилиндрического жилища, со входом в сторону реки, площадью около 14,5 кв. м.

V.M. Stepanchuk

DWELLING STRUCTURE AT THE SITE OF MIRA

This paper represents data concerning a dwelling structure excavated in the upper Palaeolithic layer of a recently discovered open-air Late Pleistocene site of Mira in the Middle Dnieper River Region. Geological, paleontological, absolute dating data, and other related evidences unanimously date Mira to the Late Vytachiv period (regional Ukrainian analogy of Denekamp).

Numerous postholes are concentrated in the SE part of the area excavated in 2000. Two distinct structural elements are recognized, namely external irregular spherical contour and slightly asymmetrical inscribed rectangular contour. The entrance, most likely located in the eastern part of the structure, faced the river. The internal section of the structure, most probably having served as a bedroom, produced practically no finds. The external section located near the expected entrance provides numerous flint finds, particularly tiny flakes and debris of tools meant for sharpening and reshaping, as well as bone bijou and ornamented bone artefacts. Area near probable entrance was found to contain thin ashy lens-shaped layers, which seem to be the remains of temporary hearths.

The author makes a preliminary conclusion that the discovered surface structure represents the remains of a permanent skeleton-type cylindrical dwelling accessed from the river, with the area of ca. 14.5 sq. m.

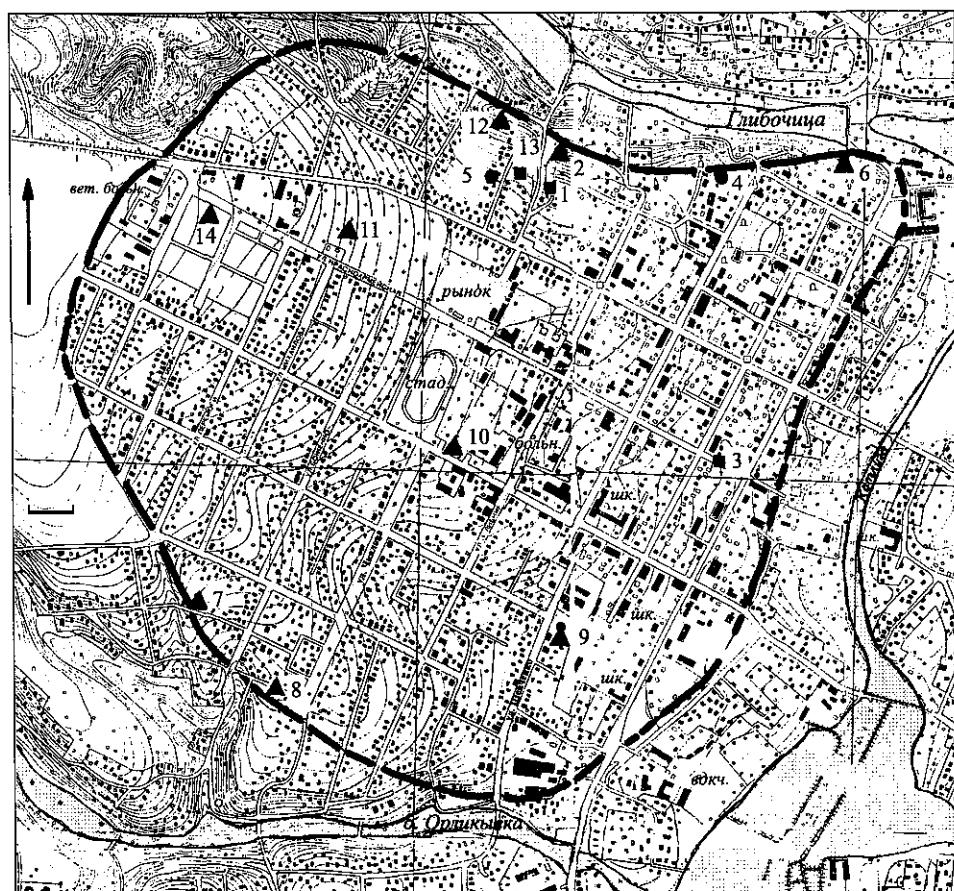
ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ м. ТАРАЩА

Публікуються знахідки скіфського часу на території м. Тараща Київської області, які дають підставу припустити існування тут великого поселення кінця VII — початку VI ст. до н. е., можливо, укріпленого.

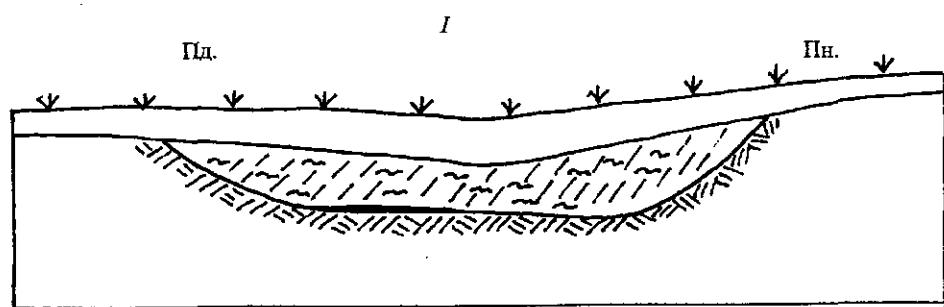
У 1989 році за ініціативою одного з авторів даної публікації співробітники експедиції «Холодний Яр» Інституту археології АН УРСР здійснили у м. Тараща Київської обл. обстеження ділянок, де незадовго перед тим були виявлені знахідки скіфських часів. Ці ділянки прилягали зсередини до земляного валу, точніше до його фрагментів, що збереглися до нашого часу. Оскільки вал мав колове планування та огорожував велику площину, виникло припущення, підтримане найбільшим фахівцем у галузі оборонних споруд Лісостепового Подніпров'я М.П. Кучерою, що це могло бути городище скіфських часів¹. У подальшому територія в межах валу і близькі околиці періодично обстежувалися², що дозволило ставити питання про існування на території м. Тараща укріпленого поселення — центрального місця цілого регіону, насиченого археологічними пам'ятками пізнього передскіфського і скіфського періодів³.

Вал простежується, фактично, по всьому периметру, за винятком мисової частини (тут він знесений при прокладанні дороги), а також ділянок у місцях перетину валу і вулиць. Почки на напівзруйнованому валі містяться сучасні садиби. Деякі — ескарповані — ділянки взагалі не мали валів. Конфігурацію валу можна уявити завдяки топозйомці 70-х рр. ХХ ст. (рис. 1, I). Це було грушевоподібне в плані городище площею близько 229 га, розташоване на підвищенні ділянці плато в місці злиття річик Глибочиця і Котлуга (права притока Росі) та захищене з двох боків вказаними річками, а з третього — глибокою балкою Орликівка. Найкраще зберігся вал у північній та південно-західній частинах городища. Його висота перевищує тут 3 м, ширина сягає 10 м, рів майже повністю заплив. У північній, мисовій частині городища, у насилу напівзруйнованого валу, простежуються обувглені залишки деревини, сажа та обпалена до червоного кольору глина. Визначення часу спорудження цих валів потребує спеціальних досліджень. Існує думка про їх належність до так званих Змійових валів⁴. Проте, на наш погляд, версія відносно спорудження валів у скіфські часи краще узгоджується із загально-історичною ситуацією⁵. А поки що ми визначаємо територію м. Тараща в межі валів як городище скіфської доби, залишаючи відкритим питання часу зведення згаданих укріплень.

На жаль, територія давнього городища зараз майже повністю забудована, за винятком городів та невеликих ділянок біля валу. Оскільки м. Тараща засновано у XVII столітті, імовірність збереження культурних нашарувань скіфського часу в місцях інтенсивної забудови була надзвичайно малою. І все ж такі подібні знахідки почастою виявлюються в різних місцях, навіть у центрі міста. Особливий інтерес становить пункт I біля північно-західної частини валу (район вул. Паризької комуни, №№ 20—24), де були розчищені залишки великої напівземлянки, більша частина якої не збереглася. Напівземлянку було виявлено в обриві схилу рівної ділянки розмірами 80 × 25 м, що прилягала до валу, зведеного на краю височини, від якої починається крутий спуск у долину р. Глибочиця. Майданчик із двох боків обмежений приярками, а з напільного боку поєднаний із навколошньою місцевістю перешійком, тобто це була непогано захищена ділянка. Довжина напівземлянки в обриві дорівнювала 6,4 м. Долівка на глибині 1,2—1,4 м вирита з глибини приблизно 0,6 м (рис. 1, II). Форма в розрізі чашеподібна.

■ а ● б ▲ в ▨ г — д

0 1 м

1 2 3 4

II

Рис. 1. I — схематичний план м. Тараща з позначенням валів (за топозйомкою 70-х років ХХ ст.) і пунктів знахідок скіфського часу: а — напівземлянки, б — залишки наземних жител, в — окремі знахідки, г — місцезнаходження кам'яних статуй, д — земляні вали. II — напівземлянка № 1, розріз за лінією північ—півден: I — ґрунтово-рослинний покрив; 2 — світло-сірий попелястий ґрунт; 3 — обпалена глина; 4 — материк

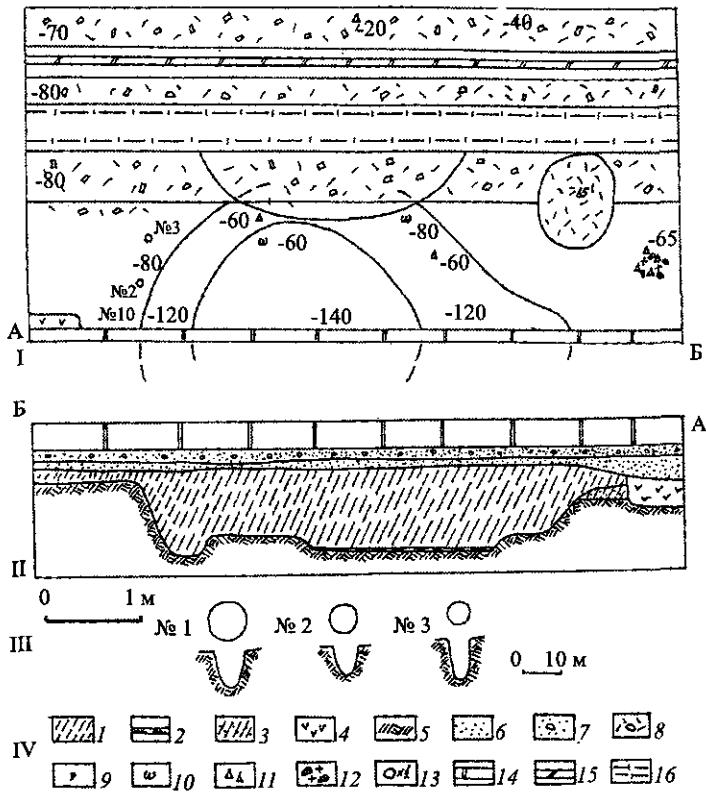

Рис. 2. Напівземлянка № 2: I — план розкопу з напівземлянкою; II — профіль південного борту розкопу; III — розріз стовпових ямок; IV — умовні позначки: 1 — гумусований ґрунт; 2 — рослинний ґрунт; 3 — світло-коричневий суглиночок з піском; 4 — мішаний ґрунт (чорнозем із суглином); 5 — материковий суглиночок; 6 — дрібнозернистий пісок; 7 — гравій з піском; 8 — будівельне сміття й бита цегла; 9 — шматочок міді; 10 — черепашки; 11 — фрагменти кераміки; 12 — кістки, обпалена глина; 13 — стовпові ямки; 14 — бордюр тротуару; 15 — траншея зв'язку; 16 — траншея водопроводу

Напівземлянку було заповнено світло-сірим попелястим ґрунтом з включенням вуглин, сажі, прошарків вална, на долівці — прошарок обпаленої глини. У заповненні, особливо в нижній частині, знайдено значну кількість уламків ліпного посуду, кісток тварин та інших знахідок (див. нижче). Напівземлянка знаходилася на відстані 75 м на південний захід від валу.

Під час зачищення підніжжя цієї зруйнованої ділянки валу (пункт 2) під насипом знайдено уламок підлощеної миски, прикрашений нижче увігнутого краю наколами, що ззовні утворюють «горошини» (рис. 3, 16). Подібні миски часто трапляються на пам'ятках скіфського часу, особливо в ранній період.

Ще одну землянку знайдено у 1993 році в центрі міста, на вул. Червоно-армійській, 16, на відстані близько 150 м на захід від валу (пункт 3). Під час прокладання теплотраси в траншії було виявлено кераміку скіфського періоду та частину напівземлянки. Був закладений розкоп 24,5 × 2 м, в якому опинилася приблизно половина споруди, її північна частина (рис. 2). Її невелика частина, приблизно 0,5 м завширшки, знищена великою ямою із сучасним будівельним сміттям. Культурний шар північніше напівземлянки також зруйнований траншеями зв'язку та водопроводу. На різних глибинах траплялися знахідки, які орієнтовно можна пов'язувати з періодом функціонування напівземлянки: невеликий шматочок оплавленої бронзи (глибина 40 см) та уламки ліпних стінок (глибина 20 і 60 см).

Контури напівземлянки виявлено на глибині 65 см від сучасної поверхні, що, імовірно, відповідало рівню горизонту періоду існування житла. На цій же глибині, на відстані 1,2 м на північний схід від напівземлянки, зафіксовано не-

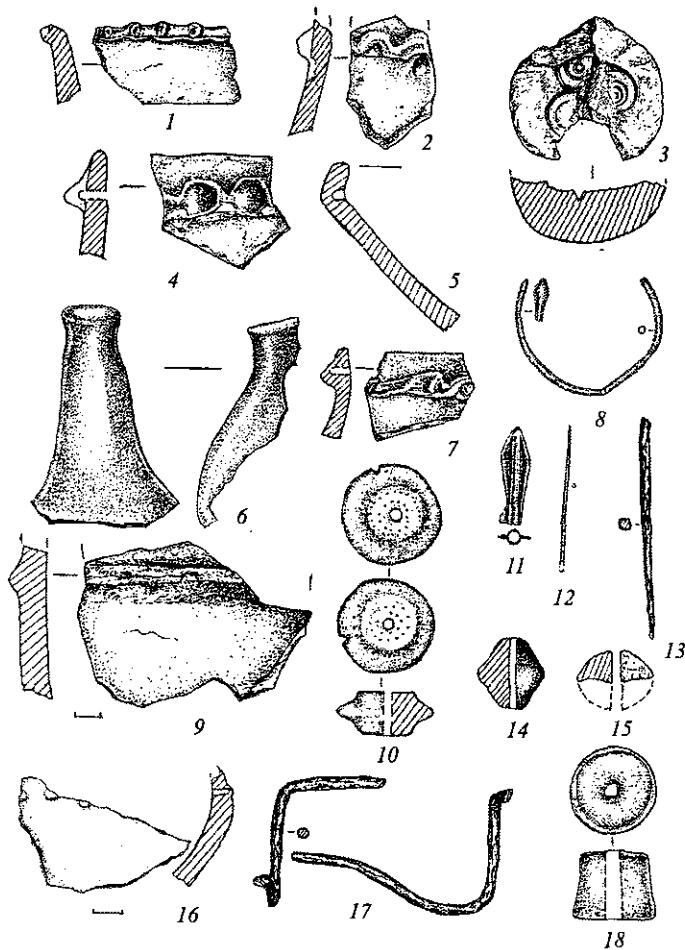

Рис. 3. Знахідки на території поселення: 1 — пункт № 7; 2, 9 — пункт № 3; 3, 8—15, 17—18 — пункт № 1 (напівземлянка № 1); 4 — пункт № 6; 5 — пункт № 5; 6—7 — пункт № 4; 10 — пункт № 8; 16 — пункт № 2; 1—7, 9—10, 14—16, 18 — глина; 8, 11—12 — бронза; 13, 17 — залізо

величке скучення уламків посуду (стінок і денця горщиків, чорнолощеного келиха з високою шийкою), невеликих шматочків обпаленої глини та кількох кісток тварин, у тому числі щелепи свині. Окрім того, у бровці, що перетинала напівземлянку в напрямку південь — північ, на глибині 60—75 см зафіксовано прошарок змішаного ґрунту, чорнозему із суглинком, із включенням невеликої лінзи попелястого ґрунту. Цей прошарок лежав над заповненням напівземлянки, що складався з однорідного темного чорнозему з поодинокими включеннями світлого суглинку. На різних глибинах, від 0,6 до 1,05 м, у заповненні знайдено два уламки черепашок прісноводних молюсків, фрагменти ліпного посуду, у тому числі — вінець чорноліскованого горщика з прямим краєм, оздобленого орнаментованим пружком (типу рис. 3, 4), слабко профільованого горщика з орнаментованим пружком (рис. 3, 2), стінки великого горщика з недбало орнаментованим пружком на тулубі (рис. 3, 9).

Виходячи з контурів дна, споруда мала вигляд прямокутника, близького до квадрата, з округлими кутами. Зі східного боку був вхід у вигляді короткого заглиблена 50—90 см завширшки і близько 80 см завдовжки. Перед входом до приміщення знаходилося заглиблена 23—40 см завширшки і глибиною 20 см від долівки (80 см від рівня входу). Долівка знаходилася на глибині 1,2 м від сучасної поверхні (близько 0,55 м від давнього горизонту). Напівземлянку було орієнтовано довгою віссю по лінії схід — захід. Довжина її разом із входом дорівнює 4,5 м, ширину можна рекон-

струювати в межах 3,5 м (якщо обидві її частини були симетричні відносно проведеної нами центральної осі). Центральна частина напівземлянки заглиблена відносно країв на 0,2 м. Розміри заглиблення $2,35 \times 2,2$ м. Ширина уступів уздовж стінок 0,4—0,65—0,8 м, іхня поверхня трохи нахиlena до центру споруди. На нерівній долівці заглиблення — прошарок рослинного тліну світло-сірого кольору, 5 см завтовшки. Залишків опалювального пристрою або стовпів у напівземлянці не виявлено. За межами житла, на відстані 10—15—30 см від її західної стінки, у передматериковому ґрунті виявлені три стовпові ямки, що утворювали пряму лінію. На глибині 80 см від поверхні діаметри ямок дорівнювали 7,5; 6,5 і 5 см (рис. 2, II). Ямки були заповнені мішаним суглинком із чорноземом. Ці ямки, можливо, утворювали прямокутну стовпову конструкцію навколо напівземлянки. Щодо стін споруди, то вони, зважаючи на характер заповнення її котловану, були, імовірно, земляними.

Знахідки в заповненні напівземлянки та перед її входом дають підстави датувати її ранньоскіфським часом, точніше, кінцем VII — початком VI ст. до н. е. Не суперечать такому висновку також форма та особливості конструкції житла. Але загалом подібні будівлі існували протягом усього скіфського часу й пізніше.

Знахідки скіфського часу, у тому числі залишки жител, були виявлені також у таких пунктах у межах валів.

Пункт 4. У північній частині городища (вул. Короленка, № 10) поряд із валом, на городі, знайдено багато уламків обпаленої глини — імовірно, залишки зруйнованого наземного житла або збір «будівельного» сміття скіфських часів. Зі знахідок відзначимо частину ручки широковідкритого черпака з ретельно за-гладженою поверхнею, а також уламок ліпної миски, орнаментованої проколами та «горошинами» (рис. 3, 6—7).

Пункт 5. Північно-західна частина городища (привулок Яровий, № 37). На городах садиби Холмогорова на значній площині траплялися уламки обпаленої глини, деякі з відбитками жердин, викопані з глибини приблизно 0,5 м. На цій глибині знайдено також уламок ліпної миски, орнаментованої проколами та «горошинами» (рис. 3, 5).

Пункт 6. Північно-східна частина городища в районі Будинку культури. Під насипом частково зрізаного валу знайдено 2 фрагменти прямого краю одного (?) горщика з орнаментованим пружком і наколами зсередини (рис. 3, 4).

Пункт 7. Південно-західна частина городища (привулок Безіменний). Тут знайдено фрагмент відігнутих назовні вінців горщика, прикрашених по краю дрібними пальцевими ямками (рис. 3, 1).

Пункт 8. Південна частина городища (вул. Орликівка). Біля валу знайдено велике колесоподібне прясельце, прикрашене з обох боків дрібними наколами, що утворюють концентричні кола (рис. 3, 10).

Слід також згадати територію меблевої фабрики (*пункт 9*) у південно-східній частині городища. Згідно зі спогадами таращанського краснавця В. С. Просяного, тут у 1911 році при спорудженні льоху в колишній садибі Андрієвських були знайдені «три кам'яні баби». На нашу думку, одна з цих статуй, яку датують VI ст. до н. е., зараз знаходиться в Національному музеї історії України в м. Києві⁶. Знахідки скіфських кам'яних статуй, як вважають фахівці, пов'язані здебільшого з курганними похованнями, зрідка зі святилищами. Проте повністю виключати можливість подібних знахідок на городищах не можна⁷.

Пункт 10. В парковій смузі біля території ДТСААФ (вул. Рози Люксембург) при прокладанні траншеї виявлено залишки зруйнованого культурного шару (стінки ліпного посуду, обпалена глина, обпалений камінь і два великі камені із сірого граніту).

Пункт 11 — залишки зруйнованого наземного житла (?) на території міського цвинтаря.

Пункт 12 — знахідки кераміки скіфського часу біля підніжжя зруйнованого валу, на відстані приблизно 120 м на північний захід від пункту 2.

Пункт 13. У привулку Яровий, № 13, у кругому схилі Яру, було виявлено розвал наземного житла на глибині 40 см від поверхні, на деяких шматках обпаленої глини збереглися відбитки лози.

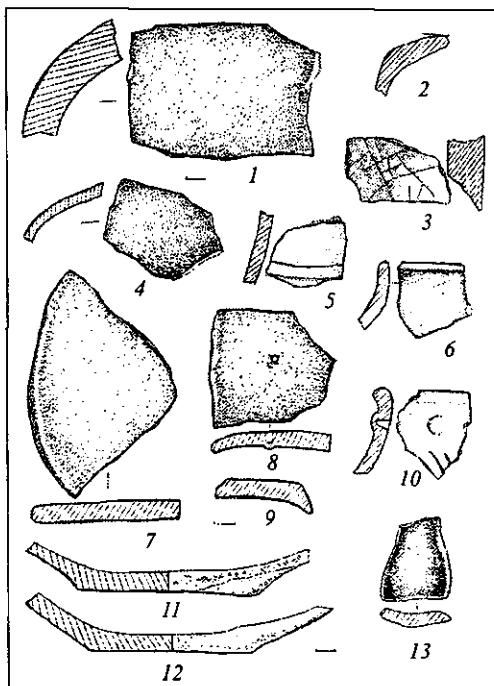
Пункт 14. У західній частині городища (вул. Червоноармійська) у парковій зоні, навпроти комплексу комунгоспу, був закладений шурф розмірами 2×2 м, в якому виявлено малопотужний шар скіфського часу.

Рис. 4. Знахідки з напівземлянки № 1: 1—6, 10—12 — уламки корчаг та корчагоподібного посуду; 7—9 — кришки; 13 — уламок точила; 1—12 — глина; 13 — пісковик

На особливу увагу заслуговує комплекс різноманітних знахідок із заповнення напівземлянки № 1 (пункт 1). З деякими застереженнями цей комплекс можна вважати закритим, що має важливе значення насамперед для уточнення дати поселення. Усього тут знайдено 693 фрагменти ліпного посуду, з них близько 4,7 % становили фрагменти, вкриті чорним, сірим і бурим лискуванням (усього 33 фрагменти). Серед останніх є не лише корчаги та черпаки або келихи, а й горщики. Лискування здебільшого не дуже якісне, частіше залискована лише одна з поверхонь посуду, інколи це чорна щільна обмазка майже без лискування.

Корчаги. Усього знайдено 10 фрагментів, з них 6 стінок, 1 уламок вінців і 3 денція. Це були чернолисковані корчаги типу Вілланова з високим конічним горлом і біконічним або округло-біконічним тулубом (рис. 4, 1—4). Єдиний уламок вінців, підтрикутний у перетині, мав вигляд розтруба (рис. 4, 2). Деякі корчаги мали дуже великі розміри і масивні стінки — до 2 см завтовшки. Один фрагмент був іззовні вкритий чорним лискуванням, а зсередини — бурим (рис. 4, 1), другий мав якісне чорне лискування з обох боків (рис. 4, 3). На ньому був недбало прокреслений геометричний орнамент, нанесений вже на готовий виріб: ланцюжок ромбів, в одному з яких зображеній косий хрест, а у двох інших — паралельні риски. Подібні масивні корчаги чорного лискування, що сягали майже 1 м заввишки, трапляються в комплексах кінця VII — початку VI ст. до н. е. Корчагам середніх розмірів належали, мабуть, двоє денців діаметром 8,3 і 9,5 см (рис. 4, 11—12). Перше з них вкрите чорним лискуванням з обох боків, інше підлісковане лице ззовні. Невеликі буроглиняні корчазі такого ж типу належав фрагмент горла з двома урізаними лініями у місці переходу до тулуба (рис. 4, 5). Двоє дугоподібних вінців належали невеликим корчагоподібним посудинам з короткою шийкою та опуклим тулубом. Один — підошений іззовні, світлого сіро-бронятого кольору, зсередини чорний (рис. 4, 6); другий — світлого жовтуватого кольору, неподілений, прикрашений наколами зсередини та урізаним геометричним орнаментом (рис. 4, 10). Подібна орнаментація корчаг є характерною для передскіфського часу і жаботинського етапу скіфського періоду.

Знахідки черпаків і келихів також нечисленні (7 фрагментів). Це насамперед частина тулуба чернолискованого черпака округло-біконічної форми з високим горлом і ребром на переході до тулуба. На ньому нанесені довгі вдавлення (рис. 5, 1). Діаметр черпака 13 см, висота приблизно 9 см. Дуже близькі за формуєю та орнаментом черпаки відомі в комплексах VII ст. до н. е.⁸. Щодо орнаменту, то він трапляється також на черпаках кінця VII — початку VI ст. до н. е.⁹, а отже, наш екземпляр навряд чи виходить за ці хронологічні межі. Черпакам або келихам цього ж часу з ретельно загладженим чорним покриттям належали 2 денція з виразною ямкою в центрі. Діаметр одного денця — 4,5 см (рис. 5, 3). Дві однотипні, овальні у перетині ручки черпаків прикрашені стовпчиками з «кнопками» у місцях перегину (рис. 5, 2). Форма ручок черпаків не є надійним хронологічним індикатором. Проте слід відзначити широке розповсюдження ручок з подібними «кнопками» саме у ранньоскіфський період, зокрема в курганах «старшої журавської» групи¹⁰.

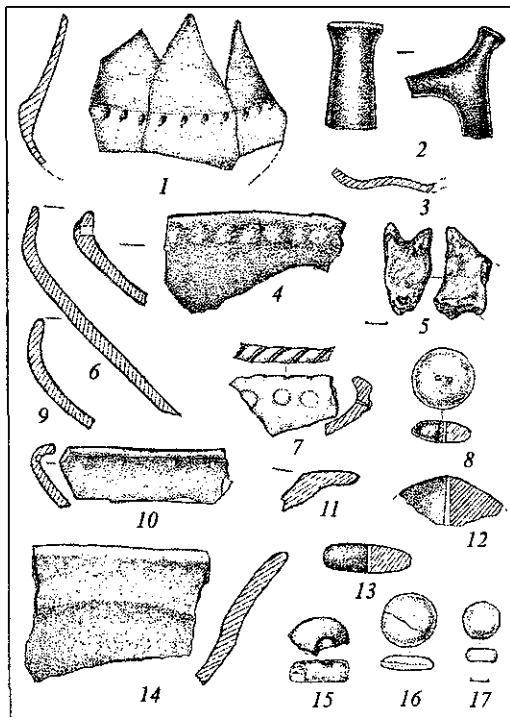

Рис. 5. Керамічні вироби з напівземлянки № 1:
1—3 — уламки черпаків або келихів; 4, 6, 7,
9—11, 14 — фрагменти мисок; 5 — голова
вовка (собаки); 8 — «гудзик»; 12, 15 — виро-
би невідомого призначення; 13 — прасельце;
16, 17 — «коржики»; 1—17 — глина

Миски доволі одноманітні. Усього знайдено 21 фрагмент країв мисок, що належали 14—15 різним посудинам. Абсолютно переважали миски зрізано-конічної форми із зігнутим — плавно або під тупим кутом — краєм. Край заокруглений, рідше загострений. Діаметр однієї з мисок дорівнює 28 см (рис. 5, 4). Більшість фрагментів мала зсередини глибокі наколи нижче від краю, ззовні їм відповідають «горошини». Поверхня мисок зрідка вкрита чорним або бурим лискуванням, іноді — чорним загладженим покриттям. В одному випадку косо зрізаний потовщений край вкритий косими вдавленнями (рис. 5, 7). Поодинокими є фрагменти мисок із широким

краєм. Одна мала горизонтальний край 3 см завширшки (рис. 5, 11). Друга — велика воронкоподібна миска бурого лискування з трошки відігнутим краєм майже 5 см завширшки (рис. 5, 14). Такі миски відомі, зокрема, на Жаботинському поселенні¹¹. А загалом, обидва згадані типи мисокreprезентовані в комплексах кінця VII — початку VI ст. до н. е. Характерними для цього періоду є також воронкоподібна форма мисок та орнаменти у вигляді наколів («горошин»).

Горщики — найчисленніша категорія кераміки. Цілі форм, а також таких, що їх можна повністю реконструювати, за винятком однієї, немає. Є лише цілі денця та окремі фрагменти верхніх частин, на підставі яких можна реконструювати найпоширеніший тип горщиків. Усього маємо 50 фрагментів вінців і 14 денців горщиків, 579 стінок. Поверхня горщиків здебільшого темно-бурого або брунатного кольору різних відтінків, ретельно загладжена, іноді підліскована ззовні (11 фрагментів). Зрідка, переважно у невеликих посудин, спостерігається чорне або темно-сіре покриття з обох боків, іноді в поєднанні зі слабким лискуванням. Деяко частіше покриття нанесено лише на внутрішню поверхню горщика.

Усі горщики, за винятком одного, орнаментовані по краю або дещо нижче краю пружками, прикрашеними пальцевими ямками, а також наколами зсередини, ззовні їм відповідають «горошини». Рідше трапляються наскрізні проколи або глибокі наколи ззовні. Виходячи з прийнятих у скіфології класифікацій ліпного посуду, майже всі горщики можна віднести до слабко профільованих — з похилими плечиками і слабко позначеню шийкою. Подібні горщики — іноді їх також називають діжко- або банкоподібними — широко розповсюджені на пам'ятках другої половини — кінця VII—VI ст. до н. е., зокрема в ранніх курганах басейну Тисмина і Росі¹². Локальною особливістю нашого комплексу, що, можливо, зумовлено його відносно невеликими розмірами, є абсолютне переважання посудин з прямими краєм. Майже немає вінців тюльпаноподібного профілю із проколами біля краю. Пропорції горщиків, зважаючи на профілі верхніх країв, а також діаметри денців і профілі придонних частин, були здебільшого витягнутими. Так, з 14 денців 7 мали діаметри 9—10 см, 6 — 14—16 см і одне — більше 16 см. Тулуб поступово розширяється догори, лише в окремих випадках — різкіше (рис. 6, 8—12). Фрагменти країв (з тих, діаметр яких можна визначити) належали здебільшого горщикам середнього розміру — діаметром 14—16—18 см. Приблизно третина фрагментів належала великим посудинам — діамет-

Рис. 6. Уламки горщиків і керамічні кружки з напівземлянки № 1: 1—5, 8—12 — фрагменти горщиків; 6, 7 — кружки; 1—12 — глина

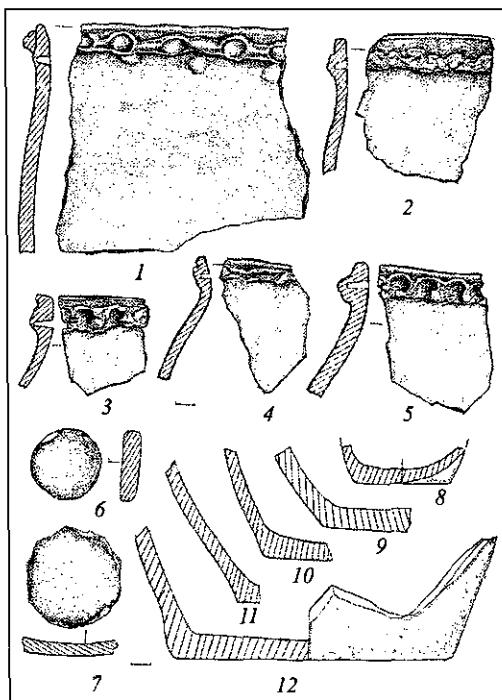
ром по краю 28—34 см (рис. 6, 1; рис. 7, 2, 4, 7), 2 фрагменти — посудинам діаметром близько 40 см (рис. 7, 5).

За профілем верхньої частини абсолютно переважали горщики з прямим краєм, що плавно переходить у тулуб, діаметр якого не набагато перевищує діаметр вінців. Основні варіанти є такими: розширення починається на відстані 2,5—3—4 см від верхнього краю (рис. 6, 1) — 6 екземплярів, розширення на відстані близько 5 см від краю, більше виражене (рис. 6, 2), іноді край відігнутий та слабко позначена шийка (рис. 7, 7) — усього 10 екземплярів. Ще 17 екземплярів — короткі прямі фрагменти, відламані одразу під пружком (пор.: рис. 3, 4). Вони також належали горщикам з дуже незначним розширенням тулуба. Імовірно, це були горщики, дуже подібні до знайденої в кургані № 411 біля с. Журівка¹³. Два фрагменти належали великим горщикам баночного типу або таким, в яких розширення (або звуження) тулуба починається на відстані не менше 8 см від краю (рис. 7, 4—5). Цілі горщики власне баночних форм у ранньоскіфському періоді репрезентовані лише посудинами невеликих розмірів¹⁴. Один невеликий банкоподібний горщик з трошки відігнутим краєм присутній і в нашому комплексі (рис. 7, 1). Діаметр по верхньому краю складає 10 см, висота — не менше 12 см; поверхня підліскована. Нижче за край горщик орнаментований скісними коротенькими пружками, а також наколами зсередини з «горошинами» ззовні. На тулубі — тонкий пружок, судільний, або такий, що складався з окремих відрізків. Можливо, цей горщик належить до найранніших (чи архаїзованих) посудин комплексу, що розглядається.

У комплексі були також численні горщики великого діаметру з банкоподібним тулубом, про що свідчать фрагменти тулубів з пружками (рис. 7, 3, 8, 9)¹⁵. Горщики з пружком на тулубі більше притаманні пізньочорноліському періоду, але іноді трапляються й пізніше. Це великі посудини (типу горщика з Малої Офірни), нижня половина яких різко звужувалась до денця, оскільки великих за діаметром денців немає¹⁶. Щодо верхнього краю подібних посудин з нашого комплексу, то його форма невідома. Можливо, він був прямим або мав трошки ввігнуту шийку заввишки 6—7 см (рис. 7, 2). Подібних фрагментів (обидва належали великим горщикам) знайдено 2, висота шийки іншої посудини незрозуміла (рис. 7, 6).

Частину комплексу (2 екз.) складали фрагменти країв, які належали теж слабко профільованим горщикам¹⁷, але таким, що помітно розширяються від короткого прямого або трошки відігнутого краю (рис. 6, 4). Більше фрагментів (6 екз.) від горщиків, які не дуже різко розширяються і, отже, подібні до розглянутих вище (рис. 6, 3, 5). Серед горщиків цього варіанту частіше трапляються тонкостінніші посудини.

Таким чином, фрагменти досить одноманітних горщиків із заповненням напівземлянки № 1 знаходять найближчі аналогії серед слабкопрофільованих горщиків ранньоскіфського періоду (етапу РСК-3), другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е., зокрема посудин із журівських курганів №№ 406 і 411. Оскільки посудини з цього комплексу навряд чи відповідали тривалому відрізу

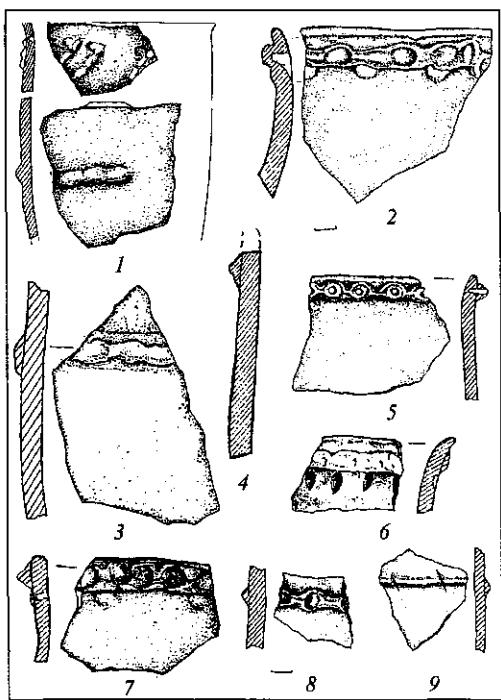

Рис. 7. Уламки горщиків з напівземлянки № 1: 1—9 — глина

часу в житті поселення і враховуючи такі риси, як витягнутість пропорцій горщиків і непоодинокі фрагменти з пружком на тулубі, можна припустити, що дата комплексу навряд чи заходить далеко у VI ст. до н. е.

Кришки. Усього знайдено 5 фрагментів. Чотири з них належали кришкам у вигляді дисків близько 1 см завтовшки, що трошки звужуються до краю. Діаметр однієї кришки — 18 см (рис. 4, 7). Одна кришка є дещо зігнутою донизу по краях і мала глибокі зовнішні наколи (рис. 4, 8). Одним екземпляром представлена масивна піддискована кришка з бортіком по краю (рис. 4, 9). Решта кришок не характерні для поселень Лісостепового Подніпров'я скіфського часу, проте вони трапляються на поселеннях ранньоскіфського часу Верхнього Подністров'я¹⁸.

Кружки зі стінок ліпного посуду (5 екз.). Дві — виготовлені зі стінок горщиків. Їхні діаметри — 3 і 3,5 см, краї рівномірно затерті по всьому колу (рис. 6, 6). Три кружки виготовлені зі стінок чорнолискованих посудин. Дві з них круглі, причому в однієї краї рівномірно оббиті, але не затерті (рис. 6, 7). Третя піддовальна, краї затерті нерівномірно. Кружки з обточеними краями могли бути знаряддям для обробки кераміки, хоча не виключені й інші функції¹⁹.

«**Коржики**» (2 екз.) зі світлої, ретельно промішаної глини без домішок. Один розбитий навпіл та обпалений, другий зовсім маленький (рис. 5, 16—17).

«**Гудзики**» (2 цілі та 1 фрагментований). Виготовлені з такої ж глини, як і «коржики», обкатані. Один з виробів дископодібний, по краю вертикальні насічки, другий нагадує «коржик» (рис. 5, 8).

Прясельця (6 екз.) різних форм: циліндричне, пласке «колесоподібне», біконічне, зірзано-біконічне і 2 округло-біконічні (рис. 3, 14, 15; 5, 13). Знайдено також виріб типу великого прясельця або грузила діаметром не менше 5,5 см і висотою близько 3 см, виготовлений із щільної грубої глини (рис. 5, 12). Невідоме призначення виробу типу низького прясельця із грубої темної глини. На одній із поверхонь — кругле заглиблення діаметром 0,9 см та глибиною до 0,3 см (рис. 5, 15).

На особливу увагу заслуговують дві знахідки, рідкісні для пам'яток Лісостепового Правобережжя скіфського часу і зовсім не характерні для так званих сільських поселень. Це фрагмент зооморфної статуетки або ручки великої посудини типу черпака чи ковша, а також два уламки ліварної форми.

Глиняне скульптурне зображення голови тварини (рис. 5, 5) найбільше нагадує вовка або собаку. Зображення схематичне (не позначені очі й паща), але довгі настовбурчені вуха та витягнутої форми морда притаманні саме тваринам породи псовых. З оповіді Геродота (IV, 105) відома особлива роль культу вовка у неврів, котрих деякі дослідники розміщують саме в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі. Проте образ вовка (собаки) не є характерним як для образотворчого мистецтва місцевих племен, репрезентованого глиняною пластикою, так і для скіфського звіриного стилю, в якому він з'являється лише в V ст. до н. е. У Дніпровському Правобережжі зооморфні фігурки (як і антропоморфні) є доволі рідкісними²⁰. Більше знахідок такого плану трапляється на Лівобережжі, особливо на Східному укріпленні Більського городища, де зібрана значна колекція виробів глиняної пластики²¹. Проте тут також немає зображень вовків або

собак. Як типологічно близьку, хоча й віддалену територіально, аналогію можна згадати голову великої глиняної статуетки з нашарувань X—VII ст. до н. е. Сержене-Юртівського поселення на Північному Кавказі (східний варіант кобанської культури), де знайдено 14 екземплярів статуеток собак двох типів. Згаданий вище екземпляр — з гострою вовчою мордою та настовбурченими вухами — віднесено до зображень сторожової вівчарки²². Глиняна фігурка з відбитими вухами, яка за типом морди й тулуба нагадує собаку, походить з ареалу культури Гава-Голігради передскіфського часу на Дністрі²³.

Слід також згадати прокреслене зображення собаки або вовка, виявлене на горщику із с. Підгір'я в Посожжі, в ареалі милоградської культури. Тварину зображене в парі з козою, в оточенні ідеограм дощу, паростків і дерев. Висловлено припущення про зв'язки цих образів, тотемічних за походженням, із землеробськими культами, в яких пес мав функцію охоронця посівів²⁴.

Частину глиняної ливарної форми було знайдено у двох фрагментах (рис. 3, 3). Виготовлена з дуже щільної чистої глини світло-бежевого кольору, вона зсередини обпалена до чорного кольору. Форма у плані близька до кола, діаметр — близько 5 см, товщина — 2,5 см. Призначалася для відливання трьох з'єднаних (?) кіл, заповнених концентричним орнаментом з крапкою в центрі. Діаметр кіл — 1,5—1,6 см, товщина відливок — близько 3 мм. Серед скіфських старожитностей Лісостепового Подніпров'я кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. добре відомі золоті прикраси — пластинки у вигляді трьох з'єднаних кіл з концентричним орнаментом усередині. Вони найчастіше були прикрасами поховань головних уборів, а також інших урочисто-ритуальних речей, наприклад посудин²⁵. Цілком імовірно, що знайдена у напівземлянці № 1 форма слугувала для відливання бронзового штампа, на якому потім виготовлялися золоті бляшки. За розмірами кіл штамп майже збігається з бляшками з кургану № 35 у с. Бобриця в Поросі, а за деталями зображення — три кола з крапкою посередині — з бляшкою з кургану № 2 поблизу с. Осняги в Посулі²⁶. Загалом, кола на згаданих, досить однотипних золотих бляшках із численних архаїчних курганів відрізняються розмірами та деталями концентричного орнаменту, що свідчить про виготовлення їх за допомогою різних штампів, можливо, у різних центрах.

Знайдка ливарної форми для виготовлення матриці золотих прикрас поховань головних уборів знаті є надійним хронологічним репером для визначення дати поселення у м. Тараща, а також доводить існування тут ремісничого центру, вироби якого були орієнтовані на вищі верстви місцевого суспільства. А це побічно підтверджує високий статус поселення в системі цього регіону (середньої течії Рoci).

Металеві вироби репрезентовані вістрями стріли, уламком браслета, голкою, пробійником і гаком.

Бронзове вістря стріли — дволопатеве з асиметрично-ромбічною голівкою та обламаним шипом на втулці (рис. 3, 11). Висота вістря (кінчик зламаний або затертій) — 3,4 см, діаметр втулки — 0,6 см. Подібні вістря добре відомі в комплексах кінця VII — початку VI ст. до н. е., у тому числі в Поросі²⁷.

Частина бронзового браслета з овального в перетині дроту сягає 2,5 мм завтовшки. Внутрішній діаметр виробу — 5 см. Один кінець обламаний, другий розкований у вигляді стилізованої зміїної голівки (рис. 3, 8). Подібні браслети були розповсюджені в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі, а також Ворсклинській та Посульській групах Лівобережжя в VI ст. до н. е.²⁸.

Бронзова голка з відламаним вушком (рис. 3, 12). Довжина її — 4,9 см, товщина — 1—1,5 мм. Голки, бронзові й залізні, трапляються в поховань комплексах «старожурівського» періоду, а також на поселеннях цього та пізніших часів.

Залізний пробійник, чотирикутний у перетині, завтовшки 0,4 см, завдовжки 7,8 см (рис. 3, 13). Верхній край збитий і трошки зігнутий.

Залізний гак невідомого призначення. Виготовлений з круглого дроту завтовшки 0,5 см. Загальна довжина виробу — 8 см, висота — 4,5 см (рис. 3, 17).

Кам'яні знаряддя репрезентовані уламком шліфувальної тонкої плити з пісковику, уламком якогось масивного знаряддя з однією загладженою поверхнею, також з пісковику, та невеликим фрагментованим точилом (рис. 4, 13).

Крім того, у заповненні землянки знайдено 145 кісток тварин, 44 камені (граніт) та 10 шматків обпаленої глини, у тому числі й з відбитком жердини.

Таким чином, наведені дані дозволяють зробити висновок про те, що на території м. Тараща існувало поселення скіфського часу, а саме кінця VII — початку (першої половини?) VI ст. до н. е. Опорною може бути дата речового комплексу напівземлянки № 1, зокрема такі виразні предмети, як ливарна форма, дволопатеве вістря стріли з шилом, уламки чорнолискованіх корчаг та черпаків, кришки, «гудзики» — усе це є характерним для комплексів кінця VII — початку VI ст. до н. е., або періоду «старших журівських курганів». Побічним свідченням на користь цієї дати є повна відсутність античного керамічного імпорту, знахідки якого на поселеннях Лісостепового Правобережжя до середини VI ст. до н. е. є надзвичайно рідкісними. Знахідки з інших пунктів на території городища виглядають цілком синхронними знахідкам із напівземлянки № 1. Наявність тут уламків горщиків з пружками на тулубі вказує на збереження керамічних традицій, а можливо, й окремих об'єктів попередньої жаботинської фази ранньоскіфського періоду.

Знахідки зосереджені на значній території, тобто площа поселення була значною і, мабуть, охоплювала весь простір усередині валу. Значна частина знахідок походить саме з ділянок, що прилягали до валу зсередини, — вони начебто окреслюють межі поселення. На багатьох укріплених поселеннях, як, можливо, і в цьому випадку, саме ділянки попід валом — найбільш надійні з точки зору оборони — були найзаселенішими. На Таращанському поселенні такою територією, здається, був правий підвищений берег р. Глибочиця, звідки походить більшість знахідок.

Характер знахідок — ливарна форма, вироби з металів, фрагмент зооморфної статуетки, різноманітний асортимент керамічних виробів, зокрема чорнолисковані корчаги, кришки — все це не є характерним для невеликих сільських поселень і свідчить на користь досить високого рангу поселення в системі поселень цього регіону. Типи жителі — великих напівземлянок, наземних глинобитно-каркасних споруд (щоправда, від них поки що знайдені лише уламки згорілих стін) — також притаманні великим поселенням, які були адміністративними, ремісничими й культовими центрами сільських округ. Такі поселення зазвичай мали укріплення — дерев'яні або дерев'яно-земляні.

Культурні нашарування поселення скіфського часу у м. Тараща сильно пошкоджені пізнішими будівлями, тому важко визначити щільність забудови його території. Найімовірніше, заселеними були лише окремі ділянки, а більша частина площини городища залишалася вільною і правила за сковище для мешканців навколоїшніх селищ²⁹. Нагадаємо, що в околиці м. Тараща з передскіфських часів складається вузол поселень. Центральним місцем для цих поселень, певно, і було укріплення в найвищій точці території середньої течії Рось, у вигідній з точки зору захисту місцевості, де пізніше виникло м. Тараща. Досить щільно заселеною була долина р. Котлуга, особливо її правий берег, де в урочищі Лиса Гора (близько 2 км на схід від Таращанського городища) виявлено не лише поселення, а й численні похованально-поминальні комплекси — кургани і зольники передскіфського та скіфського часів³⁰. Подібні скupчення пам'яток відомі і в інших пунктах на відстані 2—5 км від Таращі³¹. Отже, цей досить компактний археологічний регіон є перспективним для досліджень, насамперед старожитностей скіфського часу.

¹ Романюк В.В., Бессонова С.С., Скорий С.А. Памятники скіфської епохи в районе г. Тараща // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. — К., 1991. — С. 73—75. Пам'ятку було попередньо датовано VI—V ст. до н. е. Зараз ми вважаємо цю дату завищеною.

² Роботи проводилися В.В. Романюком за епізодичної участі співробітників Відділу археології раннього залізного віку ІА АН УРСР С.С. Бессонової, С.А. Скорого, С.В. Махортих.

³ Романюк В.В. Зольники предскіфського и раннескіфського времені в урочище Лисая Гора близ Таращи // ДОЗСПП. — Тирасполь, 1994. — С. 171—174; Бессонова С.С., Романюк В.В., Скорий С.А. Зольник раннескіфського времені из урочища Лисая Гора. — К., 1996. — 38 с.

⁴ Незамкнена багатокілометрова лінія валів, що проходить біля північної околиці Таращі і далі на Степок-Соварну на Рось, позначена на карті В.Б. Антоновича: Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — К., 1895. Вали (Змійові) колової конфігурації навколо Таращі позначені у праці А.С. Бугая: Бугай А.С. Зміївські валы // УСЭ. — К., 1980. — Т. 4. — С. 163. Зразки дерева з мисової частини Таращанського городища продатовано кінцем Х та початком ХІІ ст. (радіовуглецевий аналіз було зроблено в 1992 р. М.М. Ковалюхом, ІГХМ НАНУ). Утім, добре відомі випадки перебудови та використання захисних споруд городищ

скіфської епохи в пізніші часи. Див.: Кучера М.П. Змиеvy валы Среднего Поднепровья. — К., 1987. — С. 60, 197; Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В. Археологічні дослідження Пастирської експедиції в 1995 році // АДУ 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 131—133.

⁵ Романюк В.В. Оборонні споруди навколо Таращі // Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури». — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 25.

⁶ Бессонова С.С., Романюк В.В. К вопросу о скіфском изваянии № 2 из Национального исторического музея Украины // Музейні читання. — К., 2000. — С. 45—50.

⁷ Наприклад, на території Великого укріплення Більського городища на Ворсклі знайдено поховання воїна IV ст. до н. е. у підбої, тобто поховальний споруді, що була типовою для степових скіфів: Мурзін В.Ю., Рольє Р., Скорий С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // Полтавський археологічний збірник. — № 3. — 1995. — С. 81. — Мал. 2.

⁸ Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // ХИАЕ. — Хар'ков, 1994. — Рис. 4, 3, 4. Один із черпаків збігається з черпаком із напівземлянки № 1 також за розмірами.

⁹ Шрамко Б.А. Раскопки В.А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — Табл. VI, 1.

¹⁰ Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—V вв. до н. э.). — К., 1975. — Табл. XI, 4; Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — Рис. 11, 8. Відомі вони також на черпаках жаботинського типу: Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — Рис. 7, 3.

¹¹ Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин... — Рис. 5, 16, 17.

¹² Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии. — Л., 1988. — С. 79, 80; Ильинская В.А. Раннескифские курганы... — С. 144; Ковпаненко Г.Т. Раннескифские курганы... — С. 96. — Рис. 56, 7—10.

¹³ Ильинская В.А. Указ. соч. — Табл. XI, 3.

¹⁴ Марченко К.К. Варвары в составе... — Рис. 11, 11—12; 12.

¹⁵ Пружини здебільшого пласкі, недбало орнаментовані. Архайчний вигляд мас фрагмент із трикутним у перетині тонким пружком зі скісними насичками на ньому.

¹⁶ Підбірку посудин цього типу див. у праці: Смирнова Г.И. Немировское городище в хронологической схеме скіфской архаики Северного Причерноморья // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — Рис. 1.

¹⁷ Різні варіанти профілів такого типу представлено, приміром, серед ранніх «діжко-подібних» горщиців Березані: Марченко К.К. Варвары в составе... — Рис. 8, 6—12.

¹⁸ Крушильницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976. — Рис. 40, 19.

¹⁹ Бессонова С.С., Скорий С.А. Мотронинское городище скіфской эпохи. — Киев—Краков, 2001. — С. 84.

²⁰ Наприклад, на Мотронинському городищі, де досліджено площу більше 4700 кв. м, а знайдено лише 2 глиняні фігурки тварин.

²¹ Шрамко Б.А. Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья). — Курск, 1985. — С. 3—39.

²² Козенкова В.И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант // САИ. — Вып. В 2—5. — М., 1982. — Табл. XLIII, 25. — С. 70.

²³ Крушильницька Л.І. Племена фракийского гальштата (Гава-Голиграды) // АПВЗ. — К., 1990. — Рис. 41, 20.

²⁴ Рассадин С.Е. К вопросу о религиозных верованиях жителей Белорусского Псоожья в скіфское время // Религиозные представления в первобытном обществе. — М., 1987. — С. 195.

²⁵ Іллінська В.А. Золоті прикраси скіфського архайчного убору // Археологія. — 1971. — № 4. — С. 74—79. — Рис. 2.

²⁶ Там само. Пам'ятки старшої журівської групи, до якої відносять курган 35 біля с. Бобриця, зараз датують від другої половини VII до початку VI ст. до н. е. (Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1981. — № 59. — С. 17—36.)

²⁷ Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени... — Рис. 8, 3; 26, 8; 35, 2; 39, 1; 59, 10.

²⁸ Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — Вып. Д 4—5. — М., 1978. — С. 52. — Табл. 39, 3, 12—18.

²⁹ Подібна ситуація простежується на багатьох великих городищах скіфського часу.

³⁰ Романюк В.В. Зольники предскифского и раннескифского времени...; Романюк В.В., Бессонова С.С. Нові дослідження курганів жаботинського часу в Пороссі // Музейні читання: Матеріали міжнародної конференції. — К., 1998. — С. 84—85.

³¹ Романюк В.В. Разведки в Таращанському районе в 1994 году // АДУ 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 137; Романюк В.В. Дослідження на півдні Київщини // АДУ 1997—1998. — К., 1998. — С. 141—142.

Одержано 30.11.2002

С.С. Бессонова, В.В. Романюк

ПОСЕЛЕНИЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА ТЕРРИТОРИИ г. ТАРАЩА

Публикуются находки скифского времени, обнаруженные на территории г. Тараща Киевской области. Найдены, а также две полуzemлянки и остатки трех наземных жилищ рассредоточены на большой (около 229 га) территории, когда-то ограниченной кольцевым земляным валом, остатки которого хорошо просматриваются и сейчас. Поселение относится к концу VII — началу VI вв. до н. э.

Окрестности г. Тараща насыщены археологическими памятниками предскифского и скифского времени, поэтому можно предположить, что обнаруженное поселение, скорее всего, укрепленное, было центральным местом целого региона в среднем течении Роси.

S.S. Bessonova, V.V. Romanyuk

SCYTHIAN SETTLEMENT AT THE TERRITORY OF THE TOWN OF TARASHCHA

The paper presents the finds of the Scythian period discovered at the territory of the town of Tarashcha in Kyiv Oblast'. The finds, as well as two mud-huts are distributed over a large territory (about 229 hectares) once surrounded by an earth mound, small sections of which survived up to now. The settlement dates from late VII — early VI centuries BC.

The environs of Tarashcha are rich in archaeological monuments of the pre-Scythian and Scythian periods. For this reason we may assume that the discovered settlement, most probably fortified, was the central site of the middle Ros' River Region.

До історії стафодавнього виробництва

Т.Ю. Гошко

МЕТАЛООБРОБКА НА КИЇВЩИНІ ЗА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

У статті викладено результати металографічного та спектрального аналізу бронзових виробів із поселення пізньобронзової доби Малополовецьке-3 Фастівського району Київської області.

Під час дослідження могильника поблизу с. Малополовецьке у Фастівському районі Київської області було виявлено три похованальні комплекси з п'ятьма похованнями, до складу інвентарю яких входило 18 виробів із бронзи. В основному, це прикраси: гравна, браслети, шпильки. Зі знарядь праці — ніж! Частину виробів було передано до лабораторії фізико-хімічних методів дослідження ІА НАНУ для спектрального та металографічного вивчення. Дослідження малополовецького металу вказаними методами вводить до наукового обігу нові дані про стан техніки обробки кольорового металу у населення Лісостепового Правобережжя Дніпра в часи пізньої бронзи, що на цей час залишається недостатньо вивченим питанням.

У таблиці наведено відомості про хімічний склад металу досліджених предметів.

Спектральний аналіз надав можливість установити наявність двох видів сплавів на основі міді, що добре виділяються на кореляційних графіках: олово—свинець і сурма—арсен (рис. 1; 2). До першої групи можна віднести сплави, в яких високий вміст олова (від 2,8 до 10 %) поєднується з досить високим вмістом свинцю (від 0,17 до 0,6 %). Метал другої групи має той самий або знижений вміст олова (від 0,3 до 4,2 %), що поєднується зі зниженою концентрацією свинцю (від 0,002 до 0,008 %). Нижче наводимо результати металографічного дослідження 8 виробів.

Аналіз 72. Браслет із сегментоподібного у перерізі дроту в три витки. Шліф зроблено на пласкому боці зразка. До травління на шліфі спостерігається голубий евтектоїд $Cu_{31}Sn_8$, трохи видовжений у напрямку деформації. Металографічне дослідження виявило деформаційну дрібнозернисту структуру з великою кількістю двійників у зернах. При зміні різкості на мікроскопі стає видною структура, прийнята нами за залишкові дендрити, витягнуті в напрямку деформації металу² (рис. 4, 1). Але тепер, коли таке ж явище у вираженішому вигляді вдалося спостерігати на двох подібних браслетах з Нетишина, довелося переглянути його трактування як залишкової вилитої структури, а також пов'язаний з цим висновок про відливання для браслета заготовки, близької за довжиною до готового виробу. Натомість вважаємо за ймовірніше визнати появу подібної структури результатом сильної деформації заготовки за невисокою температурою. Величина зерна — 0,015—0,025 мм. Мікротвердість металу — 171 кг/мм² (рис. 3, 1; 4, 2).

Аналіз 73. Браслет, аналогічний до попереднього, також на три витки. Шліф зроблено на поздовжньому перерізі дроту. На краях шліфа проступає корозія, що розповсюджується на межах зерен. Мікроскопічне дослідження виявило поліедричну структуру з ледь простежуваною текстурою деформації при зміні різкості на мікроскопі. Евтектоїд плавними ланцюжками витягнутий у напрямку деформації металу. На кінці дроту в деяких поліедрах простежуються ліній зсуви. Розміри зерна — 0,035—0,45 мм. Мікротвердість металу — 152 кг/мм² (рис. 3, 2; 4, 3; 5, 5).

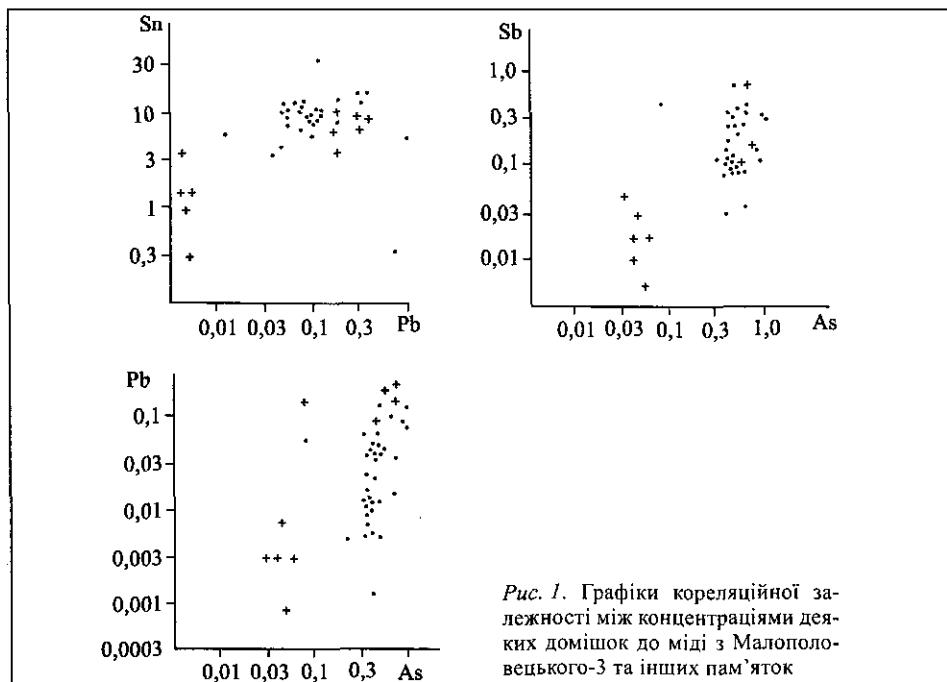

Рис. 1. Графіки кореляційної залежності між концентраціями деяких домішок до міді з Малополо-вецького-3 та інших пам'яток

Отже, вилиті заготовки для обох браслетів кувалися на жолобчастому ковадлі з високими ступенями обтиску — до 80 % і мали формувальний характер (відсутність дендритної ліквакції, велика кількість двійників). Кування проводилося по нагрітому металу — про це свідчить рівномірна поверхня виробів та плавна форма евтектоїда. Кінці дроту звужені холодним куванням з невисоким ступенем обтиску (ан. 73). Небезпечну кількість Pb (0,17; 0,6 %), що спричиняє червоно-ламкість металу, у цих випадках, найвірогідніше, нейтралізували інші мікродомішки. Наступною операцією з формування браслетів було навивання заготовки на болван потрібного діаметра. Отримана пружина додатково не стискалася.

Аналіз 101. Фрагмент браслета зі спіральними щитками з круглого дроту. Шліф зроблено на поздовжньому перерізі дроту. Усе поле шліфа вкрите сіткою чорних вкраєльень. Невелика кількість дрібного евтектоїда ледь помітно видовжена в напрямку деформації металу. Після травління відкрилася рекристалізована структура з різноважарвленими зернами та великою кількістю двійників. Величина зерна — 0,045—0,065 мм. Мікротвердість металу — 116,8 кг/мм² (рис. 3, 3'; 4, 5).

Браслет виготовлений з низькоолов'янистої бронзи із вмістом олова 1,7 %. За звичайних умов затвердіння литва, помітна під мікроскопом кількість евтектоїда з'являється при концентраціях олова 6—8 %. У нашому випадку його появу можна пояснити невеликою швидкістю охолодження литва — 2—4 °C/хв³. Порівняно рівномірний перетин дроту дає можливість говорити про застосування жо-

Таблиця спектральних аналізів

Номер аналізу	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni
72	Оsn.	10	0,17	—	—	—	0,2	0,8	0,03	—
73	»	9,6	0,6	—	—	—	0,5	0,5	0,03	—
74	»	5,7	0,14	3,3	—	—	—	0,7	0,03	—
98	»	2,8	0,17	0,01	0,004	0,1	0,008	0,05	0,28	0,03
99	»	1,1	0,008	—	—	0,02	0,03	0,04	0,10	0,4
100	»	4,2	0,002	0,01	—	0,03	0,01	0,04	0,03	0,1
101	»	1,7	—	0,03	0,001	0,03	0,02	0,04	0,11	0,3
102	»	0,3	—	0,02	0,006	0,1	0,07	0,03	0,03	0,1

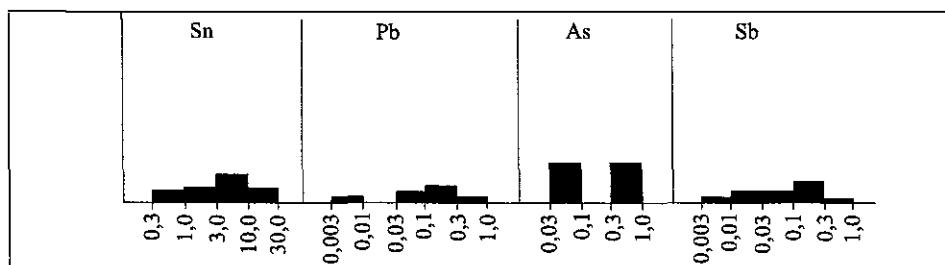

Рис. 2. Частотні гістограми концентрацій домішок до міді з Малополовецького-3

лобчастого ковадла з оправкою. Щільна стиснутість спіралі щитка досягнута навиванням дроту на конічну оправку та стисканням отриманої пружини молотком.

Аналіз 100. Фрагмент тригранного у перетині багатовиткового стрічкового браслета. Шліф зроблено на поздовжньому перетині виробу. До травління спостерігається невелика кількість евтектоїда $\text{Cu}_{31}\text{Sn}_8$, трохи видовженого в напрямку деформації металу. Тонкі тріщинки так само розташовані в напрямку деформації. Невелика кількість чорних вкраплень рівномірно розсіяна по всій площині шліфа. Корозія розповсюджується на межах зерен та лініях зсуву.

Після травління відкрилася рекристалізована структура зі значною кількістю двійників та лініями зсуву всередині зерен. Величина зерна — 0,035 мм. Мікротвердість металу — 164,4 кг/мм² (рис. 3; 4; 4, 4).

Браслет виготовлено з вилитої заготовки, що мала первинну дрібнозернисту структуру, холодним куванням з проміжковими відпаливаннями при температурі до 600 °C. Трикутного перерізу металової стічки для браслета було досягнуто куванням на ковадлі аналогічного профілю з великим ступенем обтиску (60—80 %), що призвело до повного зникнення дендритної структури, помітної витягнутості евтектоїда та механічних тріщин.

Аналіз 99. Фрагмент гравні з прямоугольного у перетині дроту з гачками на кінцях. Біля віцілого гачка дріт набуває круглого перетину. Шліф зроблено на поздовжньому перетині дроту. До травління спостерігається невелика кількість евтектоїда $\text{Cu}_{31}\text{Sn}_8$, видовженого в напрямку деформації металу. Корозія розповсюджується на межах поліедрів і лініях зсуву. Помітні численні павутоподібні тріщинки.

Після травління відкрилася рекристалізована структура з великою кількістю двійників та лініями зсуву у великих зернах. Величина зерна — 0,09—0,12 мм. Мікротвердість металу — 188,6 кг/мм² (рис. 3, 5; 4, 6).

Так само, як і у браслета, метал гравні має низький вміст олова (1,1 %). Тому і в цьому разі наявність евтектоїда пояснюємо дуже повільним охолодженням заготовки.

Із цього можна зробити висновок, що заготовка гравні виливалася у нагрітій формі. З неї вільним куванням був виготовлений дріт, про що свідчить нерівномірність його перерізу та характер евтектоїда. Відсутність попередньої вилитої структури, середні розміри зерна та дрібні павутиноподібні тріщинки вказують на кування при температурі близько 600 °C зі ступенем обтиску до 100 %. Кування завершувалося по захолому металу (лінії зсуву).

Дуже цікавою є технологія виготовлення шпильок.

Аналіз 74. Шпилька із цвяхоподібною голівкою та вушком під нею. Зразок вирізано з голівки виробу. Уся поверхня шліфа вкрита дрібними чорними вкрапленнями свинцю, край шліфа зіпсований корозією, що розповсюджується на межах поліедрів. Металографічне дослідження виявило крупнозернисту поліедричну структуру на тлі залишкової дендритної ліквациї. У багатьох поліедрах присутні численні лінії зсуву. Розміри зерна — 0,065—0,09 мм. Мікротвердість — 158 кг/мм² (рис. 3, 6; 5, 1).

Огляд шпильки разом із металографічним дослідженням призвів до наступних висновків. Заготовка виробу була відлита у двостулковій формі, адже на голівці, вушку та на самій голці залишилися ливарні шви. Від вушка донизу по голці добре простежується тріщина «червоно-ламкості», що пояснюється присутністю у металі значної кількості крихких включень свинцю (1,4—3 %). Метал тріснув, коли його нагріли, щоб перекрутити верхню частину голки. Шпилька

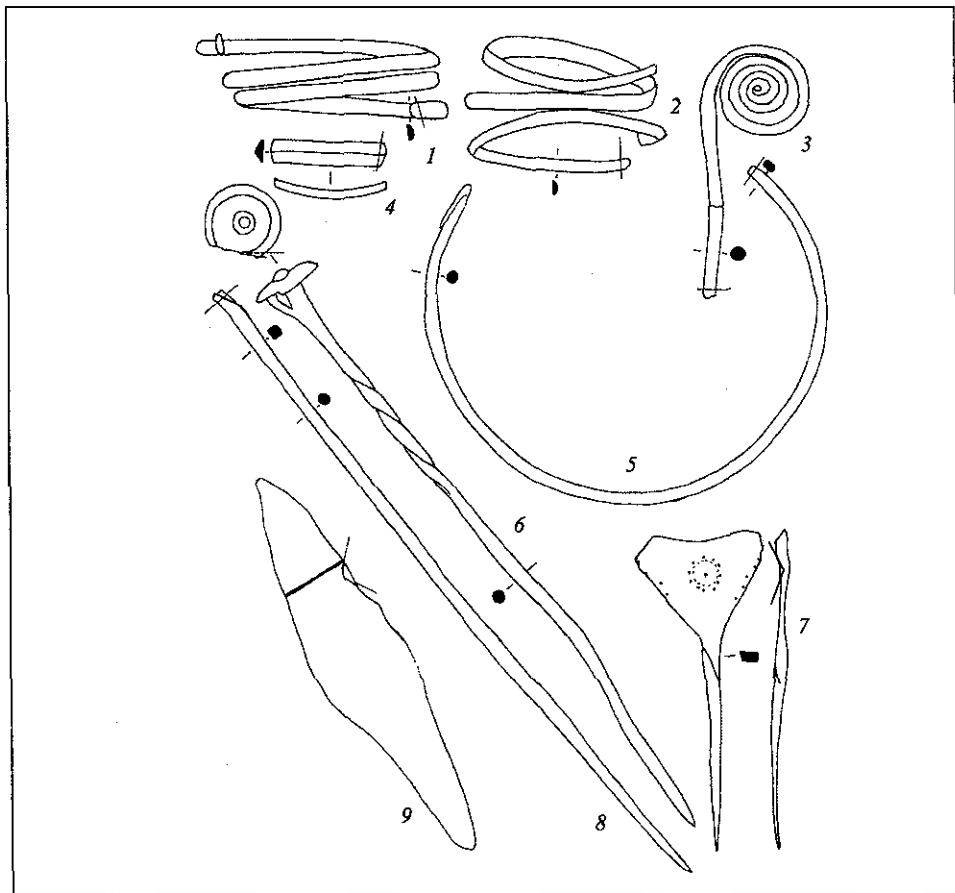

Рис. 3. Схеми розтапіування шліфів на дослідженіх виробах

відливалася з квадратної у перетині голки, а потім нижній її частині майстер дав круглу в перерізі форму, обпиливши її (паралельні горизонтальні борозенки). Понідрична структура на голівці утворилася внаслідок нагрівання металу до 600 °С та витримки впродовж невеликого проміжку часу при цій температурі (тобто неповний гомогенізаційний відпал). Ця операція була пов’язана з роботами над оформленням голки. Ліній зсуву свідчать про холодне проковування голівки, яке, проте, не призвело до деформації структури. Ступінь обтиску тут досягав 20 %⁴.

Аналіз 98. Шпилька з ромбічною голівкою та перекрученим у верхній частині стрижнем. Зразок вирізано з голівки виробу. Шліф зроблено на поздовжньому розрізі. Металографічне дослідження виявило рекристалізовану дрібнозернисту структуру з великою кількістю двійників у зернах. Подекуди зустрічаються ліній зсуву. Величина зерна — 0,025—0,045 мм. Мікротвердість металу — 208 кг/мм² (рис. 3, 7; 5, 2).

На цьому зразку ми бачимо дрібні вкраплення свинцю, що рівномірно розсіяні на всьому полі шліфа. Такий вигляд свинець має при швидкому охолодженні. Отже, можна припустити використання тепlopровідної форми для відливання заготовки. Вміст свинцю в металі становить 0,17 %, тобто гаряче кування такого сплаву неминуче викликало б розтріскування, тому кування можна було проводити в холодному стані з проміжковими відпаливаннями при температурі не нижче 500 °С, коли відбувається пом’якшення сплаву й формується рекристалізована структура.

Таким чином, кування на голівці мало формувальний характер і було спрямоване на надання їй ромбічної форми. Завершальне кування проводилося по охололому металу, що призвело до появи ліній зсуву. Пуансонний орнамент наносився методом

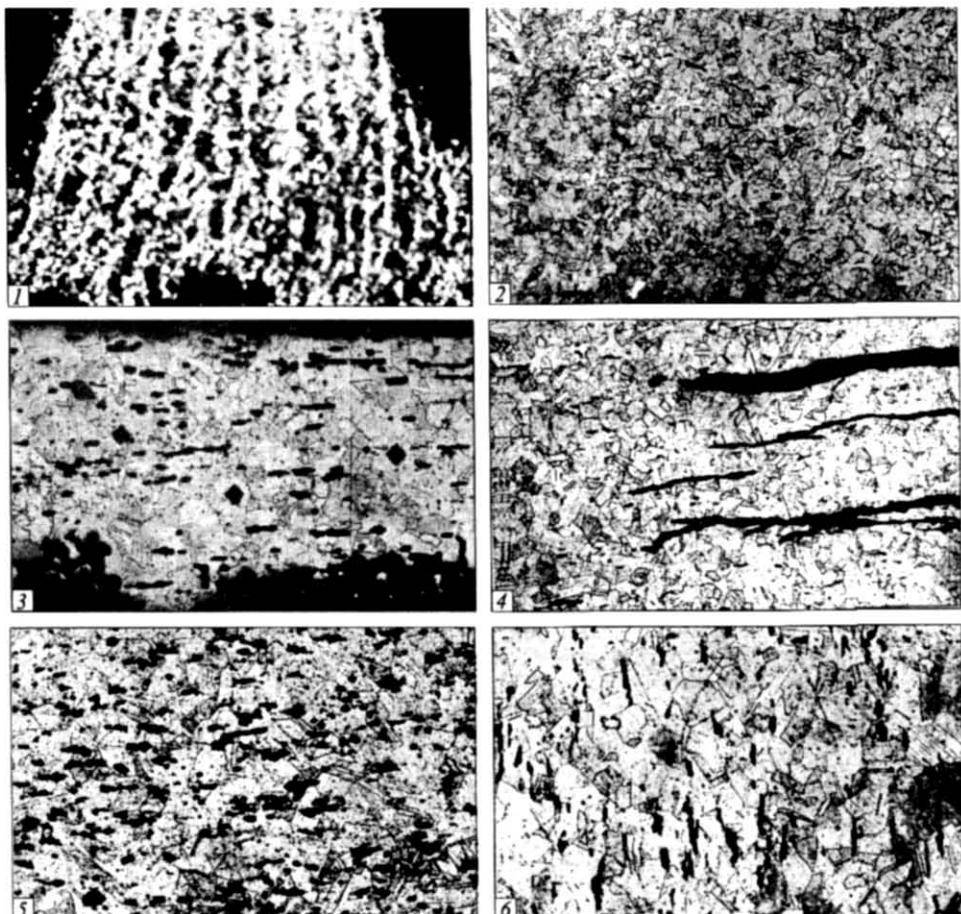

Рис. 4. Мікроструктури: 1 — Ап. 72, зб. 70; 2 — Ап. 72, зб. 120; 3 — Ап. 73, зб. 120; 4 — Ап. 100, зб. 200; 5 — Ап. 101, зб. 120; 6 — Ап. 99, зб. 120

штампування, причому заздалегідь не розмічався, адже спостерігається деяка асиметричність у розташуванні всіх його елементів. Ковальські роботи над стрижнем були спрямовані на перекручування його навколо власної осі та загострення.

Аналіз 102. Третя шпилька, від якої зберігся лише масивний стрижень, у середній частині чотиригранний, перекрученій навколо власної осі, а нижче округлий, виготовлена з міді з помітними домішками Ca, Mg, Ti, Ni, Bi, As, Ag. Металографічне дослідження виявило рекристалізовану дрібнозернисту структуру зі значною кількістю двійників у зернах. На тлі поліедрів помітні численні лінії зсуву. Величина зерна — 0,045—0,065 мм. Мікротвердість металу — 162,4 кг/мм² (рис. 3, 8; 5, 3).

На жаль, неможливість дослідити структуру на вістрі та відсутність голівки шпильки дуже обмежують можливості реконструкції процесу її виготовлення. Найімовірніше, ковальські роботи були спрямовані на оформлення всього стрижня, а саме — витягування та надання йому квадратного перетину в центрі (двійники рекристалізації), перекручування без додаткового нагрівання (численні лінії зсуву в зернах) і загострення вістра.

Аналіз 81. Ніж. Шліф зроблено на поздовжньому розрізі леза. Евтектоїд витягнутий ледь помітними ланцюжками вздовж зразка. Все поле займає поліедрична структура з двійниками у зернах. Подекуди простежуються залишкові дендрити первинної вилитої структури. Мікротвердість металу — 110 кг/мм². Величина зерна — 0,025—0,035 мм (рис. 3, 9; 5, 4).

Попередньо вилиту заготовку ножа допрацьовано гарячим куванням зі ступенем обтиску до 40 %, яке було спрямоване на надання остаточної форми виробу та на загострення леза.

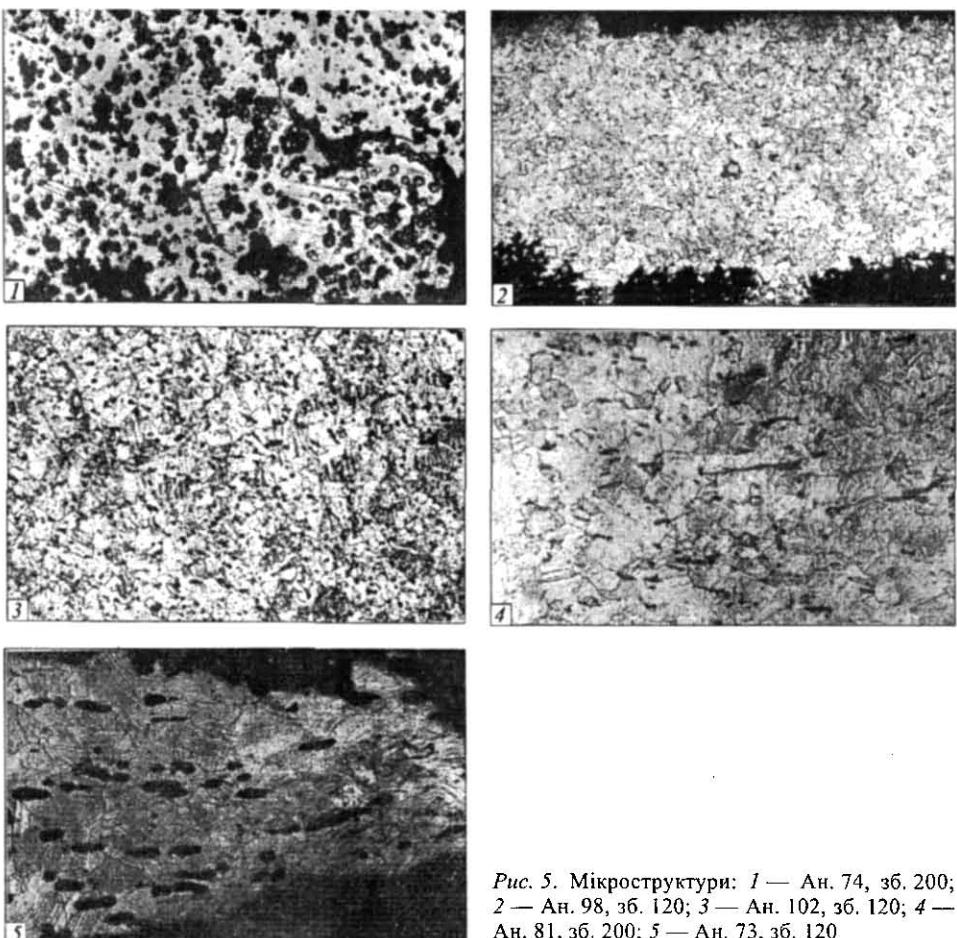

Рис. 5. Мікроструктури: 1 — Ап. 74, зб. 200; 2 — Ап. 98, зб. 120; 3 — Ап. 102, зб. 120; 4 — Ап. 81, зб. 200; 5 — Ап. 73, зб. 120

Підбиваючи підсумки металографічного дослідження бронзових виробів із Малополевецького могильника, слід зазначити, що всі без винятку вироби виготовлені з вилитих заготовок із наступним куванням з більшим або меншим ступенем деформації. Хімічний склад металу тут великої ролі не відігравав. Це привело до появи механічних тріщин (ап. 99, 100) та тріщин «червоноламкості» (ап. 74).

Для кування дротяних прикрас використовувалися жолобчасті ковадла із сегментоподібним (ап. 72, 73, 101) та конусним (ап. 100) жолобами. В одному випадку було використано жолобчасте ковадло з обжимками (ап. 101). Ступінь деформації був високим — 60—80 % (ап. 72, 73), а у двох випадках сягав приблизно 90 %. Вільне кування було застосовано при виготовленні гривни (ап. 99).

Доробка кожної заготовки шпильок проводилася за власним алгоритмом. Так, цвяхоподібна (ап. 74) куванню майже не піддавалася. Тут основним завданням майстра було підправити шляпку, перекрутити навколо власної осі стрижень та прибрати грані на голці. Не врахувавши схильності металу до «червоноламкості», а може, і не знаючи цього, майстер отримав тріщину на голці, нагрівши метал перед перекручуванням стрижня. Тому, замість звичайної витяжки голки куванням, він надав їй потрібного вигляду чимось на кшталт напилка, можливо, абразивом.

Вилита заготовка другої шпильки (ап. 98) видозмінена повністю. Тут кування мало формувальний характер. Розплескана голівка зі штампованим орнаментом. Перекручені стрижень із відкованим вістрям. Слід відзначити, що в зазначеному випадку майстер зі знанням підійшов до хімічного складу металу та застосував холодне кування з відпалами.

Що стосується фрагмента третьої шпильки (ап. 99), то і він зазнавав формувального кування.

Для порівняння досліджуваного металу звернемося до вже відомих у літературі двох пам'яток, хронологічно близьких до малополовецьких, металеві вироби з яких досліджувалися методами металографічного та спектрального аналізу. Це перша група гордіївських курганів⁵ та скарби з Дратова і Рави Мазовецької в Польщі⁶. Лише спектральні аналізи маємо для шпильки та браслета з Войцехівки, двох шпильок з Гуляй-Города, уламка браслета з Дитиничів і браслета з Канівського району⁷.

На кореляційних діаграмах (рис. 1, 2) показано характер розсіювання концентрацій деяких елементів для 20 аналізів з Гордіївки та шести з інших указаних пам'яток. На діаграмах хрестиками позначено малополовецький метал. Можна бачити, як чітко лягають усі аналізи виділеної нами першої хімічної групи на поля розсіювання основних груп порівнюваного металу. На діаграмах відсутній метал з Дратова та Рави Мазовецької, тому що прикраси виготовлені з дуже чистої бронзи, до складу якої входять мідь та олово (від 4,20 до 11,74 %). У п'ятьох випадках у сплаві присутні мікродомішки нікелю (від 0,13 до 0,26 %)⁸.

Для технологічного порівняння маємо два багатовиткові браслети з кургану 6 із Гордіївки⁹, два багатовиткові браслети з трикутним перетином дроту з Дратова та один із Рави Мазовецької¹⁰, вісім браслетів зі спіральними щитками з Дратова та два — з Рави Мазовецької¹¹.

Розглянемо малополовецькі та гордіївські спіральні браслети. Вони виконані з високоолов'яністю бронзи гарячим куванням на жолобчастих ковадлах за температури 600—700 °C. Це те, що є в них спільного. Відмінності полягають у тому, що малополовецькі браслети піддавалися великому ступеню обтиску — до 80 %. Кування заготовки гордіївських браслетів проводилося з обтискачем, від чого дріт має рівненьку поверхню, потім ще й підполировану. Чеканий орнамент та цільне прилягання витків дроту на готових виробах — цього теж немає у малополовецьких браслетів.

Трикутні у перетині багатовиткові браслети з Малополовецького, Дратова та Рави Мазовецької за зовнішнім виглядом і технологічними схемами є дуже схожими. Вони кувалися в холодному стані з проміжковими нагріваннями металу до 600—700 °C. Ступінь обтиску досягав 60—80 % на подібних за формою ковадлах.

Щодо браслетів зі спіральними щитками, то і поверхневий огляд, і мікроскопічний аналіз свідчать про технологічні розбіжності. Не викликає сумніву різний кваліфікаційний рівень майстрів, які до того ж не пов'язані єдиними технічними традиціями у формуванні близьких за типом виробів.

На завершення нашого дослідження можемо зазначити, що відмінності у технологічних характеристиках порівнюваних виробів свідчать про відмінну культуру виробництва, що склалася на різних виробничих традиціях у різних груп населення. Адже, починаючи з різної вихідної сировини, і навіть тоді, коли простежується подібність її за хімічним складом, немає уніфікованих прийомів виготовлення групи подібних за формою виробів (це не стосується хіба що багатовиткових браслетів із трикутним перетином). Тобто можна говорити про зовнішню моду на прикраси, що існувала на великій території. І попит на них задовільнявся, найчастіше, місцевими майстрами.

¹ Кравченко Н.М., Шишкін Р.Г., Готун І.А., Максимов В.В., Лисенко С.Д. Розкопки біля села Малополовецьке // АДУ. — 1993; Лисенко С.Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993—1997 годах // «Trzciniec»-system kulturowy czy interkulturowy process. — Poznan, 1998.

² Гошко Т.Ю. Технологичне дослідження бронзових виробів із Малополовецького-3 // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 64.

³ Литейные бронзы. — Л., 1973. — С. 15.

⁴ Равич И.Г. Эталоны микроструктур оловянной бронзы // Художественное наследие. — М., 1983. — Вып. 8 (38). — С. 139—140.

⁵ Гошко Т.Ю. Технология изготовления бронзовых изделий из Годиевки // Sofija S. Beresanskaja und Viktor I. Klotschko. Das Gräberfeld von Gordeevka. Ärchäologie in Eurasien. Rahden / Westf.: Leidorf. — 1998. — Band 5. — С. 65—67, ан. 12, 13; 16—18; 23, 24; 28, 29; 32; 45—48; 50; 58.

⁶ Gardawski A., Wesolowski K. Zagadnienia metalurgii kultury trzcinieckiej w świetle «skarbow» brązowych z Dratowa Pow. Puławy i Rawy Mazowieckiej // Materiały starożytnie. — Warszawa, 1956. — С. 59—103.

⁷ Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972. — С. 90, 91. — Табл. 1.

⁸ Gardawski A., Wesolowski K. Zagadnienia metalurgii... — С. 67.

⁹ Гошко Т.Ю. Технология изготовления бронзовых изделий... — С. 49, 50, ан. 12, 13; С. 70. — Рис. 3, 2, 3; 3, 3, 7.

¹⁰ Gardawski A., Wesolowski K. Zagadnienia metalurgii... — Tabl. LII, 12, 13; Tabl. LII, 23.

¹¹ Gardawski A., Wesolowski K. Zagadnienia metalurgii... — Tabl. XLII, 14, 15, 17, 18; Tabl. XLIII, 16, 19—21; Tabl. XLIV, 24.

Одержано 25.05.2003

Т.Ю. Гошко

МЕТАЛЛООБРАБОТКА НА КИЕВЩИНЕ В ПОЗДНЕБРОНЗОВОМ ВЕКЕ

В статье изложены результаты металлографического и спектрального анализов бронзовых изделий с поселения позднебронзового века Малополовецкое-3 Фастовского района Киевской области. Проведено сравнение химического состава и технологической характеристики металла из поселения Малополовецкое-3 с металлом из близких в хронологическом и культурном отношении памятников.

На основе проведенного исследования сделан вывод об отличиях в технологической характеристике изделий из разных памятников. Это обстоятельство может свидетельствовать о разнице в производственных традициях отдельных мастерских тишненско-комаровского круга.

T.Yu. Goshko

METAL-WORKING IN THE KYIV REGION IN THE LATE BRONZE AGE

The article presents the results of metallographic and spectral analyses of bronze items from the Late Bronze settlement of Malopolovetskoe-3 situated in the Phastiv Region of Kyiv Oblast'. Chemical composition and manufacturing technology of metal from Malopolovets'ke-3 were compared with those of metal from the chronologically and culturally similar monuments.

On the basis of this research a conclusion was made regarding the technological differences among the finds from various monuments. This may serve as an evidence of different manufacturing traditions in the workshops of Tishnetsko-Komarovsky cultural community.

Д.П. Недопако, М.О. Горнікова

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ЗАЛІЗНИХ ВИРОБІВ

У статті подано результати технологічних досліджень залізних виробів з черняхівських пам'яток біля м. Обухів Київської області, біля с. Велика Снітинка Фастівського району Київської області, біля с. Глеваха Київської області, а також з пам'яток у Вінницькій області. Описано методику реставрації і консервації археологічних знахідок із заліза.

На черняхівських поселеннях зазвичай знаходять велику кількість виробів із заліза, причому різноманітного призначення. Це сільськогосподарські знаряддя (коси, серпи, наральники, чересла), знаряддя господарського призначення (ножі, шила, ножиці, голки), інструменти (тесла, стамески, свердла, скobelі) та інші. Досить рідко знаходять зброю — мечі, наконечники списів та стріл, бойові сокири та ін.¹.

Найбільш широко в технологічному плані залізні вироби черняхівської культури дослідила Г.О. Вознесенська². Вивчення технології виготовлення більш ніж 200 за-

лізних виробів з 20 археологічних пам'яток дозволило автору зробити достовірні висновки щодо рівня обробки заліза, технології виготовлення різних категорій речей.

Підбиваючи підсумки дослідження рівня технології обробки заліза черняхівськими племенами, автор робить висновок про використання ними як вихідних матеріалів кричного заліза та сирцевої сталі, причому в більшості випадків ці матеріали були високої якості, тобто мали зовсім не значну кількість неметалевих включень. Ковалі досконало володіли прийомами механічної обробки металу в гарячому стані. Широко використовувався прийом локальної цементації як заготовок, так і готових виробів. Зварка заліза та сталі в одному предметі зустрічається рідко, але часто трапляється так званий пакетний метал, виготовлення якого теж пов'язане з операцією зварювання.

В.Д. Гопак дослідив невелику колекцію залізних виробів із черняхівських пам'яток у кількості 12 предметів³. Основними вихідними матеріалами тут були залізо та сталь досить високої якості. В одному випадку зафіковано досить складну технологію — зварку сталевого леза та його гартування. У цілому, висновки В.Д. Гопака збігаються з висновками Г.О. Вознесенської, а деякі розбіжності можна пояснити кількісною нерівноцінністю колекції та наявністю в черняхівській культурі локальних варіантів.

Зупинимося на деяких положеннях роботи Г.О. Вознесенської, які, на нашу думку, викликають інтерес щодо освоєння технології обробки заліза племенами черняхівської культури.

На сторінці 31 Г.О. Вознесенська пише: «...в эту эпоху на территории Чехословакии и Южной Польши широко используется замечательное наследие кельтской кузнечной техники. Тем не менее, конечно, нельзя утверждать непосредственное заимствование или продолжение традиций кельтских мастеров в черняховской технике, хотя такая возможность и не исключается». И далі: «Возможно, что высокий уровень металлообработки у черняховских племен объясняется более тесными контактами с провинциями Римской империи, чем те, которые существовали у других культур варварского мира»⁴.

Проблема взаємного впливу археологічних культур є надзвичайно складною як у матеріальному плані, так і в плані технологічному. Безумовно, при kontaktі археологічних культур, навіть розташованих на значній відстані одна від одної, якісні технічні та технологічні навички передаються від розвинених племен до тих, що стоять на нижчому рівні розвитку.

Питання полягає в тому, які технічні прийоми можуть бути найлегше перейняті ковалями, що знаходилися на нижчому технічному рівні. Цю проблему ми розглянемо в кінці статті.

Попри відносно великий обсяг уже дослідженого матеріалу черняхівської культури, необхідно використовувати бодай найменшу можливість вивчити нове. Ми дуже вдачні за таку можливість, яку нам було люб'язно надано професором Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова Н.М. Кравченко (на жаль, нині покійною).

У наше розпорядження для технологічних досліджень була представлена колекція з 19 залізних виробів досить непоганої збереженості з розкопок біля м. Обухів. Найбільша кількість матеріалів — 10 предметів — походить з розкопок пункту Обухів-1. Ці пам'ятки датуються другою чвертю I тис. н. е.⁵.

Найцікавішою у колекції є невелика сокирка-кельт. Вона має довжину 14 см, ширину леза — близько 7 см. Втулка — майже квадратної форми з розмірами 2 × 2,3 см.

З цього пункту походить ніж із майже прямою спинкою без отворів на черешку. Довжина ножа становить 14 см.

Добре збережений гачок з двома загнутими кінцями, загальна довжина його — 14 см. Стрижень гачка має квадратний перетин, а до «хвостовика» переходить у прямоугольний.

Два шила круглого перетину мають довжину 9,5 та 7 см. Наконечник стріли має пласке вістря та квадратний черешок. Чотири предмети являють собою металеві заготовки або уламки невизначених предметів. З них один можна розглядати як уламок пішні, а ще один фрагмент, можливо, є уламком інструмента типу ложкаря.

З пункту Обухів-ІІ походить уламок ножа з прямою спинкою без отвору на черешку.

5 предметів становлять найбільший інтерес, хоча, на жаль, вони не мають археологічних паспортів. Це прекрасної збереженості сокира, але в ній облама-

но один край леза. Довжина сокири складає 20 см, ширина збереженої частини леза — 10 см, вага сокири — 635 г. Однак ця сокира, найімовірніше, належить до давньоруського часу.

Невеликі ювелірні кліщі довжиною 16 см важать 69 г. Цікавою є конструкція руків'я кліщів. Один іх кінець загнутий в кільце, в яке була вставлена залізна пластина з отвором на протилежному кінці. Другий кінець руків'я був загострений і міг вставлятися в отвір пластини для фіксації кліщів у затиснутому стані. Можливо, загострений кінець руків'я слугував для фіксації кліщів на дерев'яній підставці, що давало можливість використовувати їх як лещата.

До цієї групи належать також один ніж довжиною 11,5 см з отвором на черешку для кріплення накладок та фрагмент леза ножа завдовжки 7 см. І, нарешті, уламок напівкруглого напилка завдовжки 4 см, дуже схожий на фрагмент сучасного інструмента.

З пункту Обухів-ІІІ походить невеликий зігнутий залізний предмет, що має на кінцях прямокутні перетини, а всередині — круглий.

З пункту Велика Вільшанка походить сокира завдовжки 17,5 см і вагою 810 г. Сокира є підйомним матеріалом. Аналогічну за розмірами та за формою сокиру з могильника Компанійці дослідила Г.О. Вознесенська⁶.

З рушеного шару поселення Велика Дмитровка-ІІІ походить фрагмент обушка сокири.

Слід підкреслити знахідку на поселенні Обухів-І на глибині 0,46 м залізної криці у вигляді пористого коржа, на одному боці якого збереглась обпалена глинняна обмазка, мабуть, залишки стіонок залізодобувного горна. Там же знайдено шматки залізного шлаку. Тут зауважимо, що інтерпретувати такі знахідки шлакових коржів як крицю слід дуже обережно. Виходячи із суті стародавнього процесу відновлення заліза, такі залишки найчастіше являють собою нижню частину горна, заповнену шлаком. Однак, незважаючи на це зауваження, можна з упевненістю констатувати наявність на даному поселенні виробничого комплексу з видобутку заліза.

Залізні речі колекції було піддано металографічному дослідженняю за загальноприйнятою методикою. Зразки відбиралися з робочих частин предметів або частин, що могли найповніше поінформувати про технологічні особливості виготовлення та обробки. Після виготовлення мікрошліфів їхня поверхня досліджувалася щодо наявності дефектів і неметалевих включень. Мікроструктура металу вивчалася після травлення мікрошліфів 5 %-ним розчином азотної кислоти у спирті за різних збільшень, а також фотографувалася. Вимірювалася мікротвердість структурних складових на мікротвердомірі ПМТ-3 при навантаженні на алмазну піраміду 100 г.

Нижче наводяться результати мікроструктурного аналізу колекції. Шифри зразків подано за реєстраційними номерами лабораторії, поруч ідуть археологічні шифри.

Ан. 904. Сокира. Рис. 1 (В. Вільшанка-І-90, п. м.). Вага сокири становить 810 г. Зразок взято на вістрі леза. Метал сокири чистий у плані неметалевих включень, мікроструктура перлітна та ферито-перлітна. На кінці леза є зневуглецевана зона. Вміст вуглецю змінюється від 0,8 % на краю леза до 0,6 % біля центру зразка. Структура металу — перліт та ферито-перліт, дрібнозерниста. Мікротвердість змінюється від 383 кг/мм² на вістрі леза до 274 кг/мм² усередині зразка. Сокира відкована з однієї залізної заготовки; лезо було цементовано і термообрізано.

Ан. 905. Сокира. Рис. 1 (б. п.). Вага сокири — 635 г. Зразок взято на лезі. У середині шліфа метал чистий, є невелика кількість точкових включень. На вістрі сокири структура ферито-перліту, на основній площині шліфа — структура безструктурного мартенситу. Мікротвердість коливається від 221 кг/мм² біля вістря до 724 кг/мм² усередині зразка. Структура має сліди перегріву. Сокира відкована з однієї цілої заготовки; лезо було цементовано і термообрізано (загартовано та відпущено). За зовнішніми ознаками сокира належить до давньоруського часу.

Ан. 906. Фрагмент обушка сокири. Рис. 1 (В. Дмитр.-V-86, з рушеного шару). Метал чистий, має незначну кількість витягнутих і точкових включень. Структура ферито-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю, зерно дрібне. Вміст вуглецю коливається від 0,3 до 0,6 %, мікротвердість фериту становить 236 кг/мм², а перліту — 206 кг/мм². Фрагмент відковано із середньовуглецевої заготовки без подальшої термообрізки.

Рис. 1. Технологічні схеми залізних виробів: 904 — Велика Вільшанка-І; 905 — без паспорта; 906 — Великі Дмитровичі

Ан. 907. «Двозубий» гачок. Рис. 2 (Об.-І, п. м.). Зразок взято на кінці «вістря». Метал в основному чистий, є поодинокі включення середньої величини. Структура металу ферито-перлітна із вмістом вуглецю 0,6 %, вуглець рівномірно розподілений по площі шліфа. Мікротвердість структури становить 181—206 кг/мм². Гачок виготовлено шляхом гарячого кування зі сталевої заготовки високої якості. Термообробки предмет не зазнавав.

Ан. 908. Уламок пішні (?). Рис. 3 (Об-І-90, р. Е, с. 14, об. № 24, гл. 1,5). Зразок взято на вістрі. На мікрошліфі в одному місці спостерігається кілька досить великих включень, а в основному — метал чистий. Структура дуже дрібнозерниста, практично перлітна, з мікротвердістю 254—274 кг/мм². Предмет виготовлено зі сталевої заготовки досить високої якості без термообробки.

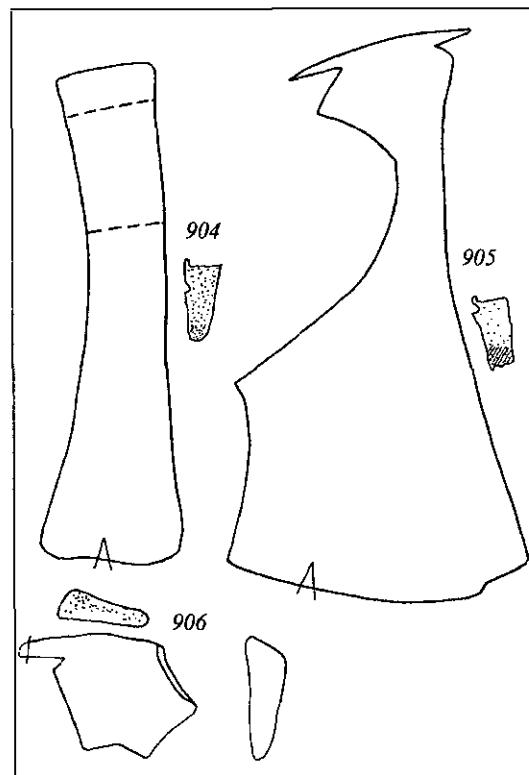
Ан. 909. Мотичка (сокира-кельт?). Рис. 2 (Об.-І, р. Е, кв. В-І, гл. 0,55, № 17). Вага предмета 209 г. Зразок взято з леза мотички. Метал дуже брудний, є скупчення великих включень, що витягнуті вздовж довгої вісі зразка. Структура феритна з мікротвердістю 181 кг/мм², є зони ферито-перліту. На вістрі спостерігається мартенситна структура з нечітко виявленими голками мартенситу. Мікротвердість у цій зоні становить 572 кг/мм². Мотичка виготовлена із суцільної залізної заготовки невисокої якості із наступною цементацією та термообробкою леза.

Ан. 910. Ніж. Рис. 2 (Об. І-90, р. Е, сек. 15, кв. Д-5, гл. 0,32). Зразок взято на вістрі леза. Метал дуже чистий, є поодинокі витягнуті включення. Структура ферито-перлітна, смугаста. Мікротвердість структури знаходиться в межах 170—206 кг/мм². Ніж виготовлено із залізної заготовки високої якості із наступною двобічною цементацією леза без термообробки.

Ан. 911. Ніж. Рис. 2 (Обухів, б. п.). Зразок взято на лезі ножа. Метал містить багато великих включень. Структура ферито-перлітна, з нерівномірним розподілом вуглецю по площі шліфа. Максимальний вміст вуглецю спостерігається на одній бічній поверхні зразка. Мікротвердість у цій зоні становить 170—206 кг/мм². Тут же є зона зі структурою перегріву. Ніж виготовлено із залізної заготовки невисокої якості із наступною цементацією однієї бічної поверхні леза.

Ан. 912. Ніж. Рис. 2 (Об. ІІ-74, тр. А, гл. 0,35). Зразок взято на лезі ножа. Метал досить сильно забруднений неметалевими включеннями, в основному, витягнутими вздовж напряму кування. На одній бічній поверхні зразка є зона безструктурного мартенситу, в якій спостерігаються також голки мартенситу. Мікротвердість становить 572—642 кг/мм². Ніж виготовлено із залізної заготовки не досить високої якості, яка піддавалась однобічній цементації з наступною термообробкою (гартування та відпуск).

Ан. 913. Фрагмент леза ножа. Рис. 2 (Обухів, б. п.) Зразок взято на лезі. Метал дуже забруднений неметалевими включеннями. Усередині зразка феритна структура з мікротвердістю 221—236 кг/мм², на бічних поверхнях структура ферито-перліту із вмістом вуглецю 0,5—0,6 % та мікротвердістю 351 кг/мм². На самому вістрі спостерігається структура перліту з мікротвердістю 421 кг/мм². Ніж

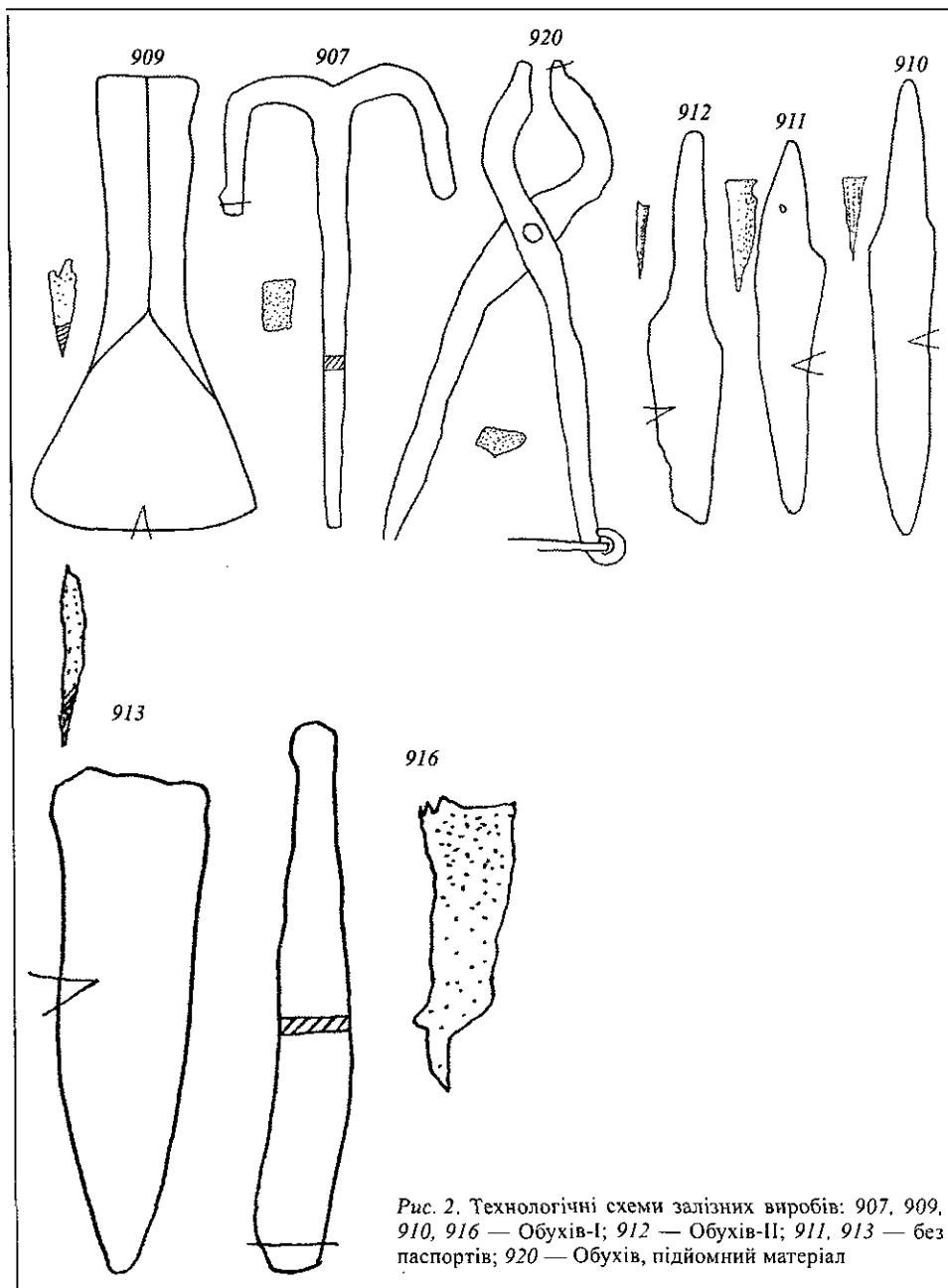

Рис. 2. Технологічні схеми залізних виробів: 907, 909, 910, 916 — Обухів-I; 912 — Обухів-II; 911, 913 — без паспортів; 920 — Обухів, підйомний матеріал

виготовлено із залізної заготовки невисокої якості з подальшою двобічною цементацією леза та м'яким гартуванням вістря.

Ан. 914. Шило. Рис. 3 (Об. I-90, р. Е, сек. 14, кв. Б-4, гл. 0,3). Зразок взято на вістрі. Метал дуже чистий. Структура являє собою суміш фериту та ферито-перліту, мікротвердість коливається в межах 254—274 кг/мм². Вміст вуглецю становить 0,5—0,6 %. Шило виготовлено зі сталі без подальшої термообробки.

Ан. 915. Шило. Рис. 3 (Об. I, р. 4, с. 9, кв. В-3, об. 27, гл. 0,66). Метал чистий, з одного боку є скupчення неметалевих включень. Структура має перлітний вигляд із вмістом вуглецю близько 0,7 %, зерно дуже дрібне. Мікротвердість становить 236—254 кг/мм². Шило виготовлено з вуглецевої сталі з однієї заготовки без термообробки.

Ан. 916. Фрагмент бритви(?). Рис. 2 (Об. I-90, р. Е, сек. 14, к. А2, шт. 2). Метал відносно чистий, має невелику кількість точкових включень. Структура

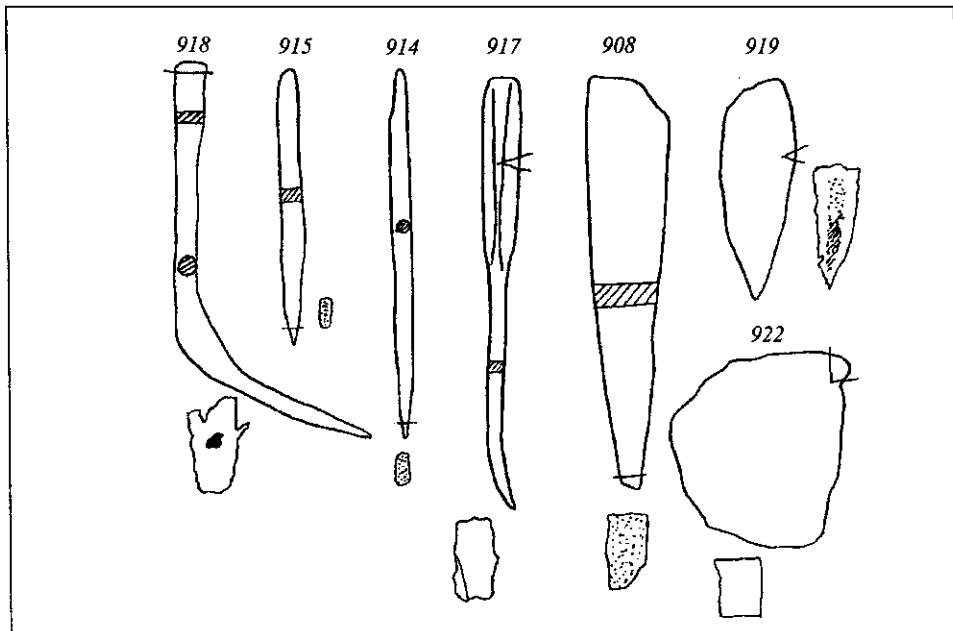

Рис. 3. Технологічні схеми залізних виробів: 908, 914, 915, 917, 919, 922 — Обухів-І; 918 — Обухів-ІІІ

ферито-перлітна із вмістом вуглецю близько 0,6 %, вуглець досить рівномірно розподілений по площі шліфа. На самому вістрі розташована невелика зневуглецевана зона. Мікротвердість коливається в межах 206—236 кг/мм². Предмет виготовлено з цілої якісної сталевої заготовки без термообробки.

Ан. 917. Наконечник стріли. Рис. 3 (Об. І-90, р. И, с. 9, кв. А-4, гл. 0,4). Метал значною мірою забруднений неметалевими включеннями, які мають витягнутий характер. Структура феритна, зерна середнього розміру, є декілька великих. Мікротвердість становить 221—254 кг/мм². Наконечник виготовлено із суцільної залізної заготовки поганої якості.

Ан. 918. Фрагмент інструмента (?). Рис. 3 (Об. ІІІ-88, п. м.). Метал в основному чистий, містить кілька включень середнього розміру, усередині зразка є пора. Структура дрібнозерниста, феритна, з дуже невеликою домішкою вуглецю. Мікротвердість складає 116—181 кг/мм². Фрагмент виготовлено з цілої залізної заготовки непоганої якості.

Ан. 919. Залізна пластина невизначеного призначення. Рис. 3 (Об. І, р. И, с. 9, кв. А-2, об. № 27, гл. 0,74). Метал чистий, є невелика кількість точкових включень. У центрі зразка структура доволі дрібнодисперсна, з мікротвердістю 572—724 кг/мм². По всьому периметру спостерігається зневуглецевана зона з мікротвердістю 254 кг/мм². Пластина виготовлена зі сталевої заготовки досить високої якості з наступним гартуванням.

Ан. 920. Кліщі. Рис. 2 (Обухів, п. м.). Зразок взято на «губці» кліщів. Метал брудний, містить велику кількість точкових та середніх включень. Структура металу перлітна, із вмістом вуглецю 0,6—0,7 %. На краях зразка є сліди переваги. Кліщі виготовлено зі сталі невисокої якості, на «губках» під час використання кліщів утворилася перевага зона.

Ан. 921. Фрагмент напилка (б. п.). Метал дуже чистий, зовсім немає неметалевих включень. Вуглець рівномірно розподілений по площі шліфа. Мікротвердість становить 824 кг/мм². Найімовірніше, що це уламок сучасного інструмента, виготовленого зі сталі типу У8 з наступним «сухим» гартуванням без відпуску. Особливо сучасний вигляд напилка проявився після очищення його від окислів, видно типову машинну насічку.

Ан. 922. Залізна заготовка. Рис. 3 (Об. І-90, р. Е, с. 14, об. № 24). Метал дуже брудний, багато великих витягнутих включень. Структура феритна, зерна великі, мікротвердість становить 186—231 кг/мм². Заготовка залізна невисокої якості.

Підіб'ємо загальні підсумки дослідження цієї колекції. Насамперед, слід звернути увагу на якість металу. Цей показник є досить високим: 72 % виробів виготовлено з металу, що містить незначну кількість неметалевих включень, решта виробів виготовлена з металу досить низької якості. Це три ножі з чотирьох досліджених, кліщі, невизначена заготовка та наконечник стріли. Як правило, залізні наконечники стріл виготовлялися з матеріалу невисокої якості, можливо, з відходів інших виробництв.

З усієї колекції один предмет заслуговує на особливу увагу. Це уламок напівкруглого напилка. Цей фрагмент не має археологічного шифру, можливо, знахідка випадкова. Перш за все, винятковою є чистота металу, який зовсім не містить неметалевих включень. Високовуглецева структура, рівномірний розподіл вуглецю по площі шліфа та висока мікротвердість, найімовірніше, свідчать про сучасне походження напилка. До того ж, він має чітку машинну насічку.

Одна сокира (ан. 905), очевидно, належить до давньоруського часу. За якістю металу та технологією виробництва вона є досить якісною. Досліднюючи давньоруські залізні вироби, Б.О. Колчин виділив кілька технологій, за якими виготовлялися сокири⁷. У деревообробних сокирах сталеве лезо або наварювали на залізну основу, або вварювали його. Значна кількість сокир мала суцільносталеве лезо. Іноді зустрічаються і суцільнозалізні сокири. Утім, останні можна розглядати як заготовку, що в подальшому могла піддаватися зміцнювальній обробці (цементації та термообробці). Бойові сокири мали сталеве лезо. У більшості випадків вони підлягали термообробці і мали оптимальну структуру.

У нашому дослідженні в сокирі ан. 905 також виявлено оптимальну структуру, але тут лезо було цементовано, а потім термооброблено (загартовано та відпущено), причому, судячи з мікроструктури, відпуску підлягало тільки саме вістря леза, оскільки на вістрі мікротвердість є у 2—3 рази нижчою, ніж усередині зразка, де спостерігається типова структура гартування.

Кількість вуглецю в сокирі ан. 904 дозволяє проводити термообробку, якої тут немає. Можливо, це тільки заготовка, що в подальшому могла гартуватися та відпускатись аналогічно сокирі ан. 905.

На відміну від сокири, аналогічної ан. 904 з могильника біля с. Компанії, досліджена нами сокира виготовлена зі сталевої заготовки, позаяк компанійська сокира була виготовлена за складнішою технологією — заготовку цементували з одного боку, а потім згинали навпіл і ковальським зварюванням формували лезо⁸. У нашому випадку сокира, очевидно, виготовлена з однієї заготовки, хоча її зовнішній огляд, особливо після очищення поверхні від окислів, дає деякі підстави підозрювати наявність залізної вставки при формуванні переходу від обушка до леза.

Загальна кількість виробів зі сталі та заліза становить 61 % (44 % сталевих і 17 % залізних). Цементації піддано 39 % виробів, термооброблено 33 % виробів від загальної кількості предметів, або 46 % від кількості виробів, здатних сприяти термообробці — тобто сталеві плюс цементовані.

Слід відзначити відсутність у дослідженій колекції структур перегріву, а також зварних технологій. Матеріал ковалі використовували раціонально: всі більш-менш відповідальні речі виготовлено зі сталі або цементовано. Доцільно використовувалася і термообробка. З чистого заліза виготовлено наконечник стріли та заготовка невизначеного призначення.

Якщо відносити досліджені матеріали до черняхівської культури (крім напилка та двох сокир), можна констатувати, що рівень металообробки в даному випадку відповідає загальновідомому для черняхівської культури⁹. Відносно відсутності перегрітих структур можна сказати, що цей факт, можливо, свідчить про недосконалість нагрівальних пристрій, якими користувалися для нагріву металу перед обробкою.

Ще одна колекція залізних виробів з черняхівських поселень була надана нам співробітниками відділу слов'янської археології, докторами історичних наук Р.В. Терпиловським та Б.В. Магомедовим. Усього в колекції нараховується 28 предметів різного призначення з різних пам'яток території України. Найбільша кількість матеріалів походить із розкопок поселення Велика Снітинка Фастівського району Київської області¹⁰: 9 ножів (цилих та у фрагментах), наконечник

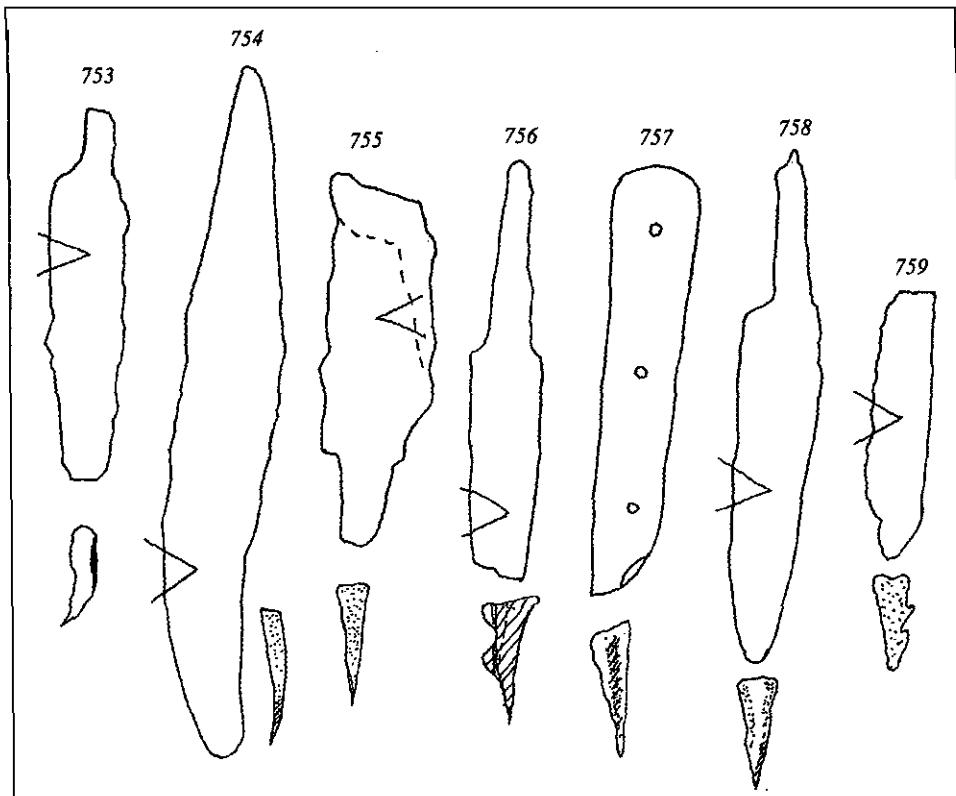

Рис. 4. Технологічні схеми залізних виробів із розкопок біля с. Велика Снітинка (753—759)

дротика та кілька залізних предметів невизначеного призначення. Ще 3 предмети дуже поганої збереженості, і тому взяти зразки для металографічного дослідження не було можливості. Це один ніж, наконечник стріли та невизначений предмет.

Чотири предмети походять з розкопок поселення Глеваха Київської області¹¹: ніж, шильце, залізний стрижень та невизначений предмет. З останнього взяти зразок не вдалося, тому що метал є повністю кородованим.

Цікаві знахідки походять з поселення Вінниця (Вишеньки). Це наконечник дротика та фрагмент наральника. Предмети непогано збереглися¹².

З поселення Козлов (Могильов-Подільський район Вінницької області) походить наконечник дротика з обламаною втулкою та фрагмент ножа з обламаною частиною леза і руків'я¹³.

На поселеннях Потіївка та Глинськ було знайдено наральник і наконечник дротика¹⁴.

Крім згаданих знахідок, у колекції є ще три без номерів. Це два уламки руків'їв ножів та уламок залізного виробу у вигляді кільця.

Загалом, металографічному дослідженням було піддано 23 предмети. Нижче наводимо результати металографічного аналізу згаданої колекції.

Ан. 753. Ніж. Рис. 4. Велика Снітинка 2-88, б/н. Зразок взято на лезі ножа на 2/3 перерізу. Метал досить чистий, має невелику кількість точкових неметалевих включень. Структура металу складається з великих рівновагових зерен фериту, в яких спостерігаються виділення нітридів у вигляді голок. Мікротвердість фериту складає 143—151 кг/мм², у зоні виділення нітридів — 170 кг/мм². Ніж виготовлено з цілої заготовки кричного заліза.

Ан. 754. Ніж. Рис. 4. Велика Снітинка 2-88, б/н. Зразок взято на 2/3 попечерного перерізу предмета. Метал чистий, має кілька точкових включень. Структура дуже дрібнозерниста, сорбітоподібна, вуглець нерівномірно розподілений по площі шліфа. Найбільша його концентрація знаходитьться на вістрі леза і всередині шліфа. Мікротвердість на вістрі леза становить 351—421 кг/мм², а всередині

дині — 254 кг/мм². Вміст вуглецю у зразку коливається в межах 0,3—0,5 %. Ніж виготовлено з нерівномірно навуглєцьованої сталі з однієї заготовки з наступною термообробкою — гартування та відпуск або м'яке гартування.

Ан. 755. Ніж. Рис. 4. Велика Снітинка 2-88, р. II, кв. 7Д, гл. 0,65, № 782. Ніж сильно кородований, тому зразок взято практично зсередини предмета. Метал значною мірою забруднений неметалевими включеннями, є витягнуті та крупні шлаки. Структура доволі дрібнозерниста, ферито-перлітна. Усередині вміст вуглецю складає близько 0,6 %, біля леза ця величина зменшується до 0,4—0,5 % — очевидно, за рахунок корозійних процесів. Мікротвердість фериту становить 151—135 кг/мм², перліту — 170—206 кг/мм². Ніж виготовлено з однієї сталової заготовки невисокої якості.

Ан. 756. Ніж. Рис. 4. Велика Снітинка 2-88, р. II, кв. 7-Е, гл. 0,7—0,9, № 254. Зразок взято на лезі ножа. Метал досить чистий, містить незначну кількість точкових включень, є кілька смут витягнутих шлакових включень. Уздовж однієї бічної поверхні зразка є зварний шов. Мікроструктура має голкоподібний вигляд мартенситного типу з мікротвердістю 421—572 кг/мм². Ніж виготовлено зі сталової заготовки, з одного боку була наварена смуга металу, але встановити її характер немає можливості через корозійні процеси. Ніж було загартовано й відпущено.

Ан. 757. Руків'я ножа з трьома отворами для кріplення держака. Рис. 4, б/н. Лезо ножа не збереглося, зразок взято в місці переходу руків'я у лезо. Метал, в основному, чистий, має поодинокі точкові включення. Структура металу дрібнозерниста — високовуглецева сталь із вмістом вуглецю близько 0,7 %. Основна маса вуглецю зосереджена в центрі зразка, а на краях його вміст різко знижується через корозійні процеси. Мікротвердість усередині зразка складає 824 кг/мм², на краях — 572 кг/мм². Ніж було виготовлено з високовуглецевої сталі з наступним «сухим» гартуванням (без відпушки).

Ан. 758. Ніж. Рис. 4. Велика Снітинка 2-89, тр. VII, гл. 0,30, б/н. Зразок взято на лезі ножа. Метал забруднений точковими неметалевими включеннями, є також витягнуті включения. Усередині зразка структура феритна, по краях іде навуглєцьвана зона із вмістом вуглецю 0,5—0,7 %. У деяких місцях зерна фериту трохи деформовані, їх мікротвердість становить 206 кг/мм², мікротвердість перліту — 254—322 кг/мм². Ніж виготовлено з цілої залізної заготовки з подальшою цементацією обох бічних поверхонь леза. Після цементації лезо ножа було дещо деформовано в холодному стані, що призвело до деформації зерен ферита.

Ан. 759. Фрагмент ножа. Рис. 4. Велика Снітинка 2-89, п. м., б/н. Зразок взято на лезі ножа. Метал дуже чистий, має поодинокі точкові включення. Структура повністю ферито-перлітна із вмістом вуглецю 0,5—0,6 % та мікротвердістю 322 кг/мм². Вуглець досить рівномірно розподілений по площині шліфа. Ніж виготовлено з однієї залізної заготовки високої якості без подальшої термообробки.

Ан. 760. Ніж з прямою спинкою і упором для руків'я. Рис. 5. Велика Снітинка 2-89, р. III, кв. Е-6, гл. 0—0,3, № 229. Метал ножа досить чистий, має невелику кількість витягнутих та округлих включень. Структура ферито-перлітна дрібнозерниста з мікротвердістю 274—322 кг/мм². Концентрація вуглецю поступово зменшується від вістря леза до середини зразка. Ніж виготовлено із заготовки кричного заліза, вістря леза ножа було піддано наскрізній цементації. Можливо, після цементації ніж піддавався прискореному охолодженню (але не гартуванню), завдяки чому мікротвердість структури є трохи підвищеною.

Ан. 761. Ніж. Рис. 5. Глеваха-85, р. 13, кв. 13Г, гл. 0,40, № 26. Зразок взято на 2/3 леза ножа. Метал значною мірою забруднений неметалевими включеннями (точковими та витягнутими). Усередині є витягнуте неметалеве включение, яке проходить крізь увесь зразок за його довгою віссю. Уздовж цього включения простягається вузька зона із вмістом вуглецю приблизно 0,2 %. Основна структура феритна з мікротвердістю 221—274 кг/мм². Ніж виготовлено з кричного заліза невисокої якості. Наявність довгого включения, що поділяє зразок навпіл, може свідчити про його виготовлення шляхом складання навпіл залізної заготовки і невдалу спробу з'єднання їх шляхом ковальського зварювання.

Ан. 762. Ніж. Рис. 5. Дністер II-87, Козлов-3, р. II, кв. 2-И, гл. 0,2—0,4, № 1404. Зразок взято на повному поперечному перерізі леза. Метал чистий, містить поодинокі точкові включения. На вістрі леза вміст вуглецю становить близько 0,7 %,

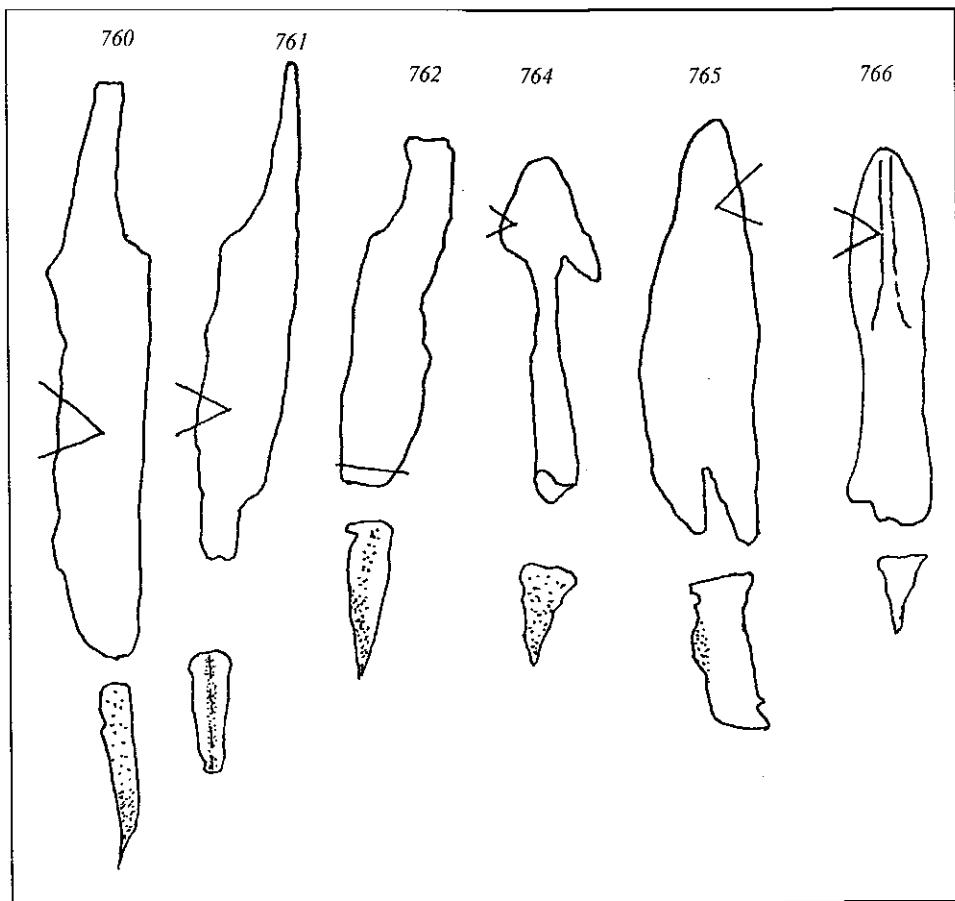

Рис. 5. Технологічні схеми залізних виробів: 760, 765 — Велика Снітинка; 761 — Глеваха; 762, 766 — Дністер-II; 764 — Потіївка

структуря перлітна з мікротвердістю $254 \text{ кг}/\text{мм}^2$, причому вуглецева смуга виділяється досить чітко. На решті шліфа вміст вуглецю становить 0,3—0,4 %, структура ферито-перлітна з мікротвердістю ферита $181 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Ніж виготовлено із середньовуглецевої сталі з можливим наварюванням високовуглецевої сталевої смуги на одну бічу поверхню, але зварний шов не простежується.

Ан. 763. Наконечник списа. Рис. 6. Велика Снітинка-89, п. м. Зразок взято на пері наконечника. Метал зразка чистий, є невелика кількість точкових та витягнутих неметалевих включень. Структура ферито-перлітна дрібнодисперсна, вміст вуглецю змінюється від однієї бічної поверхні зразка до протилежної в межах 0,1—0,5 %. Мікротвердість фериту становить 151 — $143 \text{ кг}/\text{мм}^2$, перліту — 170 — $206 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Наконечник виготовлено з однієї цілої залізної заготовки, одна бічна поверхня якої зазнала цементації, термообробка не проводилася.

Ан. 764. Наконечник стріли. Рис. 5. Потіївка, б/н. Зразок взято з пера стріли. Метал зразка чистий, є невелика кількість точкових включень. Структура металу — рівномірно навутглецевана сталь із вмістом вуглецю близько 0,6 %, мікротвердість коливається в межах 221 — $322 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Наконечник виготовлено з якісної вуглецевої сталі.

Ан. 765. Залізний предмет (можливо, уламок ножа). Рис. 5. Велика Снітинка-88, р. II, кв. 6-Г, 0—0,25, № 621. У металі є багато шлаків (точкових та витягнутих). Структура, в основному, феритна з різним розміром зерна. Біля одного краю зразка є невиразна зона цементації (?). Мікротвердість фериту становить $181 \text{ кг}/\text{мм}^2$, перліту — $206 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Предмет виготовлено із кричного заліза невисокої якості. Цементаційний шар має, найвірогідніше, випадковий характер.

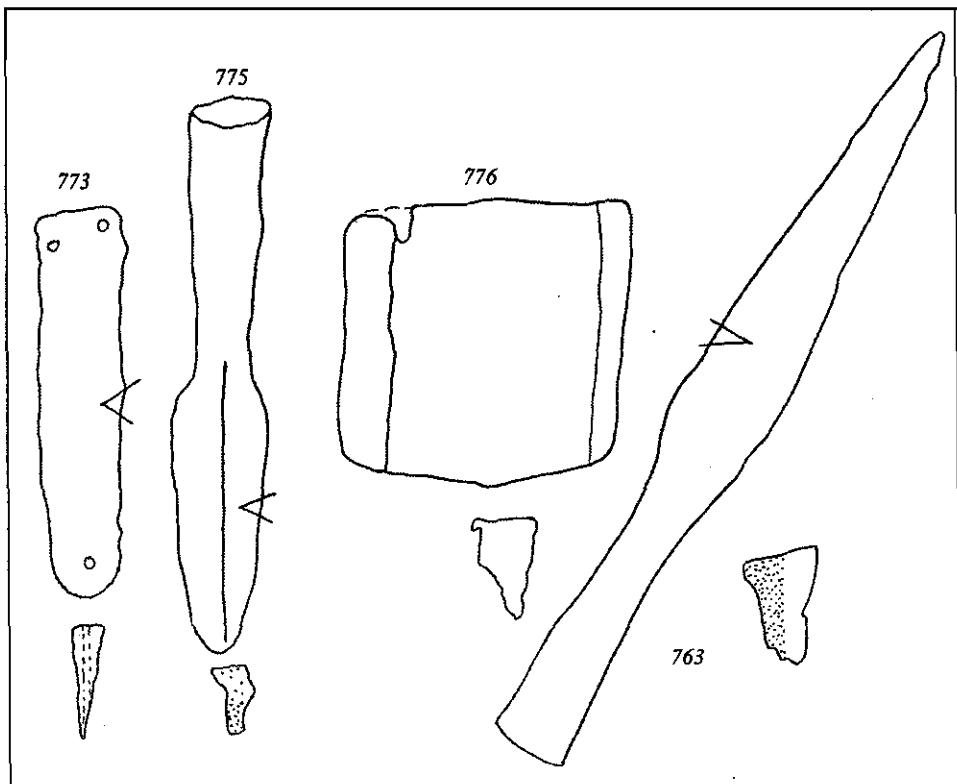

Рис. 6. Технологічні схеми залізних виробів: 773 — без паспорта; 775, 776 — Вінниця-Вишеньки; 763 — Велика Снітинка

Ан. 766. Наконечник дротика. Рис. 5. Дністер-П-87, Козлов-ІІІ, р. І, кв. 10-В, гл. 0,25—0,5, № 159. Зразок взято на пері наконечника. Метал досить чистий, є невелика кількість точкових включеннянь. Структура металу чисто феритна, з мікротвердістю 143 кг/мм². Наконечник виготовлено з кричного заліза високої якості.

Ан. 767. Нааральник. Рис. 7. Глинськ-83, п. м., вх. 4960, збирання Б.В. Магомедова. Зразок взято на робочій частині нааральника. Метал дуже забруднений неметалевими включеннями (точковими та великими й витягнутими). Структура являє собою чистий ферит з мікротвердістю 221—206 кг/мм². Нааральник виготовлено з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 768. Залізний виріб. Рис. 7. Велика Снітинка-89, р. III, кв. Ж-6, гл. 0,50, б/н. Метал зразка, в основному, чистий, але біля одного краю є невелике скupчення включеннянь округлої форми. Структура переважно феритна, на одному боці зразка є невелика навуглецована зона із вмістом вуглецю близько 0,3 %. Мікротвердість фериту становить 170—206 кг/мм², перліту — 181—254 кг/мм². Предмет виготовлено із кричного заліза досить високої якості.

Ан. 769. Фрагмент залізного предмета. Рис. 7. Велика Снітинка 2-88, р. II, кв. 1-Е, гл. 0,75—1,0, № 1081. Метал містить велику кількість точкових включеннянь, є також витягнуті. Структура металу феритна, зерна фериту деформовані. Мікротвердість зерен складає 254—322 кг/мм². Предмет виготовлено із кричного заліза невисокої якості, деформація металу виконувалась у холодному стані, що призвело до витягнутості зерен і підвищеної мікротвердості.

Ан. 770. Залізний стрижень. Рис. 7. Глеваха-85. Метал зразка, в основному, чистий, має кілька дрібних витягнутих включенів. Структура металу феритна, з мікротвердістю 143 кг/мм². Стрижень виготовлено із кричного заліза непоганої якості.

Ан. 771. Шило. Рис. 7. Глеваха-85. Зразок взято на вістрі шила. Метал, в основному, чистий, структура являє собою ферито-перлітну суміш, дуже дрібнодисперсну із вмістом вуглецю 0,3—0,4 %. Мікротвердість фериту становить 206 кг/мм²,

перліту — 274—322 кг/мм². Шило виготовлено із середньовуглецевої сталі високої якості. Підвищена твердість металу через невеликі розміри виробу може бути наслідком прискореного охолодження після гарячої ковалської обробки.

Ан. 772. Залізний предмет. Рис. 7. Велика Снітинка 2-88, р. II, кв. 4-І, гл. 0,25—0,5, № 336. Метал, в основному, чистий, але з одного боку зразка є скupчення великих шлаків. Структура доволі дрібнозерниста, з нерівномірним розподілом вуглецю по площині зразка. Мікротвердість металу становить 824 кг/мм². Предмет виготовлено з якісної сталі з подальшою термообробкою («сухе» гарячання — тобто без відпуску). Можливо, це якийсь інструмент.

Ан. 773. Руків'я ножа з трьома отворами для кріплення руків'я. Рис. 6, б/н. Метал зразка має багато точкових включення, які витягнуті ланцюжком уздовж довгої вісі зразка. Структура металу складається з дуже дрібнозернистого фериту. Посередині вздовж довгої вісі спостерігається світла смуга, що не травиться. Мікротвердість фериту становить 206—254 кг/мм², у зоні світлої смуги мікротвердість така сама. Руків'я виготовлено із кричного заліза низької якості, для отримання необхідної кількості матеріалу воно зварювалося із двох частин.

Ан. 775. Наконечник дротика. Рис. 6. Вінниця-Вишеньки-1-91, постр. 1, кв. 0,4, № 214. Зразок взято на пері дротика. Метал, в основному, чистий, має поодинокі точкові включення. На вістрі пера структура перлітна із вмістом вуглецю 0,7—0,8 % і мікротвердістю 274—322 кг/мм². До центра зразка вміст вуглецю знижується, структура ферито-перлітна. Мікротвердість фериту становить 170—181 кг/мм², перліту — 221—254 кг/мм². Наконечник виготовлено з однієї заготовки кричного заліза, його пера були цементовані.

Ан. 776. Фрагмент наральника. Рис. 6. Вінниця-Вишеньки-1-91, п. м., № 216. Метал зразка чистий, має поодинокі точкові включення. Структура феритна з різним розміром зерен, але переважають великі зерна. Мікротвердість фериту становить 170—185 кг/мм². Наральник відкований з однієї заготовки кричного заліза.

Підб'ємо загальні підсумки технологічних досліджень даної колекції. Перш за все, відзначимо застосування для виготовлення предметів переважно досить чистого матеріалу (69,5 % виробів). З десяти досліджених ножів тільки три виготовлено із заліза, забрудненого неметалевими включеннями. Це практично відповідає процентному співвідношенню «чистого» та «брудного» металу в ко-

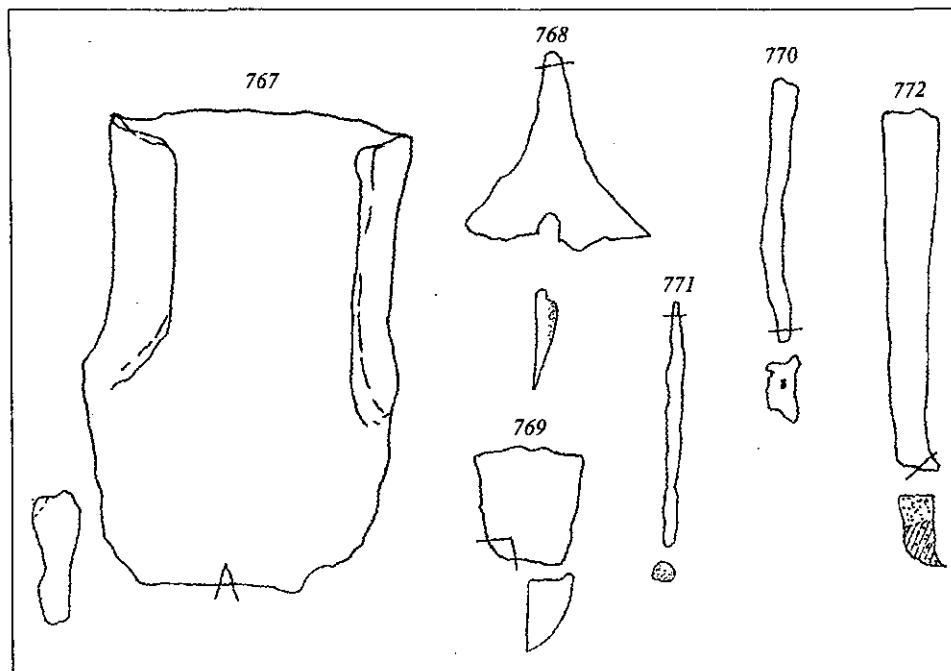

Рис. 7. Технологічні схеми залізних виробів: 767 — Глинськ; 768, 769, 772 — Велика Снітинка; 770, 771 — Глеваха

лекції. Майже таке ж співвідношення матеріалів за якістю при виготовленні ножів подавала у своїй роботі Г.О. Вознесенська¹⁵.

Незважаючи на те, що наконечники стріл найчастіше робили з відходів виробництва, тобто з не досить якісного матеріалу, у даній колекції наконечник виготовлено з чистого матеріалу.

Два досліджені наральники виготовлені з матеріалу різної якості. В одному випадку залізо досить чисте (ан. 776), а наральник ан. 767 має значну кількість неметалевих включень.

Наконечник списа та дротик виготовлені з доволі якісного матеріалу, що відповідає характеру їх застосування.

У технологічному плані можна констатувати, що всі досліджені предмети виготовлені методом гарячої ковальської обробки. Температурний режим при операціях кування, в основному, підтримувався на належному рівні, однак у деяких випадках ми маємо сліди холодної деформації. Якщо у випадку ножа ан. 758 таке явище можна пояснити застосуванням холодного наклепу для підвищення міцністів характеристик матеріалу, то у випадку ан. 769 ситуація не досить зрозуміла, оскільки це фрагмент невизначеного предмету. Не виключено, що це фрагмент ножа, про що свідчать його обриси.

Розглядаючи можливе застосування холодного наклепу, слід мати на увазі, що така операція могла бути і несвідомою — а саме наслідком того, що кування предмета відбувалося на недостатньо нагрітому матеріалі, а кінець операції проходив на вже холодному предметі.

Із 23 досліджених предметів 10 виготовлені з чистого кричного заліза, що складає 43,5 %, інші вироби виготовлені зі сталі. Серед сухо залізних виробів — 2 ножі, 2 наральники, наконечник стріли та кілька залізних предметів невизначеного характеру. У колекції черняхівських матеріалів, досліджених Г.О. Вознесенською, спектр використаних технологій є значно ширшим. Це зумовлено значно більшою кількістю досліджених предметів та ширшою географією колекції.

У досліджений нами колекції обидва наральники виготовлені за простою технологією з чистого кричного заліза, позаяк Г.О. Вознесенська виявила і складніші схеми їх виготовлення — з використанням середньовуглецевої сталі, застосуванням термооброчки, поверхневої цементації.

Достовірне застосування технології пакетування зафіковано в одному випадку — при виготовленні пластини з трьома отворами (ан. 773). Шов у даному випадку щільний, але забруднений неметалевими включеннями. На мікрошліфі ножа ан. 761, можливо, теж є зварний шов, але він проявляється у вигляді ланцюжка неметалевих включень, що поділяє зразок на дві рівні частини. Однак достовірно інтерпретувати таку картину, як зварний шов, неможливо, оскільки це можуть бути і випадково розташовані неметалеві включення.

Цементації підлягало тільки три предмети. Це ніж ан. 758, в якого цементували вістря і бічні поверхні, а також наконечник списа ан. 763 та наконечник дротика ан. 775, в яких цементувалися поверхні пер. Така технологія виготовлення металевої зброй відома також на матеріалах інших пам'яток черняхівської культури, хоча вона й не дуже розповсюджена.

З 16 предметів, виготовлених зі сталі та цементованих (тобто таких, що могли сприймати термообробку), термооброблено лише чотири (17,3 % від загальної кількості предметів або 25 % від спроможних сприйняти гартування). Це три ножі ан. 754, 756, 757 та невизначений фрагмент, який можна розглядати як уламок якогось інструмента (ан. 772). Один із ножів та фрагмент інструмента були загартовані насухо, тобто без відпуску, і мають дуже високу твердість, що не є характерною для ножів, оскільки вони були б дуже крихкими. Стосовно фрагменту інструмента (кресало?), жодних висновків щодо доцільності такої обробки зробити неможливо, оскільки невідомим залишається призначення інструмента.

Два інші ножі ан. 754 та 756 мають меншу твердість і, очевидно, були загартовані та відпущені або піддані м'якому гартуванню.

Як бачимо з результатів мікроструктурного аналізу, більша частина ножів виготовлена з якісного матеріалу з використанням зміцнюючих обробок.

Наконечники стріл виготовлені з різного матеріалу. Один є сухо залізним, а інший — з вуглецевої сталі. Природно, що вони відрізняються за міцністями

характеристиками. Можливо, така різниця у використаному матеріалі зумовлена різним призначенням стріл: сталевий наконечник — для бойових дій, а залізний — для полювання.

Таким чином, можна сказати, що ковалі з черняхівських поселень досить вдало використовували сировину при виготовленні різних речей, причому до вибору вихідного матеріалу підходили диференційовано. Для виробів з підвищеними вимогами використовували сталь або зміцнення за допомогою цементації. Однак такий вид зміцнювальної технології, як термообробка, застосовувався не дуже часто. Виходячи з того, що практично всі матеріали походять з поселень, а отже, не підлягали дії поховального вогнища, можна сказати, що одержані нами результати відповідають реальній технологічній картині того часу.

Відносно технологічних особливостей виготовлення наральників та їх невеликих розмірів, можна припустити, що вони використовувалися для обробки легких ґрунтів, тоді як більші наральники, а також сталеві або цементовані, застосовувалися для обробки важких ґрунтів.

Порівнюючи технологічні характеристики матеріалів з Обухова та колекції з інших пунктів, що була досліджена в даній роботі, слід підкреслити практично однакове співвідношення предметів, виготовлених з чистого щодо неметалевих включень заліза, та засмічених неметалевими включеннями. В обухівській колекції чистий матеріал складає 72 %, в іншій — 69,5 %. Факт значного переважання чистого матеріалу в черняхівських залізних виробах добре відомий. Технологічний процес відновлення заліза з руд на той час не забезпечував одержання в горні заліза з низьким вмістом шлаків. Очевидно, звільнення від шлаків проводилося шляхом інтенсивного проковування криці на етапі ковальської обробки.

Трохи меншою є кількість сталевих виробів в обухівській колекції — 44 % проти 56 %, причому всі ножі в обухівській колекції виготовлені зі сталі. Шила в обох колекціях виготовлені також зі сталі.

Значно ширше в матеріалах з Обухова використовувалася термообробка. Тут 33 % від загальної кількості досліджених виробів були термооброблені, в іншій колекції — 17 %. Утричі більше в обухівській колекції цементованих виробів (39 % проти 13%). Очевидно, навколошне середовище обухівських племен вимагало використання міцніших залізних виробів.

І, нарешті, слід відзначити практично повну відсутність зварних або наварних технологій.

Отже, підsumовуючи дослідження обох колекцій, можна констатувати використання на досліджених територіях досить якісного заліза, а також широке використання термообробки. Цей висновок може бути вагомим підтвердженням припущення про можливість освоєння цих зміцнювальних технологій на основі практичного досвіду ковалів.

Відносно власне процесу цементації, його трудомісткості та технологічності, ми вже висловлювали свою думку в останній колективній монографії¹⁶. Успіреч тезі Б.О. Колчина, який вважав цементацію трудомістким та довготривалим процесом¹⁸, ми вважаємо, що цей процес, навпаки, був найменш трудомістким та тривалим порівняно з іншими зміцнювальними технологіями, такими як наварювання або вварювання сталевого леза. Можливість одночасної цементації багатьох виробів, використання при проведенні цієї операції праці лише однієї людини підтверджують нашу думку.

Щодо запозичення досвіду з проведення процесу цементації, можна сказати, що більш-менш спостережливий коваль міг помітити, що під час нагрівання заготовки в деревному вугіллі матеріал підвищує свої міцнісні якості. А саме при такому нагріві та наступному куванні гарячої заготовки створюються сприятливі умови для утворення на поверхні вуглецевого шару.

Ще простішою є ситуація з гартуванням. Замочуючи виріб у воді для швидшого його охолодження, коваль мимоволі виконував операцію гартування. Особливо це стосується цементованих виробів, що сприймають гартування під час охолодження у воді відразу після закінчення процесу цементації.

До цього слід додати, що навіть охолодження в рідині після того, як температура виробу після кування значно знизилася, призводить до підвищення твердості металу такою самою мірою, що й гартування та наступний відпуск.

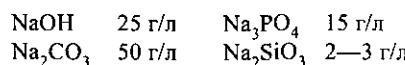
Складніше було опанувати ковальське зварювання та наварювання залізних і сталевих заготовок. Цей процес потребує дуже точного підтримання досить високого рівня температур, а також участі в роботі не менше двох осіб. Однак слід зважати на те, що, можливо, стародавні ковалі використовували якісь поки що не відомі нам технології, які робили цю операцію доступною.

Також звернімо увагу на один особливий вид зварювання — процес «зварювання» нещільностей під час ущільнення криці за допомогою ковальської обробки. Цей процес у структурі металу також залишає зварні шви, але вони мають досить специфічний вигляд, який відрізняється від випадку спеціального наварювання.

Методика реставрації

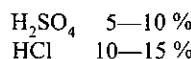
При дослідженні технології виготовлення металевих виробів реставрація відіграє велику роль. Як правило, археологічні металеві вироби вкриті шаром окислів та бруду. У багатьох випадках після очищення поверхні предметів можемо попередньо встановити деякі технологічні особливості виготовлення. Так, уже після очищення можна встановити схему виготовлення сокири, виявити на поверхні сліди використання «пакетних» технологій, а інколи виявити й раніше не помічені предмети. Останнє стосується, наприклад, реставрації сагайдачних наборів начинників стріл, які часто потрапляють на реставрацію у вигляді з cementованої окислами маси. Після очищення з'являються додаткові наконечники.

Залізні предмети реставрувалися за такою методикою. Спочатку з поверхні предметів видалявся бруд, якщо він був, промивкою у воді, бажано дистильованій. Потім поверхня предмета знежиривалася в уайт-спіріті або розчині такого складу:

Температура обробки речей у цьому розчині становить 80 °C, тривалість процесу — до повного знежирення.

Для видалення окалини речі оброблялися в такому розчині:

Вода — до 1 літра. Температура процесу становить 30—40 °C, тривалість процесу — до видалення окалини.

Потім предмет нейтралізують у содовому розчині, промивають водою, сушать і піддають механічному очищенню. Часто процеси хімічного та механічного очищень доводиться повторювати кілька разів залежно від ступеня забруднення. На останньому етапі промивають водою та обробляють інгібітором корозії (2 %-ним розчином бензотріазолу в спирті).

Наприкінці для запобігання атмосферному впливу предмет покривають шаром лаку.

¹ Археология Украинской ССР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 96—98.

² Барцева Т.Б., Вознесенская Г.А., Черных Е.Н. Металл черняховской культуры. — М., 1972. — С. 8—48.

³ Гопак В.Д. К вопросу обработки железа черняховским и раннеславянским населением Среднего Поднестровья // Новейшие открытия советских археологов: Тезисы докладов научной конференции, посвященной 250-летию Академии наук СССР. — К., 1975. — С. 54—55.

⁴ Барцева Т.Б., Вознесенская Г.А., Черных Е.Н. Указ. соч. — С. 31.

⁵ Кравченко Н.М. Черняхівське поселення Обухів та його київське оточення // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 37—43.

⁶ Барцева Т.Б., Вознесенская Г.А., Черных Е.Н. Указ. соч. — С. 11—19.

⁷ Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — № 32.

⁸ Барцева Т.Б., Вознесенская Г.А., Черных Е.Н. Указ. соч. — С. 19.

⁹ Барцева Т.Б., Вознесенская Г.А., Черных Е.Н. Указ. соч. — С. 20; Гопак В.Д. Указ. соч. — С. 16.

- ¹⁰ Магомедов Б.В. Велика Снітинка-2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 94—116.
- ¹¹ Терпиловский Р.В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura Wielbarska w młodym okresie rzymiskim. — Т. 2. — Lublin, 1988. — S. 231—247.
- ¹² Магомедов Б.В., Левада М.С. Черняхівське поселення Вишенька-1 у м. Вінниця // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 131—145.
- ¹³ Магомедов Б.В. Черняховское поселение у с. Козлов на Среднем Днестре // Studia Gothica 2. — 1998. — С. 163—187.
- ¹⁴ Магомедов Б.В., Кароева Л.Р. Скарб денаріїв біля с. Глинськ // Археологія. — 1988. — № 2. — С. 82—86.
- ¹⁵ Барцєва Т.Б., Вознесенская Г.А., Черных Е.Н. Указ. соч.
- ¹⁶ Вознесенская Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. — К., 1996.
- ¹⁷ Колчин Б.А. Указ. соч.

Одержано 11.04.2002

Д.П. Недопако, М.О. Горникова

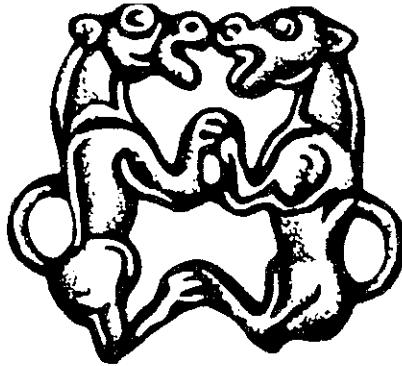
ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКИХ ЖЕЛЕЗНЫХ ИЗДЕЛИЙ

В статье изложены результаты технологических исследований железных изделий, обнаруженных при раскопках черняховских памятников в Киевской и Винницкой областях. Рассмотрены некоторые аспекты освоения древними мастерами различных технологических приемов обработки железа. Описана методика реставрации железных археологических предметов.

D.P. Nedopako, M.O. Gornikova

IRON PRODUCTS MANUFACTURING TECHNIQUE APPERTAINING TO CHERNYAHIVSKA CULTURE.

The article presents the results of technological analysis of iron artefacts discovered in the course of excavation of Chernyahiv'ska culture monuments in the Kyivs'ka and Vynnyts'ka Oblast'. Some aspects of mastering various iron working techniques by ancient craftsmen are considered. Restoration methodology for iron archaeological artefacts is developed.

Б.Д. Михайлов

СЦЕНИ «СВЯЩЕННОГО ШЛЮБУ» В ПЕТРОГЛІФАХ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ¹

Статтю присвячено аналізу археологічних джерел, які характеризують роль шлюбних відносин в обрядах та ритуалах давнього населення. Зокрема, ідеється про інтерпретацію сцен «священного шлюбу» на Кам'яній Могилі та інших пам'ятках як відображення культу родючості.

Вивчення великої кількості петрогліфів Кам'яної Могили поблизу Мелітополя дозволило виділити сцени еротики та злягання людей, які явно відтворюють культ родючості².

Питання датування та інтерпретації цих зображень нами не розглядалося. Проте його вивчення стає актуальним, адже петрогліфи зі «сценами злягання», а також фалоїдні атрибути на культових місцях і в похованальних комплексах свідчать про поширення на території Євразії так званого культу священного шлюбу, від пізнього палеоліту — до епохи бронзи й пізніше.

У первісному суспільнстві ототожнення Природи і Людини призвело до віри про появу на Землі всього існуючого від Бога та статевого відтворення першо-предків. А згодом сексуальні потреби Людини стали однією з основних тематик у поясненні (розумінні) матеріальних та духовних світів.

Первісні мисливці вірили, що сили природи в образах численних духів здатні брати шлюб та народжувати потомство. Пізніше, в епоху раннього землеробства, склався так званий священий шлюб Неба і Землі, який став у руках жрецтва та царів початком складної міфологеми, пов'язаної з культом родючості, символом якої стало фалоїдне зображення — скульптура.

Не є винятком і Кам'яна Могила, що була центром духовної культури на півночі циркумпонтійської провінції — поєднувальної ланки первісного мистецтва Західної Європи та Азії³.

Серед кам'яномогильських зразків еротичного змісту і «сцен злягання» можна виділити такі групи: 1) антропоморфні фігури, можливо, одностатеві, без голів, виконані об'ємним стилем, що іноді сусідні з твариною (мамут; рис. 1, I—2); 2) антропоморфні різностатеві зображення з головами (роги), що свідчать про належність їх до рангу богів чи богинь та знаходяться в позиції «злягання» (рис. 1, 3—II); 3) антропоморфні фігури, одностатеві, в еротичних позах (рис. 2, I—3); 4) антропоморфна фігура у стані спарювання з твариною (рис. 2, 3); 5) фалоїдна скульптура-фетиш (рис. 2, 6).

Найближчі до кам'яномогильських петрогліфів аналогії відомі в первісному (пізній палеоліт) мистецтві на скелях, кістках і вапнякових плитках із Мюрат а Рокамадур, Лімейль і Комбареле (Дордонь) у Франції⁴ (рис. 3, 1—6).

До цієї ж тематики слід віднести наскальні зображення ритуально-еротичних танців чоловічих та жіночих фігур з Азербайджану (Гобустан), датовані епохою мезоліту⁵. Умовно можуть бути віднесені до епохи неоліту зображення вертикальних хвилясто-антропоморфних фігур на кераміці Буго-Дністровської культури⁶, які стилістично, а можливо, і хронологічно, відповідають кам'яномогильським петрогліфам у гротах №№ 51-б і 57 та відтворюють сцени «групового злягання» (рис. 4, A—B).

Наступний приклад «сцени злягання» — на Керносівській і Верхньоріченській, а також сцена зооморфії на Федорівській антропоморфних стелах доби бронзи з Дніпропетровської, Кримської та Полтавської областей⁷ (рис. 4, 2—3, 5).

Найдавнішим літературним джерелом в інтерпретації «сцен злягання» є сюжети із шумерської поеми «Енліль та Нінліль», в якій розповідається, що, коли ще не була створена людина, у місті Ніппурі жили тільки боги: «його юнаком» був бог Енліль, «його дівчиною» — богиня Нінліль, «його старою бабою» була мати Нінліль — Нунбаршегуну, яка стала звідницею Енліля зі своєю дочкою. У поемі мати повчає Нінліль: «Іди, Нінліль, понад берегом потоку Нунбіру, ... «Велика Гора», батько Енліль ясноокий побачить тебе, ... батько Енліль ясноокий побачить її; Енліль хоче з нею побрратись (?), вона не бажася»⁸.

Урешті-решт, на священній барці (човні. — Б.М.), що пливе по річці, Енліль силою бере дівчину. Так було зачато бога місяця Сина. Але боги не визнали аморального вчинку Енліля і вигнали його до підземного царства. Проте на цьому не закінчується запліднювальна функція Енліля. Опинившись у «підземному царстві», він зустрічає трьох живих істот: охоронця пекельних воріт, людину пекельної ріки і перевізника Харона, що переправляв мертвих у пекло через річку. І, набуваючи їхнього вигляду, він знову запаліджує Нінліль.

Так Енліль запліднив Нінліль ще двічі, створивши таким чином бога підземного царства і бога, засудженого вести жалюгідне існування в підземному царстві⁹. Сам же Енліль стає богом повітря, увійшовши до священної четвірки богів.

Далі шумерський сюжет «священного шлюбу» знаходить свої паралелі у Вавилоні (богиня Іштар і бог Таммуз) та в горах Малої Азії (міжгір'я Язилі-Кая), де збереглися рельєфи, що показують «сцени злягання» Хетьської Матері з Богом.

У Стародавній Греції відомий шлюб богині землі Деметри і бога неба Зевса. Аналогічний сюжет існує в Єгипті, де під час свята повернення Хатар—Теф-

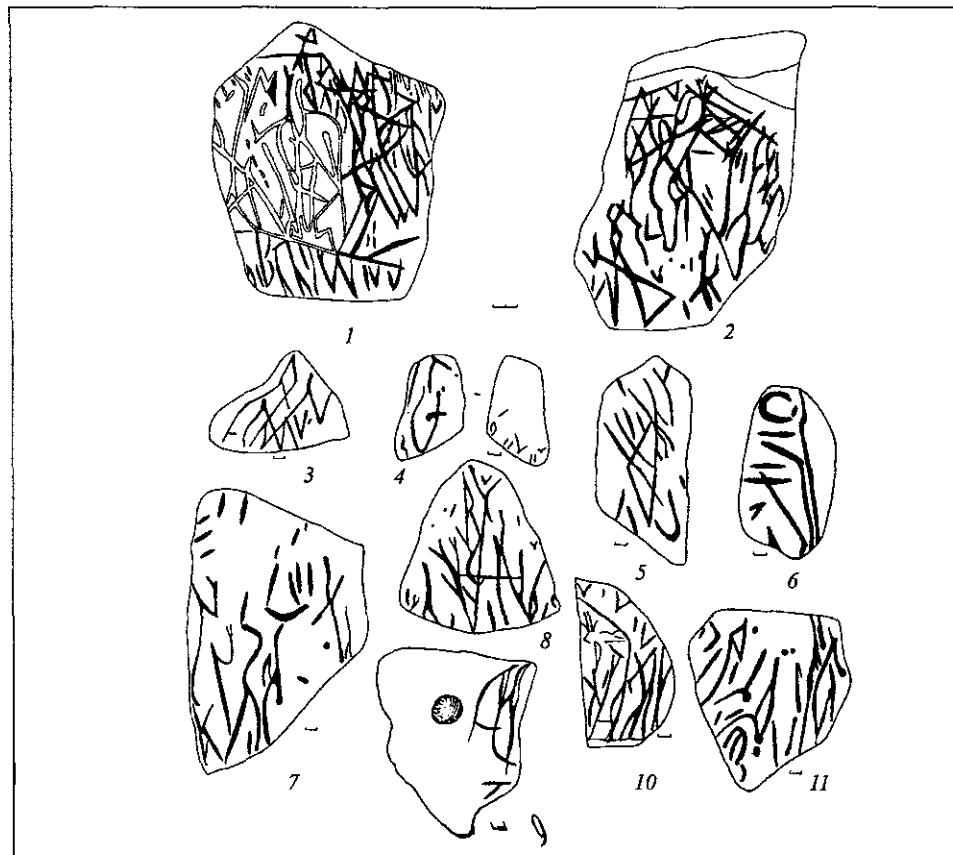

Рис. 1. Печера Кози (№ 60). Блоки-плитки із зображеннями: 1 — мамут та група антропоморфних фігур; 2 — тварина (коза?) та антропоморфні фігури в еротичному стані; 3—11 — антропоморфні фігури в еротичному стані та сцени злягання

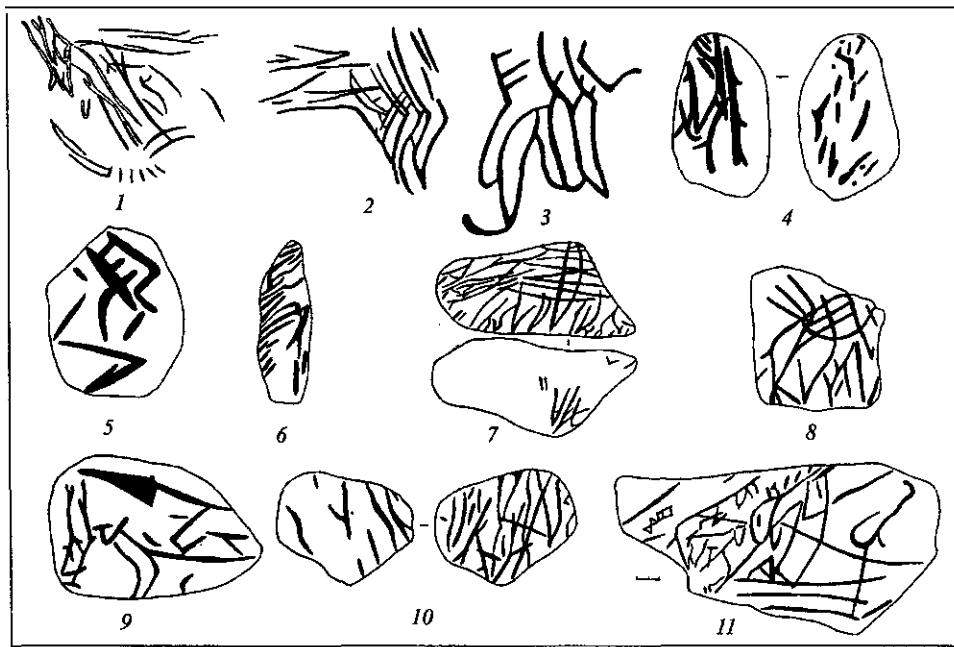

Рис. 2. Антропоморфні та зооморфні фігури в стані злягання з печер Кам'яної Могили: 1 — № 36-6; 2 — № 51-6; 3 — № 57; 4—5, 7—11 — № 60; 6 — фалос з пісковика, № 60

нут із Нубії, обов'язковим був «священний шлюб». Давні тексти повідомляють: «Прийшла вона з братом і спарувався він з нею на святі, і раді серця їхні разом»¹⁰.

М. Е. Матє оцінювала подружній «священний» акт як «...свято майбутнього достатку природи», у змісті якого була зміна періодів року «як результат відходу і повного повернення жіночого божества природи»¹¹. У першому випадку, мабуть, міфологема пов'язана з богинею-Матір'ю та створенням Сонця і всього Світу. Аналогічне дійство відоме в Рігведі, коли Сур'я — сонце-нареченіна, а Сома — місяць-жених, які також одружується¹². По-іншому, творцем виступає бог-батько, який народжує першу «священну пару» без допомоги жіночого начала. До цієї легенди додається, а швидше за все, ідентифікується, біблійна подружня пара Адама та Єви, створена Богом¹³.

Незайвим буде згадати божество Рудру. У «Рігведі» про нього сказано, що він має оргіастичні риси та пов'язується з родючістю і життям. Сексуальні можливості його були великими. У гімні сказано: «Та створить він благо нашому скакуну, здоров'я барану, чоловікам і жінкам, бику»¹⁴.

Досить цікавим було повір'я у слов'ян, що Небо і Земля є ніби подружньою парою (перше в ролі чоловіка, а друга — дружини), які в літній період спарюються. О. М. Афанасьев у цьому зв'язку зазначав: «Визнаючи Небо і Землю подружньою парою, первісні племена у дощі, який падає з повітряних висот на поля та ниви, повинні були побачити чоловіче сім'я, що виливається небесним богом на свою подругу; сприймаючи це сім'я, запліднюючись ним, Земля стає вагітною, народжує зі своїх надр багаті розкішні плоди та годує все на ній існуюче»¹⁵.

Очевидно, уявлення про Бога та його «помазників» — вождів племен в епоху пізнього неоліту — ранньої бронзи, безпосередньо пов'язувалися з магічними впливами на сили природи і тваринний світ. Урешті, в епоху міді — бронзи і пізніший час ці уявлення розвивалися, а міфологемні основи відбилися (ІІ—І тис. до н. е.) у символіці-геральдиці вождів-жерців, коли «дерево життя» стало еквівалентом богині родючості, яка знаходилася в оточенні зміїв, геніїв тощо¹⁶.

У стародавньому Шумері відомий весільний текст — гімн, звернений до богині Інанни, де місцевий цар виступає в образі бога Думузі, тобто відбувається своєрідне перевтілення — персоніфікація людини-бога.

Текст повідомляє: «У палаці-будинку, що править народом і приборкує яром усі (чужі) землі, ... (там) чорноголовий народ, ... заклав для Нінегаль трон-

не піднесення. Цар, будучи богом, перебуде з нею на ньому, ... коли вони відправляться разом на ложе, ... обряди звершувались зразково, робилися вони у новоріччя, у день обряду»¹⁷.

Закінчується «царський шлюб» священним зляганням на благо держави, народу. Богиня Інанна — дружина царя — із захопленням повідомляє: «Я бажала, щоб народ розмножувався, вибрала Думузі (особистим) богом країни».

Як бачимо, «священий шлюб» стає привілеєм «верховної влади» з метою впливу на підданих, виявляючи таким чином свою «божественну» належність, і впливом (тобто царською суперсилою) на природу та народні маси.

Практично «священий шлюб», за словами Д.Д. Фрезера, на Сході здійснювався так: «На верхній вежі, куди піднімалися драбиною, розташувався просторий храм, в якому стояло величезне ложе, прикрашене прекрасними тканинами і подушками, а поруч з ним — золотий стіл. У храмі не було жодної статуї, і жодна людина не залишалася в ньому на ніч, окрім єдиної жінки, яку бог, за твердженням халдейських жерців, обрав серед усіх жінок Вавилона. Вони говорили, що вночі до храму приходило божество і спало на величезному ложі. Жінка ця, дружина бога, не могла мати зносин із жодним смертним»¹⁸.

Як правило, дійства «злягання» прив'язувалися до храмових свят і відбувались у період весняного рівнодення, перед початком сільськогосподарських робіт. Найдавніша згадка відома на папірусах Гудеа (кінець III тис. до н. е.), коли цар в образі Мардука з верховою жрицею, яка уособлювала богиню Сирпанідатум, звершували на вершині зіккурата священий шлюб — дійство¹⁹.

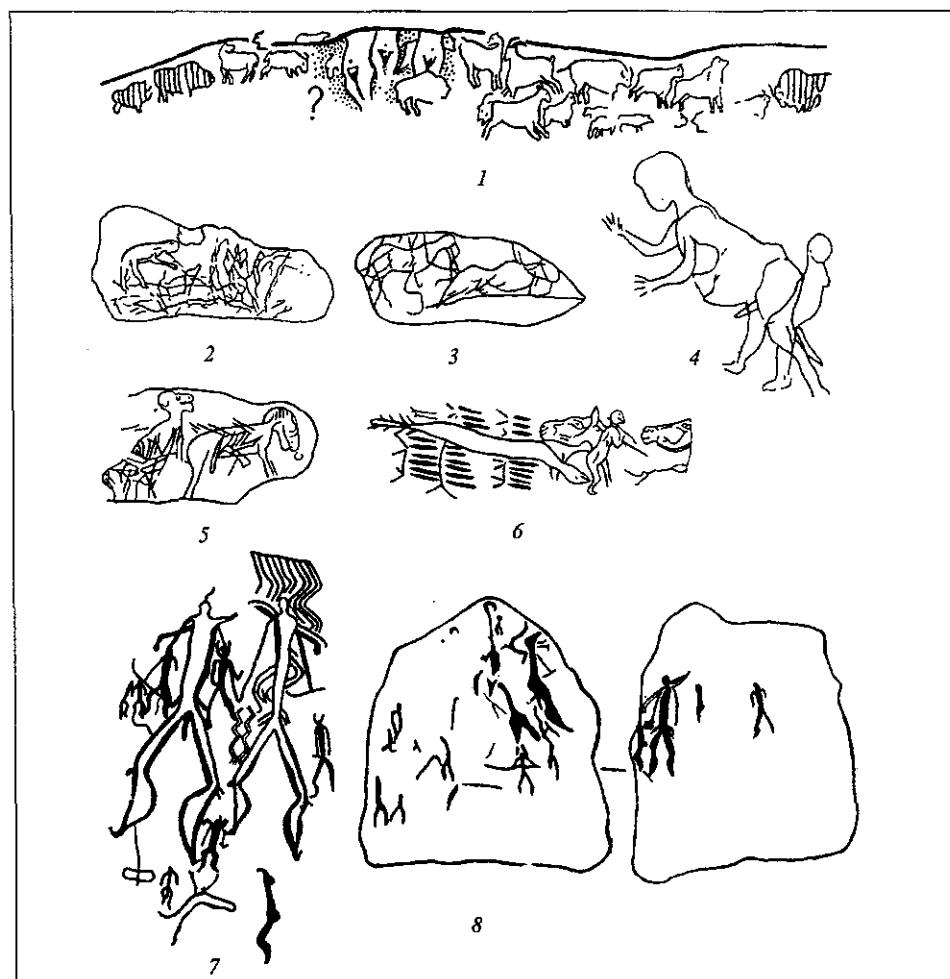

Рис. 3. Зображення із Західної Європи та Кавказу: 1—6 — Мюрат а Рокамадур, Лімейль, Комбаре-ле (Дордон) Франція; 7—8 — Азербайджан (Гобустан)

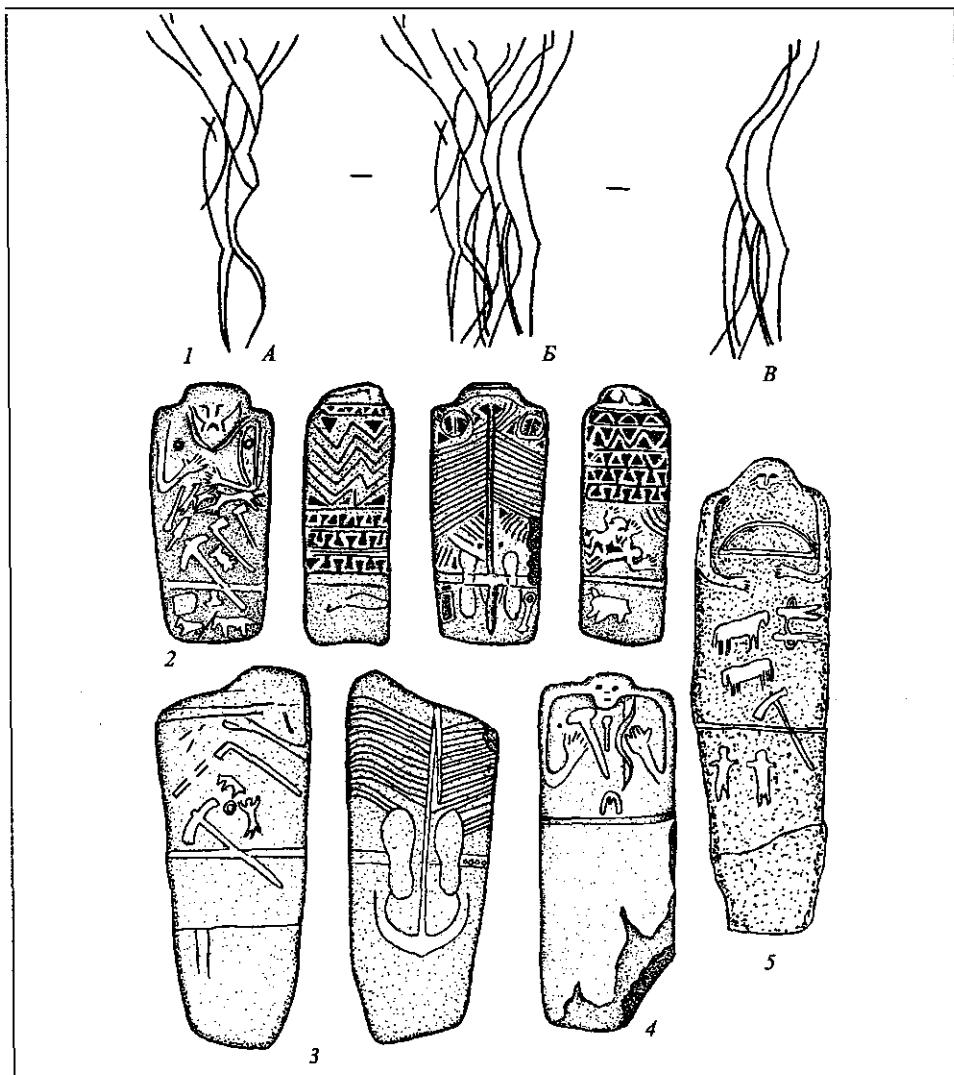

Рис. 4. 1, А—В — зображення на кераміці, Буго-Дністровська культура (за В.Н. Даниленком); стели: 2 — Керносівка, 3 — Федорівка; 4 — Наталівка; 5 — Верхньоріченське

Напевно, як відзначалося, на Кам'яній Могилі в епоху бронзи жрецтво та-ж проводило обряди культу родючості, наприклад, яскраві «сцени злягання» та символи «древа життя», присутні на плиті № 22²⁰.

М.Е. Матьє у цьому зв'язку зазначала, що «вождь та старійшини використовують значення цих культів для закріплення свого головного становища в роді. Поступово починає видозмінюватись і обрядність родових свят, відбиваючи це висунення ролі вождя... Подібні обряди допомагають вождю та старійшинам племені зберегти владу і контроль над господарчою діяльністю племен та майновим станом його членів, закріплюючи у свідомості останніх віру в особливе становище ватажка»²¹.

Особливого значення в розумінні даної проблеми набувають етнографічні приклади. Д.Д. Фрэзер описав землеробський обряд, що «...у день святого Георгія (23 квітня) в Україні священник у рясі та супровід з інших служителів церкви йдуть у поле, на якому ледве починають зеленіти паростки, та благословляють їх. Після цього одружені молоді люди парами лягають на засіяне поле і перекочуються по ньому декілька разів, впевнені, що це сприяє росту паростків»²².

Крім того, у проведенні землеробських обрядів фалітичний атрибут — фетиш — символізував нумінозну силу божества Думузі, Озіріса, Тамуза, Дюніса, пізніше Ваала і, звичайно, вождя-жерця.

Рис. 5. 1—2 — план-схема поховання та фалос із Джурдулешського могильника; 3 — антропоморфна фігурка ізбюкської культури (Угорщина); 4 — стела з Хаманджія (Добруджа)

Яскравим прикладом може бути поховання в енеолітичному Джурдулештському могильнику V тис. до н. е.²³, де кістяк мав у промежині «стоячий» фалос, що безпосередньо символізував силу вождя-жерця (рис. 5, 1—2). Наступним прикладом може слугувати нижня частина антропоморфної фігурки ізбюкської культури в Угорщині (Мішкольц, Фьютъохаз і Боршоу)²⁴ (рис. 5, 3) і стела з Хаманджія у Добруджі²⁵ (рис. 5, 4) та Наталівська з Дніпропетровщини²⁶ (рис. 4, 4), на яких особливо виділені масивні фалоси. Фалоїдні символи присутні і в пам'ятках куро-аракської культури²⁷. Натурореалістичною є «сцена злягання» на Керносівському ідолі, що, до речі, також має фалоїдне позначення, яке слід розглядати як частину «біографії» зображеного в надгробний стелі-пам'ятнику вождя-жерця. На Федорівській стелі, за нашим уявленням, відтворена сцена зооморфізму з конем, яка ілюструє, швидше, сексуальну силу служителя релігійного культу (рис. 4, 3). До цього слід додати, що присутність на спинах антропоморфних стел «древа життя» явно асоціюється із хребтом. В «Авесті» у цьому зв'язку відзначено, що «хребтовий стовп (очевидно, дерево. — Б.М.) — життя і джерело»²⁸.

С.О. Токарев принагідно зазначав, що «однією з ритуальних вимог, які висувалися до кандидатів у жерці, була вимога, що зустрічалася серед багатьох релігій, — не мати фізичних вад»²⁹.

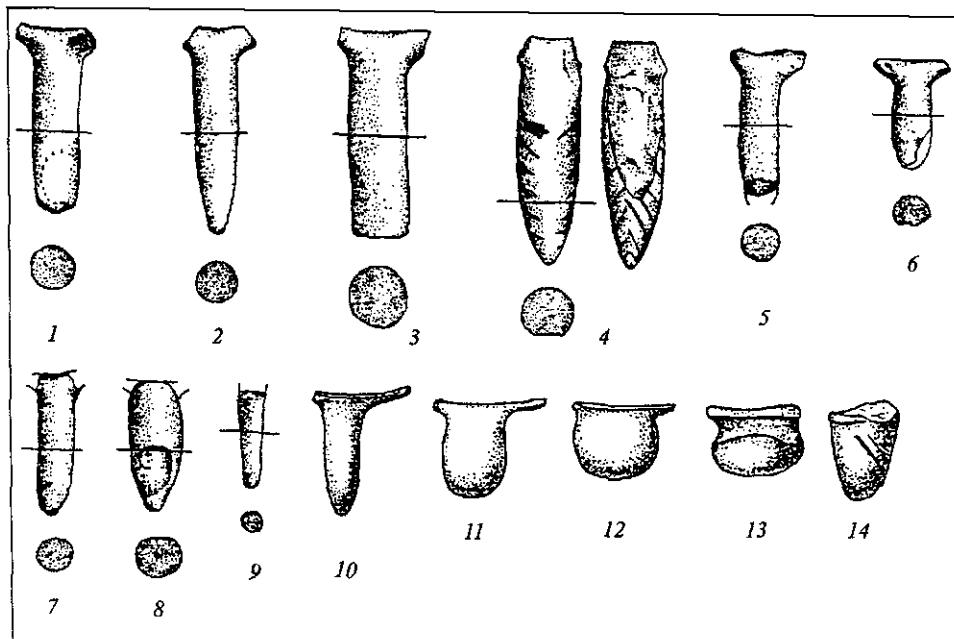

Рис. 6. «Рогаті» підвіски (фалоїдні) з Болгарії: 1—9 — Деранье — Нижня Браневиця; 10—14 — Лепенський Вир

Загалом, фалос став головним атрибутом священно-фалістичного обряду культу родючості у вигляді малих фетишів і великих менгірів, відомих з епохи пізнього палеоліту до ранньої бронзи (Мезин, Кам'яна Могила, Надеждіно, Сосновка, Спаське та ін.)³⁰. Слід підкреслити, що в останні десятиріччя у Північно-му Причорномор'ї на культових місцях і в могилах епохи міді—бронзи знайдено значну кількість аналогічних пам'яток. Зокрема, вони відомі біля підніжжя Кам'яної Могили в комплексі ритуального місця, куди входила скульптура двоголової риби — людини, фалоїдний та птахоподібний менгіри, букраній і «письмена» на невеликих плитках, що супроводжувалися знаряддями праці епохи раннього неоліту. До цього часу слід віднести так звані рогаті підвіски у вигляді фалоса-фетиша на Балканах (Деранье—Нижня Браневиця та Лепинський Вир)³¹ (рис. 6). Аналогічні символи — фалоси, зокрема у вигляді стел-менгірів, відомі в ранньоїмних похованнях у с. Надеждіно Приазовського району і Сосновка Мелітопольського району Запорізької області³² (рис. 7, 1, 2). Значну їх кількість знайдено в Буго-Інгулецькому межиріччі³³ (рис. 7, 2—8).

До цих пам'яток семантично слід віднести так звані статуетки на підставках із символікою «древа життя» (фетиши) із північнокавказької культури кінця III — початку II тис. до н. е., які, попри спробу А.Л. Нечитайло пов'язати їх із пластикою малих антропоморфних форм³⁴, насправді, на нашу думку, мали секуально-symbolічні функції (рис. 7, 9—13).

Близькі за змістом пам'ятки відомі на Кавказі, де серед величезної кількості фігурок-статуеток подані чоловічі з фалосами, часом у позиції адорації, що явно, на думку В.І. Марковіна, відтворюють акт запліднення (можливо, Землі. — Б.М.), датовані ІІ тис. до н. е. — VI—V ст. до н. е.³⁵.

Щодо семантичного призначення фалоїдних стовпів — менгірів, то спочатку, можливо, вони символізували фалос Землі (чи її Бога), їх установлювали в центрі курганів чи біля могил, супроводжуючи кам'яними кромлехами. Так, найдавніші пам'ятки відомі в Тасилін-Анджера в нагір'ї Аїр, у Південній Сахарі та на Канарських островах, вони є своєрідним ізолятором давніх неолітичних культур, датованих VI—V тис. до н. е.³⁶.

Особливе значення, на наш погляд, має описаний вище комплекс атрибутів (рибо-людина, «менгір-фалос», «менгір-птах» і «письмена») ранньонеолітичного культового місця біля підошви Кам'яної Могили (рис. 8).

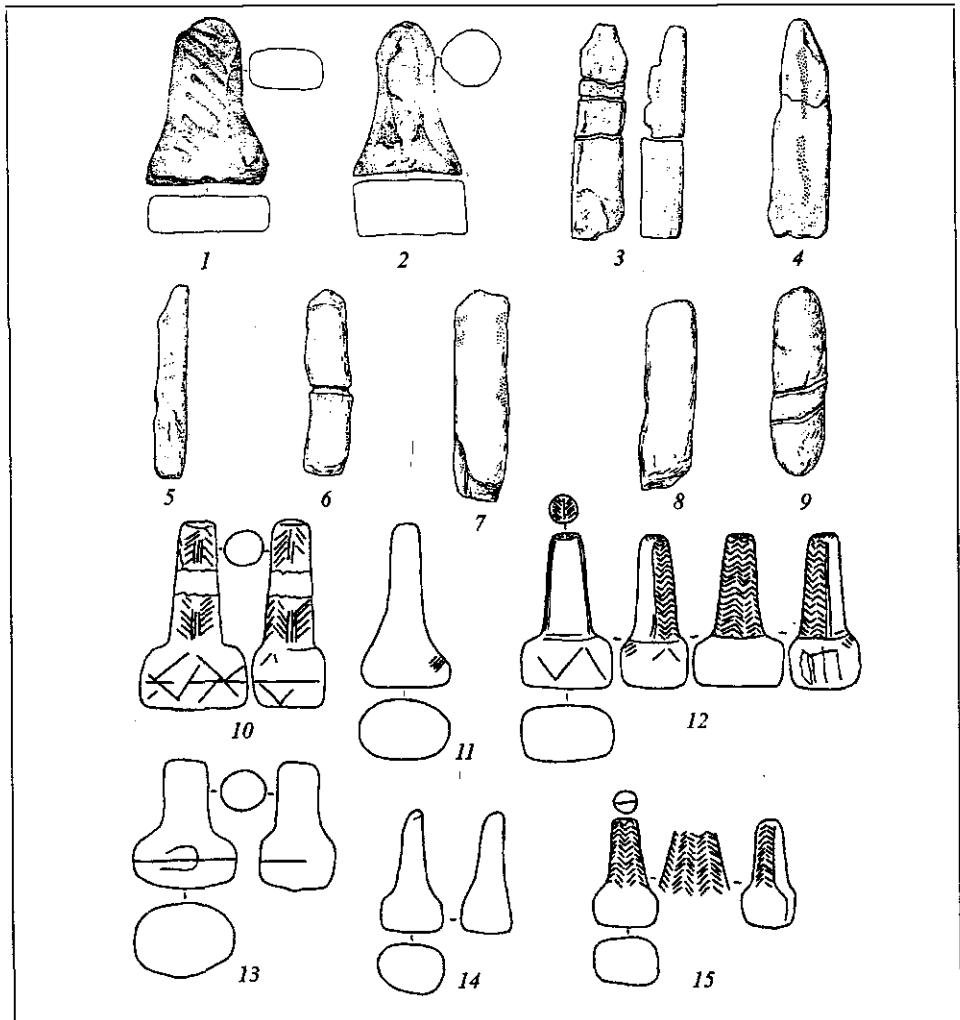

Рис. 7. Фалоїдні менгіри та фетиши: 1 — Надеждіно; 2 — Спаське; 3—9 — Буго-Інгулецьке межиріччя; 10—15 — північнокавказька культура (за Нечитайлло)

Зокрема, відомо, що в глибоку давнину у Південній Месопотамії виникло релігійне уявлення про божеств первородної грізної стихії, водного хаосу — Апсу і Тіамат.

Проте з розвитком землеробства в епоху неоліту — енеоліту, мабуть, уявлення про силу води стало змінюватися на краще. У зв'язку з цим з'явився бог мудрості Ea, що навчив людей ремеслу, мистецтву, дав знання, а також бог Тамуз, тобто бог води, справжній син водної глибини, культ якого як «сина образу бога Ea, тісно пов'язувався з культом великого бога Води»³⁷.

Присутність у даному комплексі двоголової риби, яка в нижній частині має вигляд людини, і наявність фалоїдної та зооморфної стели свідчать про складну міфологему, пов'язану з релігійним обрядом.

Ще В.М. Даниленко звернув увагу на аналогічний збіг культових атрибутив епохи неоліту. Так, він писав: «Цікавим є пов'язання схематизованих зображень риб із сакральними відтвореннями фалів. Усі ці факти свідчать про те, що риба, а також амфібії і рептилії, привертали увагу людини зовсім не з практичних, а з ідеологічних міркувань. У цьому разі досить цікавим є склад прикрас із Мальти, пам'ятки територіально далекої, але винятково цінної присутностю скульптурних гравійованих зображень змій і, особливо, найцікавішої підвіски-амулета, що майже безперечно відтворює фігуру фантастичної риби з двома головами, тобто образ, добре відомий за даними неоліту Прибайкалья»³⁸.

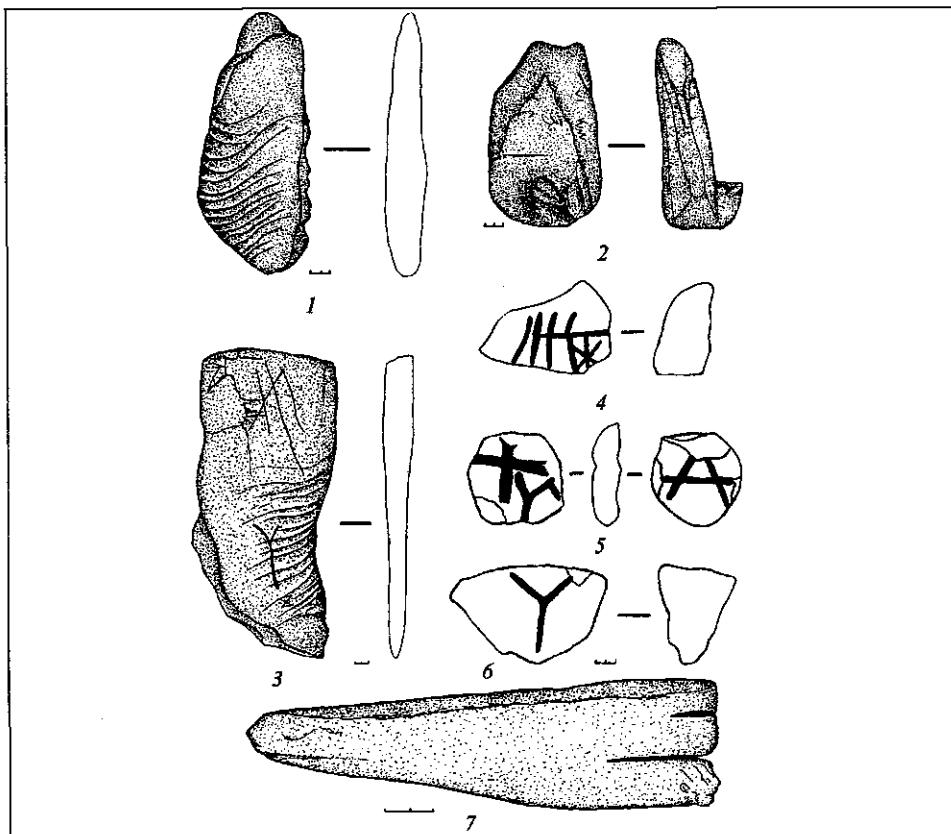

Рис. 8. Кам'яна Могила. Ритуальне місце: 1—2 — фалоїдний та птаховидний менгіри; 3 — антропоморфна фігура; 4—6 — плитки з «письменами»; 7 — скульптура рибо-людини

Таким чином, описаний культово-обрядовий комплекс із Кам'яної Могили може бути співвіднесеним (рибо-людиною) з образом бога Еа, який втілив у собі морські глибини, сонце і південне небо³⁹. С.О. Токарев писав, що «Бог Еа шанувався особливо приморськими громадами, мабуть, був покровителем рибалок; його зображували у вигляді людини-риби; він вважався в той же час культурним героєм, і в міфах зображується як захисник людей від інших богів»⁴⁰.

У цьому зв'язку слід згадати і думку М.М. Соколова: «З рибою пов'язується і тема вмираючого та воскресаючого бога родючості, яка простежується в контексті реконструкції афроєвразійського міфу про Іштарі (Іштар)»⁴¹. Як відомо, богиня Іштар (Аккад) відповідає шумерській Інанні та є богинею тілесної любові, життєвих сил, воювничості, підступності. А в єгипетській версії сказано, що Риба заховує дітородний фалос Озіріса і є еквівалентом нижнього світу⁴².

Звичайно, у багатогранному культі — обряді родючості — головним символом став фалос у вигляді фетиша або менгіра, які відомі на величезній території Євроазійського та Африканського континентів, датовані епохою пізнього палеоліту—бронзи і пізнішого часу.

Цікавим прикладом є, як зазначав В.Г. Ардзінба, стовпоподібний обрубок із съома загнутими догори обрубленими гілками (із чинари, дуба, грущи), який прикрашали стрічками, ганчірками, а далі заносили до будинку, тобто церемонія пов'язувалась із світовим деревом і поверненням хатнього бога рослинності Телепіна⁴³.

Слід відзначити хетські тексти на глиняних табличках, присвячених богу Грози (XVII—XII ст. до н. е.), з яких видно, що цар і цариця, звеличуючись на троні під час релігійного обряду, на святі місяця тричі по черзі втикали барабанчі фалоси (мабуть, були замісником — еквівалентом царського) нагору у хліб. В.Г. Ардзінба пише, що: «За допомогою калмуса цар, мабуть, справляв акт стимуляції родючості; цей же символ він, можливо, використовував для того, щоб «викликати» дощ»⁴⁴.

Ніби дивуючись, Геродот повідомляє: «...справляють свято... Тільки замість фалосів вони придумали носити інший символ — ляльки статуетки з лікоть величиною... А чому член ляльки такий великий і від чого ця єдина рухома частина тіла ляльки(?)...»⁴⁵. Далі «батько історії» пише, що в еллінів є «...звичай зображення Гермеса з напруженим членом»⁴⁶.

Що стосується датування сцен «священного шлюбу» петрогліфів Кам'яної Могили, то потрібно відзначити, що профільні рисунки «erotичного» змісту на плиті-конкремції з печери Кози (№ 60), які ілюструють частини жіночих фігур і супроводжуються мамутом, безперечно, повинні бути датованими епохою пізнього палеоліту. Це підтверджується присутністю пізньопалеолітичного місцезнаходження поблизу Кам'яної Могили⁴⁷ та аналогічними реалістичними зображеннями з Ла-Рош (Франція), датованими фіналом мадлену⁴⁸.

Особливий інтерес викликають так звані сцени злягання (№ 60) і скульптура фалоїдного предмета з гротів № 36-б, а також рисунок чоловічого тулуба з напруженим фалосом (грот № 60) на плиті-конкремції. Аналогічні сцени відомі у Франції (Лімейль, Мюрат а Роккамадур і Пешіле), де учасники злягання зображені в масках тварин⁴⁹, можливо, тогемів, що свідчить про раніший хронологічний вік, на відміну від кам'яномогильських зображення, на яких пари подані як антропоморфні божества, що мають лише відмінні ознаки замість голови — роги. Здається, що вказані рисунки Франції й України в хронологічній таблиці можуть бути послідовними.

До мезо-неолітичного періоду слід віднести рисунки, очевидно зі «сценами групового злягання», з печер 36-б, 51-б, 57, що знаходять аналогії на Буго-Дністровській кераміці раннього неоліту⁵⁰. Особливу групу рисунків становлять зображення на плитах-конкремціях з печери Кози (№ 60), де фігури подані в лінійно-геометричному стилі. На всіх антропоморфних фігурах голови відтворені у вигляді рогів чи ромбів, що, можливо, свідчить про належність учасників обряду до рангу богів і богинь. Крім того, у «сценах злягання» беруть участь звірі та хтонічні істоти.

Щодо «сцен злягання», пов'язаних з епохою бронзи, то до цього часу належить рисунок на плиті № 22, що супроводжується петрогліфом людської ступні і кількох геральдичних тричленних зображень (дерево життя в оточенні двох змій), відомих також на посудині катакомбного часу поблизу Кам'яної Могили⁵¹.

Таким чином, розглянуті вище «сцени злягання» Кам'яної Могили відтворюють в образтворчому мистецтві «священного шлюбу» і близькі за своєю семантикою до рисунків та фалістичних фетишів — атрибутів Західної Європи й Афро-Азійського регіонів; вони є яскравими зразками духовної культури первісного суспільства.

¹ Доповідь на Міжнародній конференції «Сучасні проблеми археології», присвяченій пам'яті В.Ф. Генінга, 26—28 березня 2002 р. (м. Київ).

² Михайлова Б.Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная // Древности Степного Причерноморья и Крыма: Сб. науч. тр. — Запорожье, 1990. — Вып. 1. — С. 50, 55—57, 67, 71—73. — Рис. 84.

³ Михайлова Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы как связывающее звено в первобытном искусстве Западной Европы и Азии // Междунар. конф. по первобытному искусству: Тр. в 2 т. / Под ред. Я.А. Шера. — Кемерово, 2000. — Т. II. — С. 78—87.

⁴ Абрамова З.А. Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии. — М., 1966. — С. 170, 171. — Табл. XXIII, 1—2; XIX, 10—11.

⁵ Исламов Г.С. К историко-культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. — М., 1990. — С. 91—98. — Рис. 1, 1; Рустамов Д.Н. Наскальные изображения Гобустана // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. — М., 1990. — С. 99—103.

⁶ Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. — Екатеринбург—Москва, 1999. — С. 30. — Табл. XXXI, 2.

⁷ Крылова Л.П. Керносовский идол // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 38. — Рис. 2; Супруненко А.Б. Антропоморфная стела эпохи раннего металла из Полтавской области // СА. — 1991. — № 1. — С. 153—158. — Рис. 1—2; Формозов А.А. Очерки первобытного искусства. — М., 1969. — С. 189.

⁸ Крамер С.Н. История начинается в Шумере. — М., 1965. — С. 108.

- ⁹ Там же. — С. 111.
- ¹⁰ Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. — М.—Л., 1965. — С. 49.
- ¹¹ Там же. — С. 50.
- ¹² Мифы народов мира: В 2 т. — М., 1982. — Т. 2. — С. 423; *Ригведа. Избранные гимны / Пер. и коммент. Т.Я. Елизаренковой*. — М., 1972. — С. 1—3, 115.
- ¹³ Біблія. — Буття. — Розд. 3, § 20—24.
- ¹⁴ Ригведа. Указ. соч. — VIII; 36, 5.
- ¹⁵ Афанасьев А.Н. Древо жизни: Избранные статьи. — М., 1982. — С. 57.
- ¹⁶ Михайлов Б.Д. Об одном сюжете петроглифов Каменной Могилы // СА. — 1987. — № 2. — С. 250—252. — Рис. 1—2.
- ¹⁷ Якобсен Т. Сокровища тьмы. История месопотамской религии. — М., 1995. — С. 52, 53.
- ¹⁸ Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. — М., 1980. — С. 166.
- ¹⁹ Клима И. Общество и культура древнего Двуречья. — Прага, 1967. — С. 165—167.
- ²⁰ Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы. — Запорожье—Москва, 1999. — С. 138.
- ²¹ Матье М.Э. Указ. соч. — С. 57—58.
- ²² Фрэзер Д.Д. Указ. соч. — С. 160—161; Цей сюжет, возможно, відзначено на Верхньоріченській антропоморфній стелі (Крим; рис. 4, 5).
- ²³ Манзура И.В. Археология основного мифа // Стратум и катастрофы: Сборник символической индоевропейской истории. — СПб., 1997. — С. 28—30. — Рис. 2, 4; 19.
- ²⁴ Археология Венгрии. Каменный век. — М., 1980. — С. 224. — Рис. 139.
- ²⁵ Златковская Т.Д. К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы // СЭ. — 1963. — № 1. — С. 84. — Рис. 4, 2.
- ²⁶ Даниленко В.М. До кіммерийської проблеми // Археологія. — 1951. — Вип. V. — С. 218—225. — Рис. 1.
- ²⁷ Чубинишвили Т.Н. Куро-аракская культура в Закавказье в III тыс. до н. э. // VII Междунар. конгр. доисториков иprotoисториков: Доклады и сообщения. — М., 1966. — С. 131.
- ²⁸ Аввеста. Избранные гимны / Пер. с авестинского и коммент. И.Н. Стеблин-Каминского. — Душанбе, 1990. — С. 71. Яшт. 10, 71.
- ²⁹ Токарев С.А. Религия в истории народов мира. — М., 1986. — С. 326.
- ³⁰ Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР, САН, А-4-3. — М.—Л., 1962. — Табл. XXXII; Михайлов Б.Д. Указ. соч. — 1999. — С. 51. — Рис. 37, 6.
- ³¹ Титов Б.С. Неолит Карпатского бассейна. Исследования и материалы. — М., 1996. — С. 174. — Рис. 28.
- ³² Михайлов Б.Д. Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье // СА. — 1985. — № 2. — С. 230—232. — Рис. 7; Михайлов Б.Д. Указ. соч. — 1990. — С. 107. — Рис. 3.
- ³³ Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант) // САИ. — Вып. В 1—3. — К., 1986. — С. 30, 34. — Рис. 12.
- ³⁴ Нечитайлло А.Л. Антропоморфные алебастровые статуэтки в ранних памятниках Северокавказской культуры // СА. — 1978. — № 2. — С. 178—185. — Рис. 1.
- ³⁵ Марковин В.И. Культовая пластика Кавказа // Новое в археологии Северного Кавказа. — М., 1986. — С. 74—117.
- ³⁶ Археология центральной Африки. — М., 1988. — С. 32; Власов В.Г. Пути расшифровки картагольского календаря // СЭ. — 1990. — № 2. — С. 55.
- ³⁷ Авдиев В.И. История Древнего Востока. — ОГИЗ, 1948. — С. 94.
- ³⁸ Даниленко В.Н. Космогония... — С. 87.
- ³⁹ Там же. — С. 86.
- ⁴⁰ Токарев С.А. Указ. соч. — С. 322.
- ⁴¹ Мифы народов мира... — С. 392.
- ⁴² Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы... — С. 104.
- ⁴³ Ардзинба В.Г. Нартский сюжет о рождении героя из камня // Древняя Анатолия... — М., 1985. — С. 153.
- ⁴⁴ Там же. — С. 102.
- ⁴⁵ Геродот. История в 9-ти книгах / Пер. и прим. Г.А. Стратановского. — Л., 1972. — С. 11, 48.
- ⁴⁶ Там же. — С. 11, 51.
- ⁴⁷ Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы... — С. 9. — Рис. 1—2.
- ⁴⁸ Абрамова З.А. Указ. соч. — Рис. XVI, 4, а—б.
- ⁴⁹ Там же. — Табл. XXIII, 12.
- ⁵⁰ Даниленко В.Н. Космогония... — С. 30. — Табл. XXXI, 2.
- ⁵¹ Михайлов Б.Д. Курган эпохи бронзы вблизи Каменной Могилы // СА. — 1982. — № 4. — С. 153—156. — Рис. 5—6.

Одержано 22.08.2002

Б.Д. Михайлов

СЦЕНЫ «СВЯЩЕННОГО БРАКА» В ПЕТРОГЛИФАХ КАМЕННОЙ МОГИЛЫ

Брачные отношения играли у древнего населения мира важную роль в культовой практике, были центральным моментом в ритуалах, посвященных повышению плодородия земли, животных, растений, женщин. Обряд священного брака возник еще в эпоху верхнего палеолита. Символом и атрибутом таких ритуалов становится изображение фаллоса, менгира, стелы и т. д. Со временем главным действующим лицом в таких ритуалах выступает жрец-царь. Последовательность развития культа плодородия прослежена автором на многих археологических материалах народов и культур Древнего Ближнего Востока и Западной Европы. Аналогичные изображения автор статьи находит и на плитах Каменной Могилы.

B.D. Mihailov

«SACRED MARRIAGE» SCENES IN THE PETROGLYPHS OF KAMJANA MOHYLA

Marriage relations were of great importance in the spiritual practice of the ancient world. They were a midpoint of the rituals aimed at increasing fertility of soils, animals, plants, and women. The ritual of sacred marriage emerged as early as the Upper Palaeolithic Period. The images of phallus, menhir, stele, etc. became symbols and attributes of such rituals. In the course of time the priest-kings started to play the leading role in such rituals. The author traces the development of the fertility cult on the basis of a large number of archaeological materials attributed to cultures of the Ancient Near East and Western Europe. The author comes across analogous images on the stone blocks of Kamjana Mohyla.

В.М. Зубар

З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОДНІЄЇ СПОРУДИ, ВІДКРИТОЇ НА ТЕРІТОРІЇ АНТИЧНОЇ ТІРИ

Статтю присвячено критичному аналізу питання про будівельні залишки, відкриті на території античної Тіри, що їх інтерпретовано як ранньосередньовічний християнський храм-базиліку.

У 1996 р. під час археологічних досліджень на території Тіри під керівництвом О.О. Россохацького було відкрито, а протягом 1997—1999 рр. остаточно досліджено приміщення з апсидою у східній стіні, яка належала споруді, розташованій під дорогою, що веде до Кілійських воріт середньовічної фортеці (рис. 1, I). Хоча цей комплекс було розкопано лише частково, залишки споруди були датовані періодом раннього середньовіччя та атрибутовані як християнський храм, який начебто свідчить про досить раннє поширення християнства в регіоні¹. Така інтерпретація будівельних залишків, зроблена без аналізу всього комплексу матеріалу, відразу ж викликала критику в монографії, присвяченій поширенню християнства в Північному Причорномор'ї². Але, незважаючи на це, у 2003 р. з'явилася нова робота, в якій наведена розгорнутіша, ніж це було раніше, аргументація на користь саме ранньосередньовічного датування та атрибуції пам'ятки як християнського храму-базиліки. На підставі цього, із залученням широкого кола писемних джерел про поширення християнства у готів та антів, в яких власне Тіра не згадується, було проголошено, що розкопаний комплекс заповнює «хронологічний проміжок між античною Тірою і золотоординським Белгородом» і що Тіра була одним із центрів поширення християнства в межиріччі

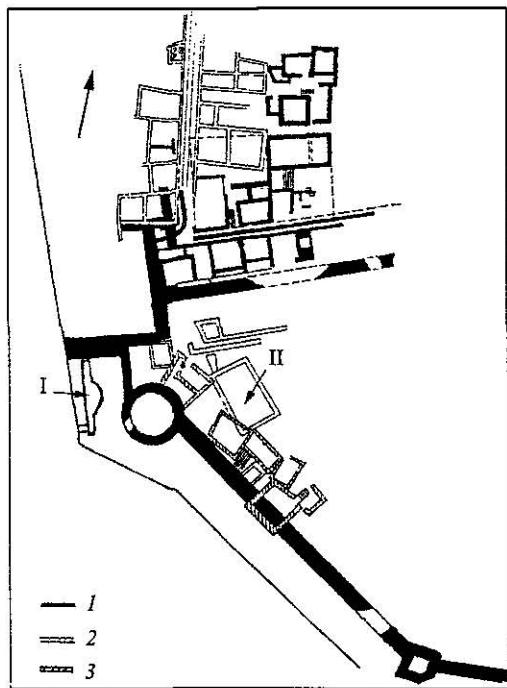

Рис. 1. Схематичний план розкопаної частини території античної Тіри, за Т.Л. Самойловою та В. Кожокару. Будівельні залишки елліністичного (1), римського (2) і пізньоантичного (післяготського) (3) періодів. I — приміщення № 610; II — арсенал тірської вексилляції (будинок тірської вексилляції, за І.Б. Клейманом)

Дунаю та Дністра, зокрема й серед ранніх слов'ян³. Одночасно був виданий звіт про результати спільніх археологічних робіт Белгород-Тірської експедиції Інституту археології НАН України та Інституту фракнології Румунії на території античної Тіри та середньовічного Белгорода за 1996—1999 рр.⁴. Розгорнута аргументація, наведена у статті Т.Л. Самойлової та В. Кожокару, а також одночасна публікація повного звіту про розкопки дозволяють на конкретному матеріалі оцінити ступінь достовірності і наукової обґрунтованості висновків щодо інтерпретації розкопаної в Тірі споруди як ранньосередньовічного християнського храму, який ніби був одним з осередків поширення християнської релігії в регіоні.

Під час розкопок 1996—1999 р. було відкрито східну частину будівлі з напівокруглою апсидою, що виступала на 1,10 м за лінію стіни (рис. 2, 3). Праве її плече прибудовано до раннішої оборонної стіни № 552, місце стику з якою закладене вапняковим розчином (рис. 3). Ліворуч від апсиди, у кладці № 548, був отвір, який в одному місці звіту названий дверним, а в іншому, на тій самій сторінці, — віконним (рис. 2, а)⁵. Цокольний ряд кладки стіни та апсиди, на відміну від фундаменту, складений на вапняковому розчині. Стіни з обох боків і підлога апсиди були поштукатуреніми. Простір апсиди від приміщення по рівню стіни № 550 відділений кладкою № 556 (рис. 3). Південне плече стіни № 550 з апсидою (кладка № 547), відкрите впродовж

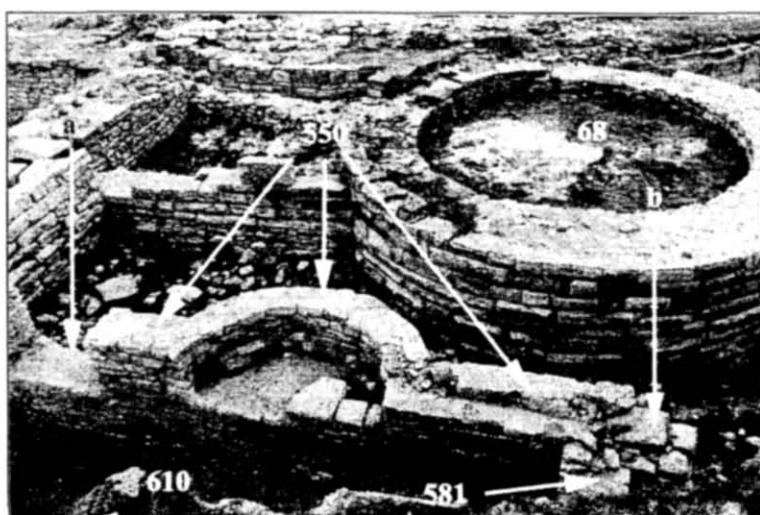

Рис. 2. Загальний вигляд стіни приміщення № 610 з апсидою і кругла вежа (№ 68) оборонної системи Тіри, фото Т.Л. Самойлової та В. Кожокару: а — дверний отвір; б — закінчення східної стіни приміщення № 610

Рис. 3. План приміщення № 610, за Т.Л. Самойловою та В. Кожокару

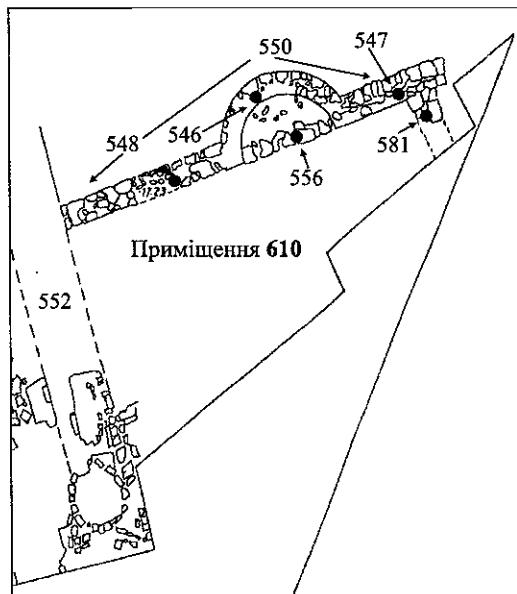
3,34 м, складено на вапняковому розчині та поштукатурено. До внутрішнього фасаду кладки № 547, на відстані 0,7 м від південного її торця, впритул прибудована південна стіна приміщення (№ 581), відкрита на 0,8 м (рис. 2, б; 3). Південне плече східної стіни вистуває за межі приміщення⁶, що не дозволяє споруду з апсидою обмежувати кладкою № 581.

Шари й підлога всередині приміщення порушені будівництвом, яке велося тут у XIII—XIV ст. У заповненні знайдено «досить багато фрагментів мармурових облицювальних плит, можливо, вони складали покриття підлоги»⁷. Нижче від золото-ординського шару виявлений матеріал II—III ст., а також окремі речі V—VII ст., у тому числі «фрагменти капітелей з рослинним орнаментом, аналогічні зустрінутим при розкопках християнських базилік у Херсонесі» (рис. 4, 1—2)⁸. На рівні підлоги апсиди, обмеженої із заходу кладкою № 556, зафіксовані «червоногляній світильник III—IV ст., бронзова підв'язна фібула другої половини III—IV ст., уламок свинцевої гирі (?), гральний жетон з глухого синього скла — виріб, що набув широкого поширення в пізньоантичний час, уламок денця скляного флакону, фрагменти стінок червоногляній амфор з рифленням та цеглин»⁹. Однак посилань на рисунки або фотографії наведених знахідок в опублікованому звіті немає.

Саме результати розкопок «будівлі» № 610 дозволили Т.Л. Самойловій та В. Кожокару дійти висновку, що в Тірі відкрита базиліка, подібна до херсонеських. На підставі порівняння «будівлі» № 610 з ранньосередньовічними храмами Херсонеса автори підсумували, що в споруді, розкопаній на території Тіри, присутні такі елементи християнського храму: «1) одна апсида напівкруглої форми; 2) три нефи; 3) наявність нартекса та екзонартекса здогадна; 4) наявність хор можна припускати, хоча це і маломовірно»¹⁰. Додатковим аргументом на користь атрибуції розкопаного комплексу саме як християнського храму є фрагменти мармурових плиток, що «дозволяють припускати наявність вимостки з мармурових плит», уламки «бліномармурових профільованих одвірків, а також два бліномармурові фрагменти капітелей, орнаментованих листям, аналогічних капітелям VI ст. з Херсонеса»¹¹. Ще одним аргументом на користь зробленого висновку, з точки зору Т.Л. Самойловій та В. Кожокару, є застосування в споруді вапнякового розчину, який аж до середньовічного періоду використовувався у Північному і Північно-Західному Причорномор'ї лише при будівництві виноробень¹².

Однак виділені елементи конструкції та атрибуція знахідок, які, на думку Т.Л. Самойловій і В. Кожокару, свідчать про наявність у Тірі християнського храму V—VII ст. або середини — другої половини I тис. н. е., повністю суперечать зробленому висновку. Раніше вже вказувалося на неможливість атрибуції розкопаної споруди як базиліки, але оскільки ця точка зору, висловлена ще у 2000 р., залишилася невідомою для Л.Т. Самойловій та В. Кожокару, необхідно знову повернутися до цього питання. Тим паче, що після публікації звіту про розкопки і спеціальної статті про це можна говорити аргументованіше, використовуючи для дискусії всю сукупність матеріалу розкопок.

Основною конструктивною особливістю споруди, що дозволила зробити висновок про наявність у Тірі ранньохристиянської базиліки, є апсида. Однак наявність невеликих за розмірами апсид, подібних до тірської, абсолютно не є характерною для віттарної частини ранньосередньовічних християнських храмів¹³. Проте вони

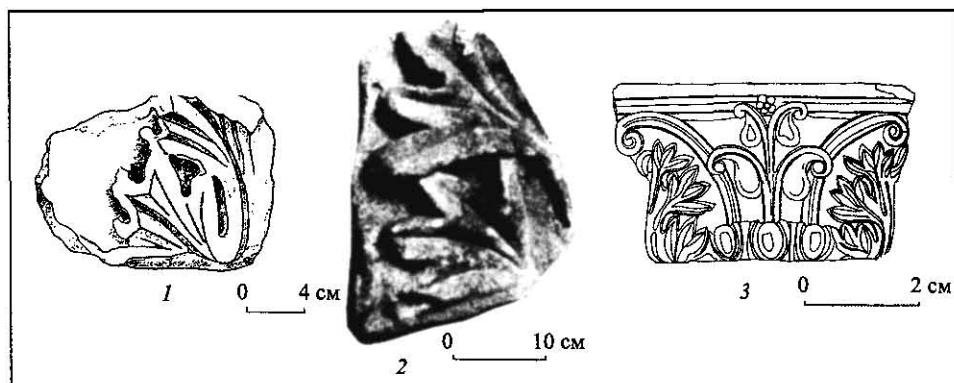

Рис. 4. Фрагменти мармурових капітелей з Тіри (1, 2), за Т.Л. Самойловою та В. Кожокару, та капітель коринфського ордеру з терм II Істрії (3), за А. Суцевіану

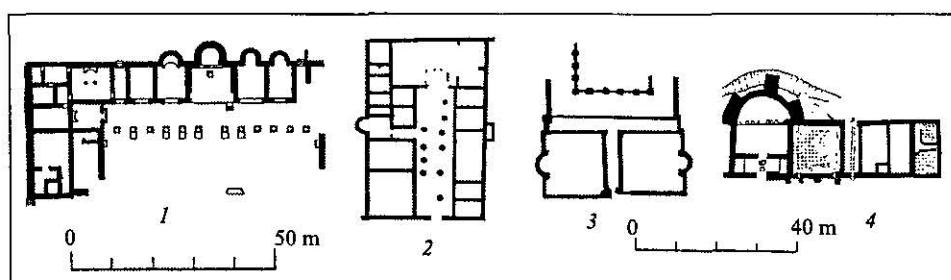

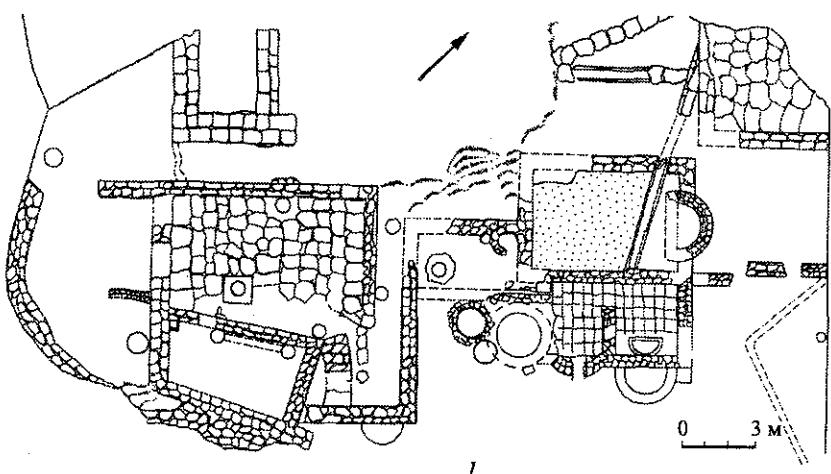
Рис. 5. Будівлі з апсидами на території римських військових таборів: Лабмесиса (1), Інчтатхила (2), Карнунта (3), за Х. Петріковічу, і Нове (фрагмент) (4), за Т. Сарновським

добре відомі в низці громадських споруд римських військових таборів, зокрема в принципіях та термах (рис. 5), які будувалися на території римських провінцій¹⁴, у тому числі й у Північному Причорномор'ї, де останні археологічно зафіксовані в Херсонесі, на території Харакса і в Пантікапеї (рис. 6)¹⁵. Причому не тільки при будівництві виноробень, але й терм, у північнопричорноморському регіоні у II—III ст. широко використовувався вапняковий зв'язувальний розчин¹⁶.

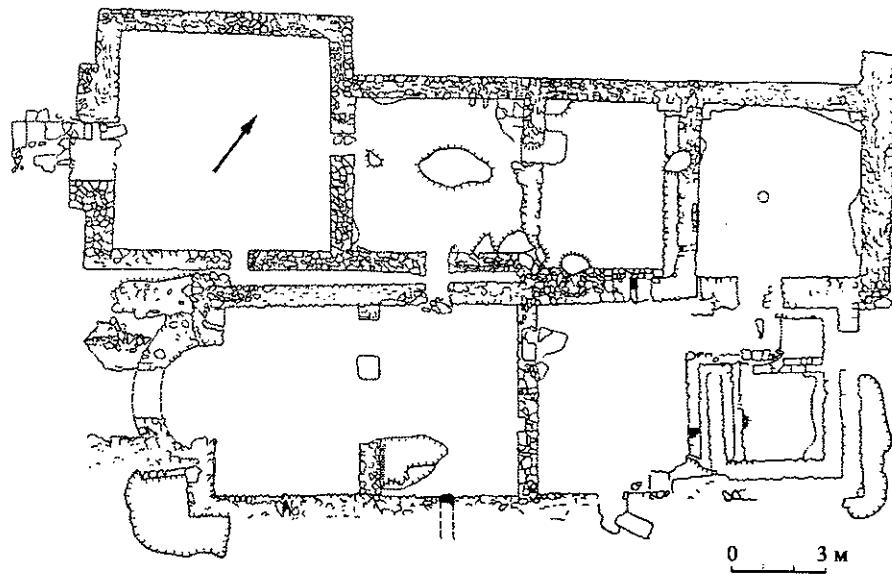
Аналіз планування опублікованих будівельних залишків також не дозволяє погодитися з інтерпретацією відкритої споруди як тринефової базиліки. Проти цього свідчать не тільки невеликі розміри апсиди, а й асиметричне її розташування щодо південного та північного рамен східної стіни споруди (рис. 2; 3). За опублікованим планом (рис. 3), південна стіна не паралельна північній, а східна з апсидою утворюють тупий кут із кладкою № 552, до якої вона прибудована (рис. 2, b; 3). Це повністю суперечить усьому тому, що відомо про планувальне рішення базилікального типу ранньохристиянського храму.

Слід звернути увагу також на те, що поруч з апсидою розташований отвір, який, судячи з фотографій та креслень, наведених у звіті, треба однозначно інтерпретувати як дверний (рис. 2, a). Його наявність також суперечить безумовній атрибуції споруди як базиліки, де дверні отвори лише в поодиноких випадках розташовувалися поруч з апсидами¹⁷. Тому їх присутність поруч з вівтарною частиною храму треба не тільки констатувати, а й пояснити певним функціональним призначенням.

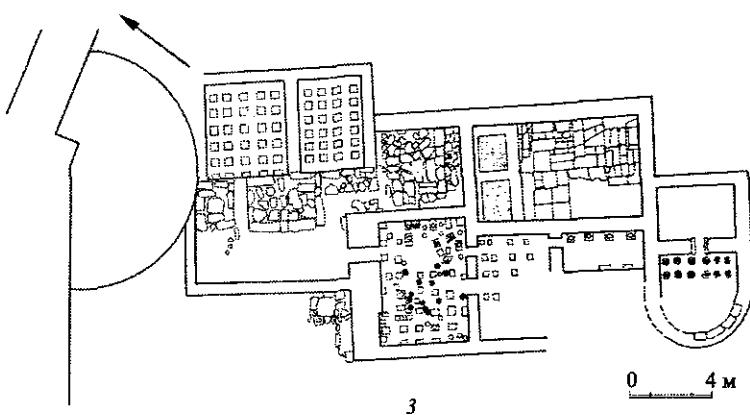
Сумнівним є висновок і про тринефову конструкцію споруди, зроблений на підставі знахідки «фундаментальної частини під колони, яка належала колонаді, що відділяла північний неф від центрального»¹⁸. У тексті звіту, між іншім, ця знахідка взагалі не згадана¹⁹. Більше того, там сказано, що «підлога приміщення була зруйнована і неушкоджені ділянки не виявлені»²⁰. Отже, якщо база колони була дійсно знайдена в цьому приміщенні, то вона не могла бути зафіксована *in situ*. Загальновідомо, що в ранньохристиянських базиліках колони на базах стояли не просто на підлозі храму, а на спеціальних фундаментах, оскільки вони

1

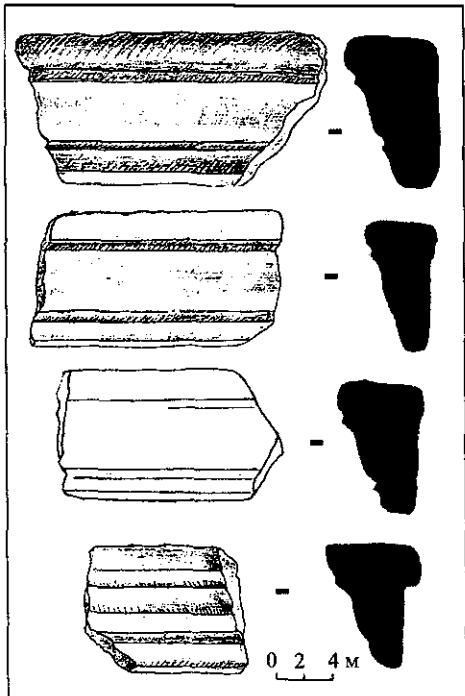
2

3

Рис. 6. Плани терм Пантікалея (1), за К. Думбергом, Харакса (2), за В.Д. Блаватським, та Херсонаса (3), за І.А. Антоновою і В.М. Зубарем

Рис. 7. Мармурові карнизи інтер'єка з розкопок Тіри, за Т.Л. Самойловою та В. Кожокару

несли значне навантаження. Виходячи з могутнього фундаменту східної стіни (№ 550) (рис. 2), що досягав глибини майже 2 м²¹, у приміщенні № 610, якщо там була колонада, фундаменти були просто необхідні. Але в процесі розкопок будь-яких їхніх слідів зафіксовано не було. Виходячи з цього, не можна визнати правомірною реконструкцію споруди як тринефової. Цей висновок базується на суто формально-му і дуже поверхневому порівнянні планування частини споруди, відкритої в Тірі, з ранньосередньовічними базиліками Херсонеса, а не на підставі аналізу реальних будівельних залишків, зафіксованих у процесі розкопок²².

З точки зору Т.Л. Самойлової і В. Кожокару, на користь атрибуції «будівлі» № 610 саме як базиліки свідчать фрагменти капітелей²³, які віднесені ними до коринфсько-візантійського типу ранньосередньовічного часу, найяскравіше представлена у культовій християнській архітектурі Херсонеса²⁴. Але опубліковані екземпляри (рис. 4, 1—2)²⁵, один з яких є фрагментом капітелей пілястра (рис. 4, 2)²⁶, належать до типу коринфських капітелей, прикрашених листям аканту, що були продукцією малоазійських майстерень і набули широкого поширення в декорі інтер'єрів споруд на території всього Східного Середземномор'я, і в тому числі дунайських провінцій Римської імперії, у II—III ст.²⁷ Найближчі аналогії до цього типу капітелей походять з терм II Істрії (рис. 4, 3)²⁸ і Херсонеса. Стилістично вони не мають жодного стосунку до капітелей коринфсько-візантійського ордеру, що використовувалися в ранньосередньовічних базиліках у V—VI ст.²⁹. А мармурові фрагменти, інтерпретовані авторами як одвірки, насправді є карниза-ми (рис. 7)³⁰, якими прикрашалися інтер'єри приміщень будівель різного призначення (приватного — вілли, громадського — терми), що зводилися у II—III ст.³¹, і не мають нічого спільного з християнськими храмами³². Щодо мармурових облицювальних плиток, то вони використовувалися не лише для «вимосток» підлоги, а й широко застосовувалися в перші століття н. е. під час оздоблювальних робіт усередині приміщень — облицювання стін або в мозаїчному покритті³³.

Отже, аналіз матеріалів, отриманих під час розкопок приміщення № 610 на території Тіри, свідчить, що його не можна атрибутувати як християнський храм. За наявними даними, воно, імовірно, було складовою частиною якогось велико-го, ще не розкопаного будівельного комплексу, а не окремо розташованою християнською культовою спорудою.

Говорячи про датування приміщення № 610, слід звернути увагу на кладку № 556, зафіксовану всередині апсиди, яка, безумовно, належить до часу після припинення функціонування останньої (рис. 3). Між західною частиною цієї кладки та апсидою був знайдений речовинний матеріал, авторами звіту датований другою половиною III—IV ст. н. е.³⁴. Якщо таке датування правомірне, то можна припускати, що апсиду було закладено після середини — третьої чверті III ст. н. е. Тому кладку № 556 слід відносити не до візантійського часу³⁵, а до так званого післяготського періоду в історії Тіри³⁶, коли функції приміщення з апсидою змінилися. Усе це добре узгоджується з тим, що до сьогодні під час археологічних досліджень Тіри не виявлені археологічні шари ранньосередньовічного часу, а безпосередньо над будівельними залишками пізньоантичного

періоду, і в приміщенні № 610 зокрема³⁷, фіксуються залишки золотоординського міста XIII—XIV ст.³⁸. А окрім знахідки в Тірі та її околицях більш раннього матеріалу, у тому числі й візантійських монет, на які посилаються Т.Л. Самойлова та В. Кожокару³⁹, не можуть розглядатися як вагомий аргумент на користь висновку про довготривале стаціонарне життя на місці колишнього античного центру аж до XIII ст.

У зв'язку з тим, що дослідженою є лише східна частина приміщення № 610, важко щось певне сказати про функціональне призначення всієї будівлі. Однак наявність у східній стіні будівельного комплексу невеликої апсиди, використання вапнякового розчину, наявність деталей декору інтер'єрів, які широко використовувалися при спорудженні будівель на території дунайських провінцій Римської імперії у II—III ст., — усе це вказує на те, що приміщення № 610 слід пов'язувати з перебуванням у Тірі римської залоги. У суті здогадному плані це приміщення могло бути складовою частиною, наприклад, принципії або терм, але, зрозуміло, наполягати на цьому у зв'язку з тим, що комплекс розкопаний не повністю, зараз навряд чи можна⁴⁰. З іншого боку, датування приміщення № 610 II—III ст. і його розташування за лінією оборонної стіни з круглою вежею елліністичного періоду, з протилежного боку якої знаходився арсенал тирської векселяції (рис. 1, II)⁴¹, дозволяє припускати, що в перші століття н. е. ця частина оборонної системи вже не функціонувала. Це спостереження, мабуть, слід використати при аналізі питання про хронологію оборонних споруд Тіри, яка це потrebbe додаткового вивчення⁴².

Таким чином, комплекс матеріалів, отриманих під час розкопок приміщення № 610 в Тірі, свідчить, що немає жодних підстав використовувати його для доведення продовження життя на території міста після IV ст.⁴³, розглядати як християнський храм-базиліку середини — другої половини I тис. н. е., а також пов'язувати з християнізацією населення Північно-Західного Причорномор'я та суміжних територій у період раннього середньовіччя. Ці висновки Т.Л. Самойлової та В. Кожокару, зроблені без належного аналізу археологічного матеріалу, є хибними і не можуть бути використаними для будь-яких серйозних наукових історичних або релігієзнавчих реконструкцій.

¹ Самойлова Т.Л., Россохацкий А.А. К вопросу о распространении христианства в Северо-Западном Причерноморье // Материалы 2-й Николаевской областной краеведческой конференции «История. Этнография. Культура. Новы дослідження». — Николаев, 1997. — Т. 1. — С. 32; Россохацкий А.А., Кындя И., Батызат Г.В., Кожокару В., Оприши И., Самойлова Т.Л. Некоторые итоги археологических исследований Белгород-Тирской экспедиции в 1997—1998 гг. // Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области. — Одесса, 1999. — С. 11—12.

² Зубарь В.М., Хворостянный А.И. От язычества к христианству. — К., 2000. — С. 43, прим. 21.

³ Самойлова Т.Л., Кожокару В. К вопросу о распространении христианства в первом тысячелетии в междууречье Дуная и Днестра // Христианское наследие Византии и Руси: Сб. мат. II Междунар. конф. «Церковная археология: изучение, реставрация и сохранение христианских древностей» (Севастополь, 2002 г.). — Симферополь, 2003. — С. 39—47.

⁴ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Античная Тира — средневековый Белгород (Отчет о раскопках за 1996—1999 гг.) // Tygar, Cetatea Albă/Belhorod-Dnistrov'kyj. — Bucureşti, 2002. — С. 159—189.

⁵ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 179.

⁶ Там же. — С. 180.

⁷ Там же. — С. 178.

⁸ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 178; пор.: Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 40.

⁹ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 179.

¹⁰ Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 41.

¹¹ Там же. — С. 40.

¹² Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 180.

¹³ Пор.: Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА. — 1959. — № 63. — С. 152—197.

¹⁴ Див., наприклад: Piccottini G., Vettters H. Fürher durch die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg. — Klagenfurt, 1981. — S. 30, Abb. 13, S. 74, Abb. 17; Suceveanu A. Les thermes Romains // Istria. — Bucarest—Paris, 1982 — VI. — P. 172, fig. 3; Jonson A. Römische Kastelle. — Mainz am Rhein, 1990. — S. 135, Abb. 87, S. 141, Abb. 92, S. 151, Abb. 99, S. 242, Abb. 169; Vinogradov Ju.G., Zubari V.M. Die Schola Principalium in Chersonesos // Il mar Nero. — 1995/

1996. — № 2. — S. 143, Abb. 2; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. *Schola principalium* в Херсонесе // НЭ. — 1999. — Т. 16. — С. 75. — Рис. 2 и др.

¹⁵ Думберг К.Е. Раскопки в Пантикее в 1897—1898 гг. // ОАК за 1898 г. — СПб., 1901. — С. 13—15; Блаватский В.Д. Харакс // МИА. — 1951. — № 19. — С. 283—288; Антонова И.А., Аркадова Л.А. Раскопки терм и античной протейхизмы в Херсонесе // АО за 1970 г. — М., 1971. — С. 270; Зубар В.М., Антонова И.А. Римські терми на території цитаделі Херсонеса Таврійського // Марістериум. Археологічні студії. — 2001. — Вип. 6. — С. 81—87.

¹⁶ Блаватский В.Д. Указ. соч. — С. 288; Зубар В.М., Антонова И.А. Указ. соч. — С. 81, 83; пор.: Крыжицкий С.Д. Строительство и архитектура // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — С. 428; Його ж. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993. — С. 212. У цьому плані дуже показовим є те, що в Ольвії також були знайдені цеглини зі слідами вапнякового розчину (Крапивина В.В. Ольвія. Матеріальна культура I—IV вв. н. э. — К., 1993. — С. 41), а під час розкопок 2003 р. на дільниці Р-25, за люб'язним повідомленням В.В. Крапивіної, вапняковий розчин було зафіксовано у кладці стіни будівлі перших століть н. е.

¹⁷ Пор.: Якобсон А.Л. Раннесредневековый... — С. 152—197; Його ж. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. — Л., 1983; Завадская И.А. О происхождении христианской архитектуры ранневизантийского Херсонеса // МАИЭТ. — 2001. — Вып. 7. — С. 261—289, Табл. III, 4; Її ж. Баптистерии Херсонеса (о истории крещального обряда в ранневизантийский период) // МАИЭТ. — 2002. — Вып. 9. — С. 251—272.

¹⁸ Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 40.

¹⁹ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 178—180.

²⁰ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 178; пор.: Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 40. На противагу цьому, у звіті, який знаходитьться в Науковому архіві ІА НАН України, сказано, що підлога приміщення № 610 збереглася у його північно-східному кутку. Причому підлога, в якій було зафіксовано уламки вузькогорлих світлоглиняних амфор перших ст. н. е. та кістки, лежала вище від шарів з матеріалом IV—II ст. до н. е. Див.: Россочацкий А.А., Батизат Г.В., Самойлова Т.Л., Кынди И., Кожокару В., Оприши И. Отчет о работах Белгород-Тирской экспедиции ИА НАН Украины при участии Института фракологии Румынии // НА ИА НАН України. — № 1998/54. — С. 9—10.

²¹ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 178.

²² Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 40—41.

²³ Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 46. — Рис. 1, 1; Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 150. — Табл. LXIV, 3.

²⁴ Детальніше див.: Якобсон А.Л. Закономерности... — С. 17.

²⁵ Оскільки один фрагмент опубліковано без перетину (Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — Рис. 1, 1), незрозуміло, до якого типу капітелей він належав: пілястра, капітели колони або капітелей стовпа. При аналізі будівельних залишків, визначені й датуванні архітектурних деталей автор користувався консультаціями А.В. Буйських, які висловлюють свою ширу відчіність.

²⁶ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 150. — Табл. LXIV, 3. У тексті звіту відсутнє посилання на таблицю, а фото самого фрагмента опубліковано у перевернутому вигляді.

²⁷ Младенова Я. Античная вила Армира край Ивайловград. — София, 1991. — Обр. 101—111; Буйских А.В. Об импорте малоазийских архитектурных деталей в Северное Причерноморье во II в. н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средневековые: Тез. докл. шестой науч. конф. — Ростов-на Дону, 1992. — С. 49—50; Її ж. К изучению стилей в монументальной архитектуре Херсонеса Таврического первых веков н. э. // АНАХАРΣΙ. Памяти Ю.Г. Виноградова. — Хсб. — 2001. — Вып. 11. — С. 15, 18, 20—24. — Рис. 6—7; пор.: Kiss A. Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. — Budapest, 1987. — С. 114—140. — Taf. 14; 15; 40; 41; 57; 67; 68; 118; 115.

²⁸ Suceveanu A. Op. cit. — Pl. 30.

²⁹ Якобсон А.Л. Закономерности... — С. 17.

³⁰ Див.: Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 46. — Рис. 1, 2—5. На цьому рисунку мармурові карнизи опубліковані в перевернутому вигляді.

³¹ Suceveanu A. Op. cit. — Pl. 32; Младенова Я. Указ. соч. — Табл. 87; 89—91; Буйских А.В. К изучению стилей... — С. 20.

³² Т.Л. Самойлова і В. Кожокару вказали, що архітектурні фрагменти з «біломармуровими» (Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 40). Але в здогадному плані, на думку А.В. Буйських, можна говорити, що ці мармурові фрагменти походять із проконеських майстерень, які у II—III ст. спеціалізувалися на масовій продукції саме такого роду.

³³ Крыжицкий С.Д. Строительство... — С. 428; Крыжицкий С.Д. Архитектура... — С. 214; пор.: Suceveanu A. Op. cit. — Р. 204. — Fig. 38.

³⁴ Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 179. Виходячи зі звіту про розкопки приміщення № 610 у 1996 р., де подано малюнки та фотографії цих речей (див.:

Россохацкий А.А., Яременко А.В., Кожокару В., Оприш И. Отчет о работах Белгород-Тирской экспедиции ИА НАН Украины при участии Института фракнологии Румынии // НА ІА НАН України. — № 1996/44. — С. 29—30. — Рис. 25, 3; 41, 5), тут дійсно було знайдено світильник III—IV ст. н. е. (пор.: Сорочан С.Б., Сон Н.А. Античные светильники из Тиры // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 129—130. — Рис. 6, 4—5) та двочленну лучкову фібулу з підв'язним приймачем середини III — початку IV ст. до н. е. (пор.: Гороховський Є.Л., Сон Н.О. Фібули з Тири // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 75—76. — Рис. 2, 6, 8; 3, 1—6).

³⁵ Пор.: Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 41.

³⁶ Детальніше див.: Сон Н.А. Тира римского времени. — К., 1993. — С. 54—59.

³⁷ Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 40; Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 178. У звіті про розкопки прямо сказано, що матеріалу середньовічного часу тут не було зафіксовано зовсім (див.: Россохацкий А.А., Яременко А.В., Кожокару В., Оприш И. Указ. соч. — С. 30).

³⁸ Детальніше див.: Рабинович М.Г. Исследования средневековых слоев Белгорода Днестровского в 1954 и 1958 гг. // КСИА. — 1968. — Вып. 113. — С. 102—107; Мезенцева Г.Г., Иваненко И.А. Открытия в Белгород-Днестровском // АО за 1978 г. — М., 1979. — С. 369—370; Мезенцева Г.Г. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости // АО за 1980 г. — М., 1981. — С. 283—284; Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV вв.). — К., 1986. — С. 3; Мезенцева Г.Г. Средневековый Белгород-Днестровский // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 513—518.

³⁹ Самойлова Т.Л., Кожокару В. Указ. соч. — С. 42; пор.: Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 184.

⁴⁰ Пор.: Зубарь В.М., Хворостяный А.И. Указ. соч. — С. 43, прим. 21.

⁴¹ Зубар В.М., Сон Н.О. Нові археологічні дані про римську залогу Тири // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 119.

⁴² Пор.: Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Указ. соч. — С. 166—167, 185.

⁴³ Пор.: Самойлова Т.Л. Квопрос о времени основания и гибели античной Тиры // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — Материалы научной конференции. — СПб., 2004. — Часть 2. — С. 112—113.

Одержано 18.11.2003

В.М. Зубарь

ПО ПОВОДУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОДНОЙ ПОСТРОЙКИ, ОТКРЫТОЙ НА ТЕРРИТОРИИ АНТИЧНОЙ ТИРЫ

Статья посвящена критическому анализу атрибуции помещения № 610, раскопанного в 1996—1999 гг. на территории античной Тиры, в качестве раннесредневекового христианского храма-базилики, которая была предложена Т.Л. Самойловой и В. Кожокару. На основании всего комплекса материалов (строительных остатков и архитектурных деталей), автор приходит к выводу, что это помещение нет никаких оснований использовать для доказательства продолжения жизни на территории города после IV в., рассматривать в качестве христианского храма-базилики середины — второй половины I тыс. н. э., а следовательно, связывать с христианизацией населения Северо-Западного Причерноморья и сопредельных территорий в период раннего средневековья. Выводы Т.Л. Самойловой и В. Кожокару, сделанные без надлежащего анализа археологического материала, несостоятельны и не могут быть использованы для серьезных исторических реконструкций.

V.M. Zubar

INTERPRETATION OF A STRUCTURE DISCOVERED AT THE TERRITORY OF THE ANCIENT TOWN OF TYRAS

The article presents a review of attribution of Room 610 excavated in 1996—1999 at the territory of the ancient Tyras. The author doubts its interpretation suggested by T.L. Samoilova and V. Kozhokaru as an Early Medieval Christian basilica. Basing on the study of the whole assemblage of materials (building remains and architectural fragments) the author comes to a conclusion that there is no reason to use this room as an evidence of life on the territory of the city after the IV century, to regard it as a Christian basilica dating from the middle — second half of the I millennium AD, and consequently to connect it with christianisation of the Black Sea North-West Region and adjacent territories in the Early Medieval period. The inference made by T.L. Samoilova and V. Kozhokaru without proper analysis of archaeological material is groundless, and cannot be applied to serious historical reconstruction.

ДО ВІДКРИТТЯ РУБРИКИ

Однією з найважливіших проблем історії України є дослідження різних аспектів походження та розвитку середньовічного міста. Відсутність або нечисленність писемних джерел, особливо для VI—XV ст., висуває на перший план археологію. Без заочення археологічного матеріалу неможливо вирішити або правильно уявити більшість питань із цієї проблематики. Утім, для досліджень цього періоду характерним є комплексний підхід з використанням усього спектру наявних історичних джерел.

Особливе значення у вивченні українського міста мають дослідження середньовічного Києва. Особливо тут сфокусовано більшість питань та проблем тісі доби, відбиваються характерні риси розвитку тогочасного суспільства, матеріальної і духовної культури. Місто було вогнищем виникнення та яскравого розвитку вітчизняної державності і культури. Невипадково літопис відзначав, що Київ — мати міст руських.

Київ став одним із перших об'єктів археологічних досліджень в Україні. У цьому році виповнюється 180 років від початку перших стаціонарних розкопок у Києві. М. Ф. Берлінський збирав та описував різноманітні київські старожитності ще наприкінці XVIII ст. А в 1824 р. були здійснені перші розкопки архітектурної пам'ятки давньоруської доби — Десятинної церкви. Загалом, це були перші розкопки у галузі слов'яно-руської археології. З того часу Київ став предметом постійної уваги археологів. Результати розкопок XIX—XX ст. досить добре відомі в науковому світі. Література з цього питання величезна. Особливо широкомасштабні роботи розгорнулися в усіх історичних районах міста з часу створення в Інституті археології в 1970 р. відділу археології Києва (керівник — П.П. Толочко). Розкопки Верхнього міста, Подолу, Печерську, міської околиці дали величезний матеріал з історичної топографії Києва, його оборонних та монументальних споруд, житлових і ремісничих комплексів, духовної та матеріальної культури VI—XVIII ст. Вони дозволили багато в чому по-новому висвітлити чимало аспектів історії середньовічного Києва. Можна згадати сенсаційні дослідження подільських зрубів, виявлення жител V—VII ст. на Старокиївській горі, виявлення та дослідження багатьох пам'яток давньокиївської архітектури (палаці Старокиївської гори, Кловський, Михайлівський Золотоверхий, Федорівський та Георгіївський собори, ротонда, Пирогоща, храм на Церковщині тощо). Особливо важливою виявилася знахідка викопної деревини, яка дала можливість застосувати дендрохронологічний метод датування. Особливості подільської стратиграфії та точне дендрохронологічне датування зробили подільські археологічні колекції (перш за все, X — початку XI ст.) надійними реперами в давньоруській археології.

Сьогодні, за надзвичайно складних соціальних та економічних умов, археологічні дослідження Києва продовжуються. Місто залишається одним із небагатьох в Україні археологічних центрів, що активно вивчається. Переважно це пов'язано з новобудівами, охоронними роботами, які ведуться через широке й почасті позапланове будівництво, а також з масштабними роботами з відновлення видатних пам'яток архітектури (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий монастир, церква Пирогоща). Розкопки дають новий і новий різноманітний матеріал, часто унікальний, який потребує оперативного введення до наукового обігу.

Київські старожитності здавна цікавлять дослідників з різних зарубіжних наукових центрів. Із багатьма з них науковці Інституту археології підтримують давні дружні та наукові стосунки. Ці фахівці зацікавлені, щоб їхні думки з приводу різних моментів історії Києва, його монументальних пам'яток, витворів мистецтва, археологічного матеріалу були відомі та опубліковані саме в Києві — місті, де зосереджена більшість дослідників з цієї проблеми.

Для зосередження матеріалів з археології та історії стародавнього Києва, більш планового їх видання в журналі створюється спеціальна рубрика — «Київські старожитності». Редакційна колегія запрошує до активної участі в ній усіх фахівців з давньокиївської тематики. Запланована також поява інших спеціалізованих рубрик з різних проблем української археології.

БРОНЗОВИЙ ХРЕСТ-ЕНКОЛПІОН ЗІ СТАРОКІЇВСЬКОЇ ГОРІ

У публікації йдеться про відому, але недостатньо висвітлену у науковій літературі знахідку — бронзовий хрест-енколпіон, знайдений на Старокіївській горі в Києві. На підставі наведених аналогій, зіставлення та аналізу автор доходить висновку, що дата виробництва хреста-енколпіона — близько 1200 р.

Знахідка, про яку нині йдеться, начебто добре відома, але насправді їй не присвячено жодної наукової публікації: були лише згадки та відтворення, які обійшли кілька видань. Перша з цих згадок, здається, міститься в огляді археологічних досліджень Старокіївської гори під 1969 р.¹, коли при вивченні господарської ями за межами житла № 2 знайдено бронзовий енколпіон² (рис. 1). Пізніше відтворення подані як знахідка витвору кінця XII — початку XIII ст. у 1968 р.³, без означення⁴, знахідка при розкопках 1966 р. на північно-західному схилі Старокіївської гори⁵. За таких обставин цей хрест-енколпіон фактично не потрапив до історії давньоруського прикладного мистецтва — мабуть, виявився непривабливим. Проте, знаючи різноманітні зразки київського художнього ремесла XII—XIII ст., не можна сказати, що ця річ позбавлена якості, яка перетворює її на твір пластичного мистецтва.

Бронзовий хрест-енколпіон розміром 10,3 × 5,2 см, овалоподібноконічний з пелюстками, прикрашений рельєфними зображеннями; по контуру — зернисте обрамлення, неначе низане перлинами. Чільна стулка має зображення Розп'яття, оточене по груддями Богоматері та Іоанна Богослова, а також двох святих воїнів; на зворотній — постать на зріст мученика, імовірно Св. Георгія, а в чотирьох медальйонах на кінцях хреста розташовано погрудя різних святих, здається, двох мучеників і двох евангелістів. Розпізнати ці образки майже неможливо через їх схематизм, цілковиту подібність облич, різними в них виявляються лише жести. Немає також чіткіх супроводжувальних написів. Моделювання зображенъ узагальнене, але це оригінальне літво, до того ж раритетне — імітовані відтворення досі невідомі. Звичайно, якість рельєфу дещо потерпіла від тривалого перебування в землі. Масивне бочкоподібне вушко спрощенішої форми, ніж у хрестів-енколпіонів з усіма ознаками приналежності до XII ст. Загальне враження, що твір виконано десь на початку наступного XIII ст.

До означеного періоду належить чимало зразків київської металопластики, датування якої, однак, має свої складності, адже йдеться не тільки про ознаки часу, але також про індивідуальні манери ремісників. Зрозуміло, що можна групувати лише здебільшого серійний матеріал, з виразними проявами певної манери, а це трапляється досить рідко⁶. До того ж, хронологічна шкала не є настільки відрегульована, щоб могла перетворитися на універсальну. Через це доводиться застерігати можливість застосування робочих гіпотез, які часом здаються підозрілими. Тож варто з'ясувати, що саме знаходиться в розпорядженні сучасного дослідника, який наважується не обмежуватися визначенням загального типу витворів і обережним датуванням XII—XIII ст. будь-чого, що походить з домонгольського періоду. Так поводилися фахівці кінця XIX ст., і вони мали на це підстави. Але застосовувати цей засіб сьогодні, коли в наявності є ширший порівняльний матеріал, уже соромно, а тим паче, проголошувати його єдино правильним, піддаючи сумніву будь-які інші твердження без залучення певних аналогій. Слід відзначити, що досі залишаються актуальними видання збірок Б.І та В.М. Ханенків⁷, до яких щойно приєднався каталог, виданий як посібник для антикварів⁸. Утворився своєрідний парадокс: колекційні речі відомі значно краще, ніж знайдені археологами, тобто з певного історичного контексту. Здавалося б, саме цей матеріал має стати предметом монографічного дослідження.

Рис. 1. Хрест-енколпіон зі Старокиївської гори у Києві (початок XIII ст.)

Адже тільки в такому разі можливо, не дивлячись поверх голів, належно опрацювати знахідки, коли ще не забулися ті численні подробиці з умов пошукув, які майже не потрапляють до звітів.

Якщо відійти від загальної типології виробу, то описуваний тут хрест-енколпіон необхідно зіставити з кількома варіантами київської ремісничої продукції, що мають ознаки приналежності переважно до XIII ст.⁹. Характерною рисою знахідки зі Старокиївської гори є дивне узгодження вишуканих пропорцій самої речі з масивними рельєфними зображеннями,

щільно вписаними в межі площини. Таке явище, зокрема, визначає стиль царгородського пластичного мистецтва близько 1200 р., а також його прояви на київському ґрунті, завдяки міграції туди кращих грецьких різьбярів¹⁰. Слід підкреслити, що серед цих проявів знаходимо майстерно виконаний бронзовий хрест-енколпіон з рельєфними зображеннями Розп'яття і Богоматері Ариосоритіси, що тотожне образу Богородиці Десятинної¹¹. Знаємо також спрощені варіанти останнього зображення, виготовлені звичайними ремісниками за наявним попитом¹². Тепер можна повернутися до подібної ремісничої продукції, яку презентує близький за типом, але з конче узагальненими рельєфними зображеннями хрест-енколпіон із Княжої Гори¹³ (рис. 2, 1). До цього розмаїття виробів потрібно долучити стулку хреста-енколпіона, з постагтю Христа Пантократора в оточенні погрудь святих (рис. 2, 2), ще масивнішою, ніж на описаному витворі. Звичайно, все це є проявами індивідуальних манер, проте ремісників одного мистецького осередку початку XIII ст., яким і був Київ. Його продукцію часом важко «привести до спільног зnamенника», хоча вона, безперечно, входить до єдиного кола духовної культури.

Розглядаючи уважно хрест-енколпіон зі Старокиївської гори, можна помітити дещо архаїзований тип Розп'яття, з підкреслено прямою фігурою та розпростертими руками. Такий взірець набуває поширення в київському художньому ремеслі поряд з іншим, більш знаним для початку XIII ст., в якому руки провислі в ліктях і голова схиlena до правого плеча. Цей варіант також наявний у доробку майстра архаїзуючого стилю¹⁴. Описаний хрест-енколпіон, однак, не належить до його продукції, оскільки, попри всі відзначенні прикмети, тяжіє до елітарнішої течії. Молодий за віком святий на зворотній стулці, в якому ніби вілзнаємо Георгія, мав би бути патрональним для замовника виробу або ж відтворював відомий образ, пов'язаний із певним київським храмом. Обережність не дозволяє довільно протягти нитку до славнозвісної Георгієвської церкви «по правой стране святая София», побудованої Ярославом Мудрим близько 1051—1053 рр., адже не знаємо й про те, як було зображене Св. Георгія на храмовому образі. Щодо стінопису Георгієвського вівтаря Софійського собору, то однайменний князеві святий, його небесний патрон, тут репрезентований як мученик¹⁵. Так само його зображені і на великому бронзовому хресті-релікварії розміром 14,5 × 7,8 см, можливо, виготовленого ще на замовлення самого Ярослава Мудрого (рис. 3).

Згаданий хрест київського походження, знайдений у Хмельні біля Княжої Гори, нині належить Національній галереї у Празі¹⁶. Цей твір металопластики вартий уваги як один із взірців, на які могли орієнтуватися ремісники початку XIII ст. Не йшлося, однак, про близькі відтворення, але добре відома низка менших за розміром, дещо спрощених реплік, що зберігаються в різних українських та російських музеях¹⁷. Зазвичай їх датують XII ст., хоча неможливо виключати також виготовлення на початку XIII ст., коли починається пожвавлення, а отже, і розквіт художнього ремесла Києва. Досвідчені майстри виготовили чимало нових моделей хрестів-енколпіонів, якими довелося пізніше користуватися ремісникам кількох

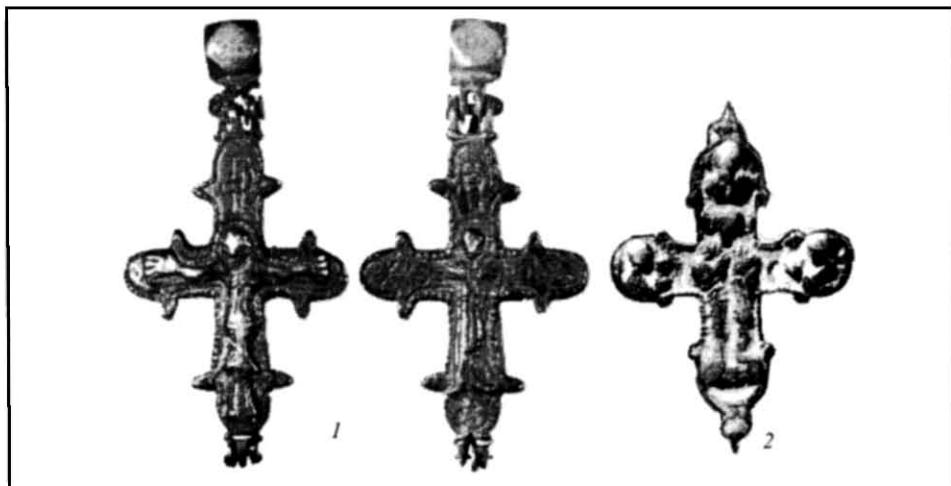

Рис. 2. 1 — хрест-енколпіон із Княжої Гори (початок XIII ст.); 2 — стулка хреста-енколпіона з Наддніпрянщини (початок XIII ст.)

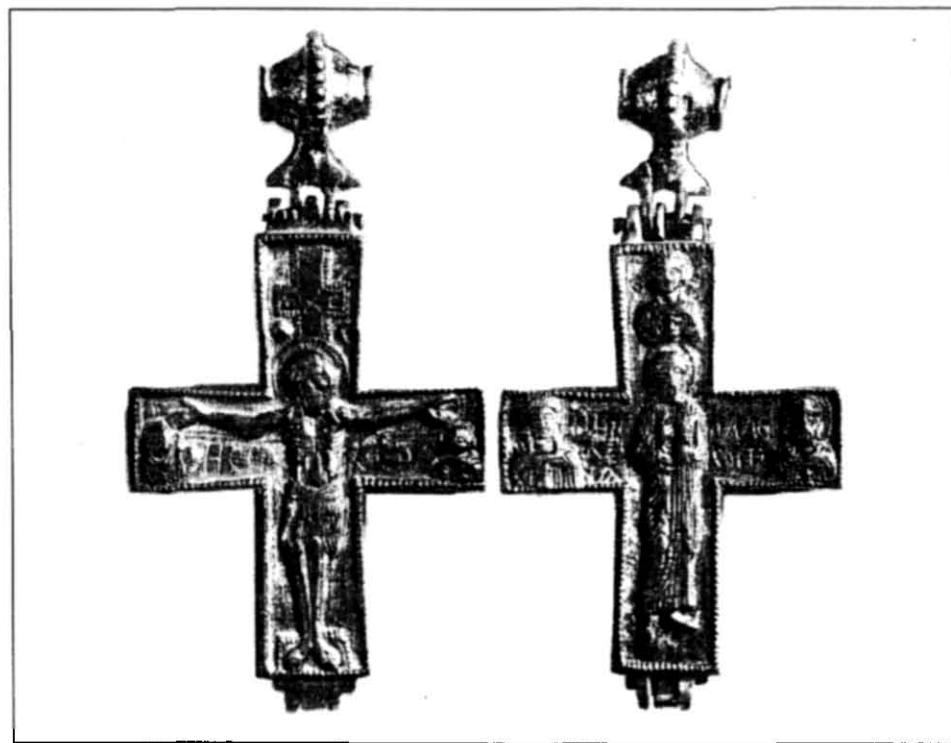

Рис. 3. Хрест-релікварій із Хмельни поблизу Княжої Гори (середина XI ст.)

поколінь. Та все ж даетесь взнаки відстань, що відокремлює початкову пору київського пластичного мистецтва християнської доби. У цьому сенсі знахідка зі Старокиївської гори теж є пам'яткою свого часу.

Нарешті, останнє питання: чи варто подібним хрестам-енколпіонам присвячувати окремі розвідки? Кожна річ настільки потребує уваги дослідника, наскільки вона здатна дати йому щось нове. У випадку з цим витвором, ніби від початку можна було зрозуміти, що йдеться про київське художнє ремесло близько 1200 р. Проте детальні спостереження з'ясували дещо більше, до того ж, у певному оточенні та за конкретних умов. Нині знахідка може посісти своє місце поруч з тими творами, до числа яких належить.

¹ Килиевич С.Р. Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе в 1904 г. // НА ІА НАНУ. — Д. 1969/206. — № 5431. — Л. 5.

² Толочко П., Кілієвич С. Археологічні дослідження Старокиївської гори 1965—1969 рр. // Київська старовина: Щорічник. — К., 1972. — С. 22. — Рис. 24.

³ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — С. 35.

⁴ Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 311—312. — Рис. 136, в.

⁵ Килиевич С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. — К., 1982. — С. 90. — Рис. 63; див. также: *Літопис руський, за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець.* — К., 1989. — Рис. 481.

⁶ Див.: Пуцко В. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // *Byzantinoslavica*. — Т. LIX. — Prague, 1998. — С. 305—319.

⁷ Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко: Древности русские. — Вып. I—II. — К., 1899—1900.

⁸ Нечитайло В.В. Каталог христианских нагрудных виробів мистецтва періоду Київської Русі (Х — перша половина XIII ст.). — К., 2001.

⁹ Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко: Древности русские. — Вып. II. — №№ 245, 247, 262—263, 265—266; Нечитайло В.В. Каталог христианских нагрудных виробів... — №№ 49, 50, 52, 56, 54, 58, 87.

¹⁰ Докладніше див.: Пуцко В. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII—XIII вв. // *Byzantinoslavica*. — Т. LVII. — Prague, 1996. — С. 376—390.

¹¹ Пуцко В. Киевский крест-энколпион с Княжей Горы // *Slavia Antiqua*. Т. XXXI. — Poznan, 1988. — С. 209—225; Його же. «Богородица Десятинная» и ранняя иконография Покрова // *Festschrift fur Fairy von Lilienfeld*. — Erlangen, 1982. — С. 355—373. На наш погляд, не має під собою ґрунту спроба довести, ніби це є образ Богородиці Пирогощі: Александрович В. Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. III. — К., 1994. — С. 47—67. Автор статті тенденційно подає факти, що суперечать його висновкам.

¹² Пуцко В.Г. «Богородица Десятинная»... — С. 367. — Рис. 3; Коваленко В., Пуцко В. Бронзовые кресты-энколпионы с Княжей Горы // *Byzantinoslavica*. — Т. LIV. — Prague, 1993. — С. 302—303. — Рис. 1, 5; Государственный Русский музей. Древнерусское искусство: Новые поступления (1977—1987). Каталог выставки. — Л., 1989. — № 20. — С. 24, 25; Нечитайло В.В. Каталог христианских нагрудных виробів... — № 9.

¹³ Коваленко В., Пуцко В. Бронзовые кресты-энколпионы с Княжей Горы... — С. 307. — Рис. 3, 2.

¹⁴ Пуцко В.Г. Архаизующий стиль у київському художньому ремеслі XIII ст. // Исторія Русі-України: Історико-археологічний збірник. — К., 1988. — С. 222—229; Його же. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров... — С. 317—319.

¹⁵ Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1960. — С. 52.

¹⁶ Hlavackova H. Kievan Enkolpia in Prague Collections // *Byzantinoslavica*. — Т. LIV. — Prague, 1993. — С. 310—313.

¹⁷ Пуцко В.Г. Киевская бронзовая пластика XI—XIII веков // Художественный металл России: Мат. конф. памяти Г.Н. Бочарова. — М., 2001. — С. 136—137, ил. 1; Моршакова Е.А. Кресты-энколпионы XI—XIII вв. из музея «Московский Кремль» // Художественный металл России: Мат. конф. памяти Г.Н. Бочарова. — М., 2001. — С. 160—163, ил. 1, 2.

Одержано 07.10.2003

В. Пуцко

БРОНЗОВЫЙ КРЕСТ-ЭНКОЛПИОН СО СТАРОКИЕВСКОЙ ГОРЫ

Публикация посвящена известной, но недостаточно освещенной в научной литературе находке — бронзовому кресту-энколпиону, найденному на Старокиевской горе в Киеве. На основании приведенных аналогий, анализа и сопоставления автор приходит к выводу о дате производства креста-энколпиона около 1200 г.

V.G. Putsko

BRONZE CROSS-ENKOLPION FROM STAROKYIVSKA HILL

The article is concerned with a find, which is well-known, but not adequately covered in the scientific literature — bronze cross-enkolpion, discovered on Starokyivska Hill in Kyiv. Its analysis and comparison with the analogies led the author to a conclusion that this find from Kyiv was manufactured in about 1200.

Охорона пам'яток археології

ЗАТВЕРДЖЕНО:
Вченю радою
Інституту археології НАН України
Протокол № 2
від «23» січня 2003 р.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПОЛЬОВИЙ КОМІТЕТ

1. Загальна частина

- 1.1. Польовий комітет є структурним підрозділом Інституту археології НАН України і підпорядковується директорові Інституту археології НАН України.
- 1.2. Польовий комітет у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, постановами Верховної Ради України, іншими нормативними актами, відповідними постановами, рекомендаціями Президії Академії наук України, Вченої ради Інституту археології НАН України, наказами і розпорядженнями директора Інституту археології НАН України, а також цим Положенням.
- 1.3. Польовий комітет має постійний склад працівників для організації та забезпечення функціонування діяльності Польового комітету, вирішення повсякденних питань, виконання завдань, покладених на Польовий комітет цим Положенням.
- 1.4. Для вирішення питань, пов'язаних із дослідженнями археологічної спадщини України на територіях областей, при Польовому комітеті створюється постійно діюча комісія (надалі — комісія Польового комітету).
- 1.5. До складу комісії Польового комітету входять провідні вчені й висококваліфіковані фахівці-археологи Інституту археології НАН України з досвідом польового дослідження, а також представники інших основних установ із регіонів України, діяльність яких пов'язана з археологічними дослідженнями.
- 1.6. Персональний склад комісії Польового комітету погоджується Вченю радою Інституту археології НАН України і затверджується наказом директора Інституту археології.
- 1.7. Рішення Польового комітету з питань археологічних досліджень є обов'язковими для спеціалістів Інституту археології НАН України та інших установ (організацій), які проводять археологічні дослідження.

2. Завдання Польового комітету

- 2.1. Основним завданням Польового комітету є визначення фахового рівня дослідників для проведення наукових досліджень археологічної спадщини, а також здійснення контролю за якістю виконання польових досліджень і введення здобутих матеріалів до наукового обігу.
- 2.2. Польовий комітет відповідно до покладених на нього завдань:

- координує археологічні дослідження в наукових установах та організаціях незалежно від їх підпорядкування та форм власності на території України;
- розробляє та подає на затвердження Вченій раді Інституту археології НАН України нормативно-методичні документи, що стосуються дослідження археологічної спадщини;
- вносить керівництву та Вченій раді Інституту археології НАН України пропозиції з питань уdosконалення методики польових досліджень, складання наукових звітів про проведення дослідження археологічної спадщини;
- бере участь у роботі атестаційної комісії з підтвердження фахового рівня дослідників;
- приймає заяви на видачу кваліфікаційних документів (Відкритих листів), узгоджує їх з відповідними науковими підрозділами Інституту археології НАН України та займається їх оформленням;
- веде облік видачі Відкритих листів та Наукових звітів про проведені дослідження археологічної спадщини;
- приймає Наукові звіти про проведені дослідження археологічної спадщини від усіх організацій (установ), які проводять археологічні дослідження, та організовує їх рецензування фахівцями, які мають відповідний науковий ступінь та досвід польових досліджень.

3. Функції Польового комітету

3.1. Польовий комітет, відповідно до мети й завдань своєї діяльності:

- проводить розгляд заяв на отримання кваліфікаційного документа (Відкритого листа) та відповідність їх вимогам, зазначеним у Положенні про кваліфікаційний документ (Відкритий лист), на право проведення археологічних досліджень на території України;
- призначає рецензентів Наукових звітів про проведені дослідження археологічної спадщини;
- проводить експертизу Наукових звітів про проведені дослідження археологічної спадщини на відповідність вимогам Інструкції до оформлення Наукового звіту про проведені дослідження археологічної спадщини;
- організовує роботу комісії Польового комітету, здійснює організаційне забезпечення її засідань;
- проводить разом із комісією Польового комітету планові та позапланові інспекційні поїздки до працюючих експедицій з метою перевірки методики польових досліджень;
- веде протокольну, наукову та ділову документацію Польового комітету;
- готує матеріали та проводить спільні засідання Польового комітету та комісії Польового комітету;
- складає звіти про діяльність Польового комітету.

3.2. Комісія Польового комітету, відповідно до завдань своєї діяльності:

- бере участь у видачі або відмові щодо видачі кваліфікаційного документа (Відкритого листа) тому чи іншому дослідникові для проведення археологічних досліджень на території областей України;
- проводить разом із Польовим комітетом планові та позапланові інспекційні поїздки до працюючих експедицій з метою перевірки методики польових досліджень;
- дає оцінку польової методики досліджень археологічної спадщини;
- розглядає та приймає рішення щодо вирішення суперечливих питань, що стосуються дослідження археологічної спадщини України, а також порушень пам'яткоохоронного законодавства, «Положення про кваліфікаційний документ (Відкритий лист) на право проведення археологічних досліджень», «Інструкції до оформлення Наукового звіту про проведені дослідження археологічної спадщини» тощо;
- виконує інші функції, що випливають з покладених Польовим комітетом завдань.

4. Права та обов'язки Польового комітету

4.1. Польовий комітет має право:

- перевіряти дотримування вимог Положення «Про кваліфікаційний документ (Відкритий лист) на право проведення археологічних досліджень», методики проведення польових археологічних робіт, Інструкції до оформлення Наукового звіту про проведені дослідження археологічної спадщини, інших нормативів щодо дослідження археологічної спадщини України;
- отримувати необхідну інформацію і документи від установ (організацій), які проводять археологічні дослідження;
- брати участь в організації та проведенні наукових семінарів, конференцій, нарад із питань дослідження та збереження археологічної спадщини України;
- запрошувати до участі у засіданнях комісії Польового комітету науковців, керівників установ, які займаються археологічними дослідженнями;
- передавати на розгляд правоохоронним органам матеріали про порушення законодавства та інших нормативних актів щодо дослідження та збереження археологічної спадщини.

4.2. Польовий комітет зобов'язаний:

- дотримуватися вимог законодавства та інших нормативних актів щодо дослідження археологічної спадщини України;
- дотримуватися принципів наукової сумлінності й об'єктивності при розв'язанні всіх питань щодо дослідників, які займаються дослідженнями археологічної спадщини України, та їх роботи;
- члени Польового комітету повинні узгоджувати з головою та комісією Польового комітету всі дії, які вони здійснюють за дорученням чи від імені Польового комітету.

5. Організація роботи Польового комітету

- 5.1. Польовий комітет та комісію Польового комітету очолює голова, який призначається наказом директора Інституту археології НАН України за погодженням Вченої ради Інституту археології.
- 5.2. Головою Польового комітету може бути особа, яка має вчений ступінь (доктора чи кандидата історичних наук) та досвід польових досліджень не менше п'яти років.
- 5.3. Голова Польового комітету здійснює керівництво Польовим комітетом та комісією Польового комітету і несе персональну відповідальність за виконання покладених завдань і здійснення Польовим комітетом та комісією Польового комітету своїх функцій.
- 5.4. Члени комісії Польового комітету беруть участь у роботі Польового комітету на громадських засадах.
- 5.5. Засідання Польового комітету проходять за необхідності, але не менше ніж один раз у два місяці.
- 5.6. Члени комісії Польового комітету викликаються на засідання Польового комітету при розгляді питань, що стосуються регіонів, представниками яких вони є.
- 5.7. Засідання Польового комітету вважається правочинним, якщо в ньому беруть участь не менше 50 % його складу.
- 5.8. Засідання Польового комітету веде голова Польового комітету.
- 5.9. Ухвали рішень Польового комітету приймаються простою більшістю голосів присутніх на засіданні членів. У разі рівного розподілу голосів «за» і «проти» ухвальним є голос голови Польового комітету.
- 5.10. Рішення Польового комітету приймаються відкритим голосуванням та оформлюються протокольно за підписами голови та секретаря.
- 5.11. За проведену роботу Польовий комітет звітує перед Вченою радою Інституту археології НАН України один раз на рік.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Переглянута Європейська конвенція 1992 р. «Про охорону археологічної спадщини» визнала, що європейській археологічній спадщині, сучасниці стародавньої історії, серйозно загрожує руйнування від дедалі більшої кількості великих проектів освоєння територій, природних ризиків, нелегальних або непрофесійних розкопок та недостатньої поінформованості громадськості, і запропонувала для збереження археологічної спадщини використання, за можливості, неруйнівних методів дослідження. Отже, на перший план виходить збереженість археологічних пам'яток, а потім — здійснення заходів щодо збереження пам'ятки, проведення археологічних розкопок і досліджень виключно на наукових засадах.

У 2000 р. вийшов головний Закон України щодо охорони культурної спадщини нашої держави — «Про охорону культурної спадщини». Здавалося б, пройшло три роки, і є початок законодавчого процесу, від якого можна йти далі, оскільки раніше органи охорони культурної спадщини говорили, що відсутність належного Закону позбавляє можливості налагодити пам'яткоохоронну роботу. Проте до цього часу не вироблено юридично оформленого механізму реалізації цього Закону. Є деякі спроби: розроблені «Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», «Методика грошової оцінки пам'яток», «Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць», «Порядок визначення меж зон охорони пам'яток» тощо. Але всі ці документи дуже далекі від запровадження, у першу чергу, через відсутність системного наукового підходу до вирішення цих питань, а також обґрунтувань та підрахунків наслідків.

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про охорону культурної спадщини», кожна пам'ятка має майнову цінність, що обчислюється у грошовій одиниці України. А як провести грошову оцінку пам'ятки, коли немає Державного реєстру пам'яток місцевого значення у більшості областей, облікової документації на них, що надає археологічній пам'ятці юридичного статусу? У свою чергу, відсутність цих документів є одним із чинників, які створюють умови для проведення грабіжницьких розкопок, безконтрольної господарської діяльності, неможливості притягнути до кримінальної відповідальності за пошкодження чи руйнування пам'ятки.

Однак і поставити на облік пам'ятку через відсутність фінансування інспекційних археологічних обстежень та недосконалість цієї процедури неможливо. Відповідно до «Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1760 від 27.12.2001, занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру без облікової документації не допускається. До облікової документації входить облікова картка, паспорт, коротка історична довідка, акт технічного стану, довідка про майнову цінність об'єкта. Усі ці документи можна розробити лише при науковому обстеженні та детальному вивчені пам'ятки. Іноді багато років відомо з тих чи інших джерел про існування даної пам'ятки, а поставити її на облік, щоб дійсно взяти під охорону, неможливо. Ще й запропоновані критерії визначення пам'ятки для занесення до Реєстру не зовсім підходять для пам'яток археології. Наприклад, пам'ятки повинні відповідати одному з таких критеріїв: пов'язані з історичними подіями, є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи. Інших критеріїв, які можна було б застосувати до пам'ятки археології, не існує. У деяких випадках ці критерії застосовуються, але, приміром, до яких історичних подій належать пам'ятки трипільського часу, які мають світове значення, пам'ятки мезоліту, неоліту тощо? Вони не є культурною спадщиною конкретної національної меншини.

ни, вони є культурною спадщиною всього українського народу. Потім, після складання всіх документів, необхідно знайти наукову (вчену) раду установи, діяльність якої пов'язана з охороною культурної спадщини, щоб вона визначила, яким саме критеріям відповідає кожен об'єкт культурної спадщини. Після цього ще й експертна комісія Державної служби охорони культурної спадщини розглядає висновки (протоколи) зазначеній науковою радою, потім ще цей висновок підлягає затвердженню науково-методичною радою центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Поки облікову документацію на пам'ятку затвердять, вона може припинити існування. Ось і виходить замкнуте коло. Ще й оцінення пам'ятки потребує багато часу. Згідно з п. 16 «Методики грошової оцінки пам'яток», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 1447 від 26.09.2002, інформаційною базою для грошової оцінки археологічних пам'яток є дані Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Проте, як було зазначено вище, без довідки про майнову цінність об'єкта до Реєстру не заносять.

Було б доречно, у зв'язку зі значною кількістю пам'яток, які вже давно виявлені, але не стоять на обліку (відсутні рішення міських, обласних рад) та не взяті під охорону, занести їх до Реєстрів місцевого значення лише на основі історичних довідок, акту обстеження (сучасного технічного стану) та наукового обґрунтування (наукових звітів про проведення дослідження археологічної спадщини, що проходять рецензування фахівцями-археологами і зберігаються в одному місці — у Науковому архіві Інституту археології). А потім уже поодинокі нововиявлені пам'ятки заносити до реєстрів за наявності повної облікової документації. Необхідно, щоб усі археологічні об'єкти, незалежно від їх майнової вартості, бралися на облік та охорону, адже іноді незначні на перший погляд пам'ятки дають цікаву історичну та наукову інформацію та унікальний археологічний матеріал.

Сам Державний реєстр пам'яток археології національного значення, затверджений Кабінетом Міністрів України постановою № 1761 від 27.12.2001, розроблений недосконало. Він складався багато років тому, на початку 80-х років ХХ століття, коли проводилось обстеження та часткова паспортизація пам'яток у зв'язку зі складанням «Зводу пам'яток історії і культури». Як бачимо, пройшло 20 років, а реєстр пам'яток археології національного значення не зазнав значних змін, деякі пам'ятки не збереглися, деякі значно пошкоджені, а пам'ятки, які повинні бути занесеними до цього списку, у ньому відсутні. Проте навіть і цим пам'яткам не забезпечена належна охорона та збереженість. Так, з 18 пам'яток археології Київської області, що значаться у Державному реєстрі, 16 пам'яток потребують прийняття термінових рішень щодо їх збереженості: давньоруські городища у м. Біла Церква, м. Вишгород, м. Васильків, с. Білогородка, с. Тринілля; городище скіфської культури у с. Млинок знищуються сучасним будівництвом, могильник у с. Буки пошкоджений грабіжницькими перекопами, саме городище частково зруйноване кар'єром, літописне городище у с. Ольшаниця руйнується оранкою, частина його знищена при будівництві дамби, курган «Гайдамацька могила» у с. Острів, скіфське городище у с. Хотів знищуються городами та посівами тощо. Пам'ятки археології займають лише 0,6 % усієї території Київської області, і можна було б забезпечити їх збереженість.

При розробці реєстру пам'яток національного значення не були залучені вчені Інституту археології НАН України, де кожен дослідник знає, в якому стані перебуває і яке значення для суспільства, науки та майбутнього має та чи інша археологічна пам'ятка, а також де зберігається найповніший науковий археологічний архів у державі.

Багато питань викликає методика визначення грошової оцінки археологічних пам'яток, запропонована у зазначеній «Методиці грошової оцінки пам'яток». У ній є тільки «фінансовий» підхід, а науково-археологічного немає. У методиці для грошової оцінки археологічних пам'яток застосовується витратний підхід. В основу покладено витрати на роботи з їх археологічних дослідень за цінами, що встановлюються Держбудом і Мінкультури. Такий підхід можна було розглядати раніше, коли, щоб не руйнувалася пам'ятка будівництвом чи іншими земляними роботами, замовнику цих робіт краще було б фінансувати археологічні розкопки чи інші дослідження. Проте зараз, коли археологічна спадщина визнана одним з найцінніших надбань нашого народу, такий підхід неможливий. Необхідно встановити такі штрафні санкції, щоб ніхто не прагнув без дозвільних документів руйнувати свідків далекого минулого (пам'ятки археології). Для дійсної майнової оцінки пам'яток потрібен

інший підхід. Крім усіх запропонованих коефіцієнтів, необхідним є порівняльний аналіз із подібними вже дослідженими об'єктами. До запропонованих коефіцієнтів слід підіти з науковим обґрунтуванням. Наприклад, у згаданій Методії для врахування вартості кургану одним із коефіцієнтів є насип. Так, при задропонованій методіці вартість кургану, якщо він нерозораний, збільшується, у разі його часткового розорення — зменшується. Це дає привід для руйнування насипів курганів. Проте його наукова та історична цінність може значно перевищувати нерозораний курган. У першу чергу, культурну цінність пам'ятки складає сукупність її історичної, наукової, архітектурної значущості тощо. Було б доречним розглянути питання балансової вартості пам'ятки¹, цей показник враховувати при складанні штатного розкладу органів охорони культурної спадщини, адже він дасть можливість ретельнішого підходу щодо охорони археологічної спадщини.

У багатьох підзаконних актах відчувається нерозуміння розробниками значення того, що вони хотіли визначити. Деякі археологічні поняття плутають з архітектурними.

Якщо подивитися на світовий досвід щодо збереження археологічної спадщини, то основна частина у розробці методики та заходів належить науковим організаціям.

Органи охорони культурної спадщини повинні нормативно та законодавчо оформляти пам'яtkоохоронні вимоги і здійснювати контроль за їх виконанням. Тільки тісний взаємозв'язок (наукові установи виявляють, вивчають та науково описують, а органи охорони оформляють документацію на взяття до обліку та під державну охорону) дасть можливість зберегти археологічні об'єкти та надати їм юридичний статус археологічної пам'ятки.

Таким чином можна зберегти та запобігти руйнації багатьох пам'яток. Тоді, коли буде складена та затверджена облікова документація, наступний крок повинна зробити Державна служба охорони культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв України — терміново розробити порядок (правила) застосування фінансових санкцій та кримінальної відповідальності за пошкодження, руйнування, знищення пам'яток. Зараз, у зв'язку з відсутністю механізму (неузгодженості між судовими, банківськими, правоохоронними, пам'яtkоохоронними органами) розділ 8 — «Відповідальність за порушення законодавства про охорону культурної спадщини», практично не застосовується. А тут ще органи охорони пам'яток замість паспортізації (виготовлення облікової документації) свою роботу бачать лише у «пам'яtkоохоронних» дослідженнях. Причому ці дослідження вони бачать лише в проведенні охоронних розкопок та розвідок. Проте з останнім можна погодитись, хоча, крім археологічних розвідок з виявлення пам'ятки та її стану, далі цих дій пам'яtkоохоронні роботи не проводяться. Для проведення розкопок органи охорони вигадали собі зачіпку у проведенні **охоронних розкопок** на пам'ятках, яким загрожує знищення, і в цьому бачать свою головне завдання. Хоча як можна зберегти археологічну спадщину, коли органи охорони плутають поняття охорони й дослідження?

Як можуть проводитися охоронні розкопки, при яких знищується пам'ятка зовсім, або її частина, виходячи з обсягу робіт? «Адже розкопати — означає знищити пам'ятку, і дослідженій об'єкт уже ніколи не може відтворитись знову»². Тут не може йти мова про збереженість пам'ятки, а тільки про її наукове вивчення, що не входить до переліку повноважень органів охорони культурної спадщини (ст. 5—6 Закону України «Про охорону культурної спадщини»). У разі проведення розкопок пам'ятка як цілісна система (якщо вона не підлягає музеєфікації чи консервації) перестає існувати і потребує зняття з обліку.

Дані археологічні дослідження рятують не пам'ятку, а ту наукову та історичну цінність, яку вона зберігала, для того, щоб донести до нашого та наступного покоління історичні факти, наукові відкриття, реконструкцію того життя та побут; щоб знайдені рухомі предмети поповнили колекції музеїв та донесли ту майстерність, якою володіло давнє населення України.

Викладене вище ставить проблему чіткого формулювання й використання термінології, що стосується пам'яtkоохоронних дослідень та заходів. Треба розрізняти археологічні дослідження і пам'яtkоохоронні. Вони мають дещо спільне, але завдання у кожного своє. Головна мета у пам'яtkоохоронних дослідженнях — це збереження пам'ятки, її музеєфікація, консервація тощо.

Пам'яtkоохоронні заходи на об'єктах археологічної спадщини, перш за все, повинні передбачати встановлення охоронних зон, режимів використання, які при

проведенні будь-яких земляних роутів не завдають шкоди пам'ятці. І Тут повинен бути попереду науковий підхід, причому не тільки історико-археологічний, але й інших наук (фізико-математичних, географічних, геологічних тощо).

Багато років біля археологічних пам'яток установлювали охоронні зони від 5 до 50 м. Проте ніхто не прорахував, чому так на всіх територіях? Новий «Порядок визначення меж охорони пам'яток», розроблений Державним комітетом будівництва, архітектури та житлової політики України (наказ № 41 від 26.02.2001 р.), погоджений з Міністерством культури і мистецтв України, не внес нічого нового у принцип визначення розмірів охоронної зони. Більше того, в ньому відчувається архітектурно-будівельний підхід. Не зрозуміло, як установлювати охоронні зони на пам'ятки археології, які знаходяться за межами населених пунктів (на полі, у лісі, в степу). Застосовувати цей порядок можна тільки до деяких окремих пам'яток, але загалом неможливо. Відсутній системний розгляд цієї проблеми.

Зараз, коли так інтенсивно відбувається приватизація та забудова земель, потрібно чітко розраховувати, що і на якій відстані на кожній пам'ятці археології можна провадити. Зрозуміло, що в Україні дуже велика кількість пам'яток, потрібно проводити розрахунки за видами та часом пам'ятки, враховуючи місцеве знаходження самої пам'ятки, ландшафтне, геологічне її розташування. При спорудженні будь-яких об'єктів поруч із пам'яткою необхідно враховувати антропогенний вплив. Для виконання цих завдань пам'яткоохоронним установам необхідно налагодити постійний контакт із науковими установами.

За останні десятиріччя археологічна спадщина України зазнала великих втрат, заподіяніх не тільки природними, але передусім антропогенними факторами: штучними водосховищами, господарським будівництвом, кар'єрами, оранкою. Тільки завдяки безмежному плантаційному розорюванню протягом одного століття Україна втратила понад 50 % усієї кількості курганів. Проведений моніторинг по 18 районам Київської області за останні десять років виявив, що більша частина пам'яток зазнала руйнації з антропогенних причин — 96,3 % (оранкою — 77,5 %, промисловим, житловим, шляховим будівництвом — 15,8 %, іншими факторами — 3,0 %), а природний чинник завдав шкоди пам'яткам лише на 3,7 %.

Наприклад, якщо взяти Тетіївський район Київської області (один із кращих районів щодо пам'яткоохоронної роботи), то лише 36,4 % території, яку займають пам'ятки археології, знаходиться у задовільному стані з точки зору збереженості, 79,93 % розорюється оранкою, 3,74 % — сучасним будівництвом. Так, на території району налічуються 82 пам'ятки археології, разом із внутрішніми комплексами — 232 археологічні об'єкти, які займають близько 121 га. Територія городища площею 3,0 га розорюється городами (1,5 га), будівництвом (1,5 га); 37 поселень займають площею 104,08 га, з неї 0,2 га знищено вже кар'єром, 3,0 га зруйновані будівництвом, 3,0 га — посадками, 93,7 га — оранкою; з 19 поодиноких курганів, які займають площею 2,16 га, розорюється оранкою 0,16 га, із 24 курганних груп (116 курганів), які займають площею 10,58 га, 0,5 га знищено, а 0,78 га розорюється оранкою; лише курганний могильник (площа 0,46 га) знаходитьться у задовільному стані, тому що знаходитьться на ділянці лісового масиву і є пам'яткою національного значення. Як бачимо, більша частина пам'яток руйнується внаслідок господарської діяльності.

Пам'ятки археології складають біля 2/3 всіх пам'яток історико-культурної спадщини України. За унікальністю деякі з них неможливо оцінити. Для їх збереження необхідно створювати археологічні заповідні території із забороною будь-якої господарської діяльності, в тому числі і в існуючих заповідниках. інакше не має сенсу створювати такі території. Оскільки будь-який вид господарської діяльності з часом призводить до руйнації та знищенні культурного шару, існуючого історичного ландшафту. Необхідно також враховувати те, що кургани, особливо в південних (степових та лісостепових) районах, займають значні території, які використовуються у сільськогосподарській діяльності (зокрема під оранку), що призводить до їх знищення. Тільки 3—5 % їх загальної кількості не розорюються. Щороку оранки курганів приводить до зменшення їх висоти на 10—15 см; таким чином, за 10 років регулярної оранки висота насипу кургану зменшується на 1 м. Протягом останніх років уже знищено 50 % відомих до цього часу курганів, у першу чергу невеликих. Зараз ці кургани можливо знайти тільки за допомогою аерофотозйомки. Крім цього, при оранці відбувається знищенні поховань у насипах курганів, які часто мають не тільки наукову, історичну, але й вартісну цінність (наприклад, впускні сарматські, ранньо-

середньовічні поховання, знайдені в курганах на Півдні України). зазначені проолеми стосуються всіх поселень та городищ, які розташовані в межах ораної зони. У першу чергу це відноситься до пам'яток трипільської, черняхівської, зарубинецької культур та давньоруського часу. Літописні міста та городища, а також поселення, які розташовані в межах населених пунктів, інтенсивно забудовуються чи використовуються під дачі та городи. Грабіжницькими розкопками пошкоджена велика кількість поселень, городищ, знищені десятки грунтових поховань та курганів.

Якщо надалі так інтенсивно знищуватимуться археологічні пам'ятки, то вже у найближче десятиліття Україна може позбутися своєї археологічної спадщини.

Для її збереження необхідно проведення моніторингу археологічних пам'яток, який у діяльності органів охорони культурної спадщини майже відсутній або зовсім не проводиться. Таке становище зумовлене іноді відсутністю археологів у даному регіоні, а частіше — відсутністю контактів між органами охорони культурної спадщини при управліннях культури та фахівцями установ, діяльність яких пов'язана з археологічними дослідженнями. На жаль, органи охорони частіше запроваджують розкопки, ніж передбачають та здійснюють заходи щодо збереження пам'яток.

Для виправлення цього становища необхідно розробити керівні рішення з врахуванням соціально-економічної програми, культурної, природної ситуації в кожній області.

Зраз розробляється Земельний кадастр, і необхідно, щоб, крім заповідників, до земель історико-культурного призначення увійшли пам'ятки, які дісно мають бути збережені, і тут без знань науковців-археологів не обйтися. Терміново потрібно розпочати масову паспортизацію пам'яток, що дастє можливість створити базу даних для археологічного моніторингу пам'яток.

З виходом Земельного кодексу органи охорони займаються, головним чином, наданням погоджень на відведення земельних ділянок, і мало приділяють уваги своїм першочерговим обов'язкам (пам'яткоохоронним). За веденням документації по погодженням вони ні перед ким не звітують, ніхто не веде контроль за правильним наданням та оформленням цих документів.

Ці погодження обов'язково повинні надаватися тільки після проведення на місцях експертизи земельних ділянок на предмет з'ясування наявності та стану збереженості археологічних об'єктів фахівцями. Пам'яткоохоронні органи, не маючи законодавчих актів на цю діяльність, уповноважили себе самі здійснювати таку експертну оцінку територій, не маючи іноді у штатному розкладі археологів або маючи, але без належної кваліфікації. Крім того, для проведення будь-яких археологічних досліджень потрібні висококваліфіковані фахівці і наукова база для опрацювання отриманих результатів (обробка матеріалів, їх консервація й реставрація, наукова публікація), що не передбачено договорами на проведення археологічних досліджень³. Археологічні дослідження органи охорони культурної спадщини перетворюють на засіб заробити гроши⁴. Така діяльність не сприяє збереженню археологічної спадщини. Археологічне обстеження ділянок на місцях часто проводиться без кваліфікаційного документа — Відкритого листа, іноді дається погодження без виїзду на місце, не складається наукова звітність про дослідження, науково не фіксуються нововиявлені пам'ятки, що не дає можливості взяти їх на облік та під охорону.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що для збереження археологічної спадщини потрібно, щоб пам'яткоохоронні органи виконували свої безпосередні функції (інспектування та пам'яткоохоронна робота)⁵, а науковці їм допомогли у розробці методик виявлення і збереження об'єктів археологічної спадщини.

¹ Бєляєва С.О. Про балансову вартість нерухомих пам'яток археології // Праці центру пам'яткознавства. — 1993. — Вип. 2. — С. 74—83.

² Петрашенко В.О. Актуальні проблеми сучасного дослідження і збереження археологічної спадщини // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1998. — Вип. 2. — С. 91—95.

³ Там само. — С. 95.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Одержано 12.03.2004

Пам'ять археології

Ю.В. Кухарчук
ЮРІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ
КОЛОСОВ
(до 80-річчя
від дня народження)

21 березня 2004 р. минуло 80 років від дня народження видатного дослідника кам'яної доби України, доктора історичних наук Юрія Георгійовича Колосова.

Вражакою відкриття Ю.Г. Колосова в Криму на початку 70-х років минулого століття стали справжнім проривом у проблематиці раннього палеоліту Східної Європи, внесли суттєве доповнення в уявлення про матеріальну і духовну культуру неандертальців. Багатотисячні колекції класичних у своїй довершеності крем'яних знарядь та безцінні палеоантропологічні знахідки, добуті очолюваною ним упродовж трьох десятиліть Кримською палеолітичною експедицією, становлять багатоші джерельну базу для вивчення найдавнішого періоду історії України, а розроблена вченим методика пошуку палеолітичних пам'яток стала поштовхом до відкриття в Криму десятків нових мустєрських стоянок.

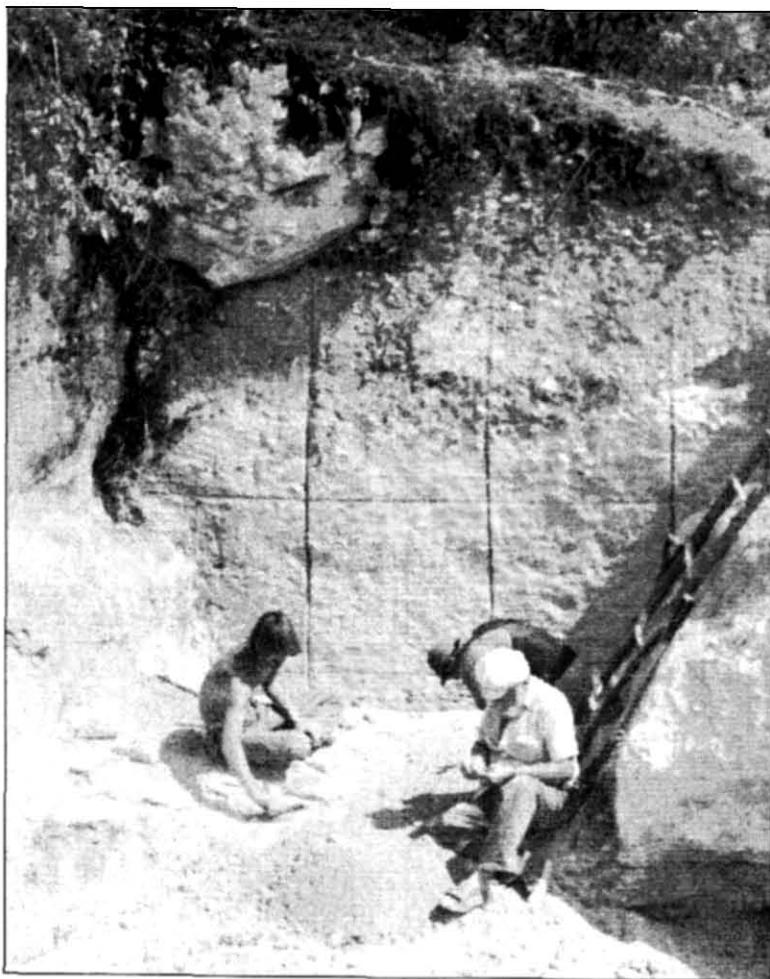
© Ю.В. КУХАРЧУК, 2004

Серед численних археологічних пам'яток, досліджених Ю.Г. Колосовим на території Кримського півострова, є й така, що носить його ім'я. Так вшанували пам'ять учителя його учні й послідовники в палеолітичній науці, перейменувавши одну із найяскравіших стоянок відкритої вченим аккайської археологічної культури — Заскельну VI — у «Колосовську».

В археологію Ю.Г. Колосов прийшов, уже випробувавши на собі вир війни, яка лишила на ньому сліди двох поранень. Історичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка він закінчив екстерном у 1949 р. Але наукова кар'єра Юрія Георгійовича розпочалася у спелеологічних експедиціях Комплексної науково-дослідної карсто-во-спелеологічної станції (КНДКС), куди після захисту диплома його, за рекомендацією ректора університету, відомого геолога В.Г. Бондарчука, взяли на роботу. Та вже перші польові сезони в підземних лабіринтах Криму й Уралу переконали його, що археології в таких експедиціях мало. Він звертається до академічного керівництва за дозволом на проведення власне археологічних розвідок і, за порадою О.М. Бадера, обстежує доти ніким не досліджувану ділянку р. Чусової на Уралі¹.

У 1951 р., у зв'язку з переведенням КНДКС до Криму, Ю.Г. Колосов переїздить до Сімферополя і того ж року переходить працювати в історико-археологічний відділ Кримської філії АН СРСР. Завідувач відділу П.М. Шульц одразу пропонує новому науковому співробітнику тему для кандидатської дисертації — «Кургани епохи бронзи в Степовому Криму». Ця тема й визначила напрям перших пошукових робіт у Криму, в які Ю.Г. Колосов вирушив наступного року вздовж Північно-Кримського каналу, у складі Степового загону Північно-Кримської археологічної експедиції.

Але «кам'яна» проблематика приваблювала більше. Того ж 1952 р. він бере участь у розкопках О.О. Векілової в гроті Сюрень I. Тут відбулося знайомство з С.М. Бібиковим

(тоді старшим науковим співробітником Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР), яке відіграло у подальшій науковій кар'єрі Юрія Георгійовича досить помітну роль. С.М. Бібікова зумів розглядіти у молодому дослідникові перспективного вченого, і, коли у 1954 р. став директором Інституту археології АН УРСР, забрав його до себе в штат, спрямувавши у мезо- та неолітичну проблематику.

Отже, 1954 року Ю.Г. Колосов повертається до Києва. Протягом кількох польових сезонів, у ранзі заступника начальника експедиції С.М. Бібікова, він працює на розкопках стоянки Фатьма-Коба. У вільний час проводить розвідки в околицях цієї пам'ятки, що увінчалися відкриттям печери Карапь-Коба (Темної). На 50-ті роки припадає також вивчення, у складі експедиції О.О. Векілової, стоянок Сюрень I і II, Кизил-Коба, самостійне дослідження печери Кара-Коба. О.О. Векілова запропонувала йому нову дисертаційну тему — «Неоліт Криму».

У ті роки інтенсивних пошукових робіт у Степовому Криму Ю.Г. Колосов відкрив

і частково дослідив цілу низку неолітичних та мезолітичних стоянок: гроти Водопадний і Красний, Олексіївську Засуху, Красноперекопську, Ішуньську, Долинку, Фронтове, Лугове, Кой-Асан, Алла-Чук, Су-Ат. Ці дослідження вивели вченого в ряд провідних фахівців з мезоліту та неоліту Криму. Але в 1962 р., у розпал роботи над дисертацією, вийшла друком монографія О.О. Формозова з неоліту Криму, після чого запал до мезо-неолітичної проблематики у нього вичерпався.

Саме тоді, у першій половині 60-х рр., Ю.Г. Колосов серйозно береться за вивчення палеоліту. Та, мабуть, кардинальна зміна напряму наукового пошуку далася йому не просто. Про внутрішні сумніви й вагання свідчить те, що на якийсь час він навіть покинув «обжиті» кримські терени, започаткувавши розвідки у Подесенні².

І знову важливу роль у його археологічній долі відіграла О.О. Векілова. Саме вона порадила С.М. Бібікову дати Ю.Г. Колосову для дисертації матеріал мустєрської стоянки Шайтан-Коба. Класифікація солідої за обсягом крем'яної колекції цієї пам'ятки дала йому чи-

малу практику (що пізніше стало у пригоді при опрацюванні масових зібрань Заскельненських стоянок). Одним із перших серед вітчизняних палеолітознавців, застосувавши для аналізу крем'яного матеріалу типолого-статистичну схему Ф. Борда, Ю.Г. Колосов аргументовано довів наявність на цій пам'ятці двох різночасових культурних комплексів. Такою ж ґрунтовністю відзначався і висновок про існування в палеолітичний час південно-західного шляху, яким через Тарханутський півострів могли потрапити в Крим із Малої Азії носії типової для Шайтан-Коби левалуазької технології.

Дисертація була успішно захищена у 1967 р. (у 1972 р. вийшла монографією «Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму»³). А далі настав доленоносний для Ю.Г. Колосова 1969-й рік, з якого розпочався найважливіший етап у його археологічній кар'єрі. Саме з цього року почалася багатолітня «ак-кайська» епоха Ю.Г. Колосова, яка, без перебільшення, відкрила нову епоху у вивчені первісної археології Криму.

Слід зазначити, що ще під час згадуваної археологічної розвідки уздовж Північно-Кримського каналу Ю.Г. Колосов побував у затишній балці, що ховалася за помітною здаєю Білою Скеleю⁴, знайшовши там гостроконечник. Напрям його наукових інтересів тоді, у 1952 р., був далеким від палеоліту, і все ж у статті, де підсумовувалися наслідки тих пошукових робіт, він зазначив, що нові мустьєрські стоянки можуть бути відкриті в Східному Криму передусім у районі скелі Ак-Кая⁵.

У 1968 р. його припущення знайшло підтвердження: геолог В.Ф. Петрунь сповістив в Інститут археології про знайдені ним у балці за скелею Ак-Кая крем'яні вироби мустьєрського вигляду. А вже наступного року експедиція Ю.Г. Колосова вирушила до Ак-Кай.

Та локалізувати місце, звідки походять крем'яні вироби (яких вдалося назбирати на схилі балки), виявилося справою непростою. Шурфування кількох гротів під 10-метровим скельним уступом, що увінчував борт балки, не дало жодної знахідки. Але ж звідки тоді походить мустьєрський матеріал, розсіаний по схилу?

Про те, яким непростим був шлях до висновку, що наявні зараз у скельному уступі балки гроти утворилися пізніше, у постпалеолітичний час, і що масивні вапнякові брили, які подекуди виступають на поверхню не-подалік від скельного уступу, є уламками давніх навісів; про те, як оригінальна ідея набуvalа все нових і нових аргументів — чудово розповідає науково-популярна книжка Ю.Г. Колосова «Ак-Кая»⁶.

Перший же шурф, поставлений між скелястим уступом і однією з вапнякових брил «сів» на мустьєрський культурний шар. Щоб остаточно переконатися в правильності висновку лишалося аналогічно прозондувати решту локалізованих місцевознаходжень (таких

можливих стоянок Ю.Г. Колосов визначив кілька — за наявністю валоподібних насипів, які шлейфом тягнулися до тальвергу балки від вапнякових брил), але це вже було «справою техніки».

Два десятиліття досліджень групи мустьєрських стоянок у Червоній балці — то ціла епопея у вітчизняному палеолітознавстві. Кожен польовий сезон приносив нові, часом просто сенсаційні відкриття й події. Досить сказати лише, що на Заскельненських стоянках кісток неандертальців було виявлено більше, ніж на всій території України. Для обстеження й наукової оцінки виявлених у Червоній Балці антропологічних решток було створено спеціальну комісію Інституту археології АН УРСР. Комісія констатувала, що комплекс палеолітичних місцевознаходжень у районі скелі Ак-Кая «не має аналогій» і «становить явище виключного наукового значення»⁷.

Табір археологів під Білою Скеleю став місцем паломництва археологів, антропологів, геологів: тут розгортала свої дослідження з визначення функцій палеолітичних знарядь експериментальна лабораторія з Ленінграду, безпосередньо в Червоній Балці проводилися міжнародні польові семінари та конференції.

Вже перші роки розкопок під Білою Скеleю цілковито спростували думку, що всі мустьєрські стоянки в Криму вже знайдено (разом із похідними від цієї теорії палео-демографічними підрахунками). Тільки в одній Червоній Балці їх було виявлено близько десяти, не кажучи вже про те, що такі пам'ятки, як Заскельна V, VI і IX, виявилися ще й багатошаровими. Але одним із найважливіших наукових здобутків Ю.Г. Колосова стало наукове обґрунтування гіпотези, що більшість заселених палеолітичною людиною гротів дійшла до нашого часу в поруйнованому вигляді, і розробка ним методики пошуку поховань гротів. Таким же загальнозначимим для дослідження печерних стоянок став запропонований ученим палео-сейсмо-археологічний метод⁸, який він застосував для визначення хронології культурних горизонтів і який визнано сьогодні більшістю вітчизняних і зарубіжних фахівців. Характеризувати ж безцінні археологічні колекції, добуті розкопками Кримської палеолітичної експедиції, немає потреби: всі ці матеріали опубліковані Ю.Г. Колосовим у десятках статей і кількох монографіях⁹.

Але дослідження Ю.Г. Колосова в Східному Криму не обмежувалися роботами в Червоній Балці, він постійно проводив і нові пошукові роботи (зокрема в 70-ті роки ним були відкриті і досліджувалися в окремі польові сезони мустьєрські стоянки Пролом I і II та Сарі-Кая I, які стали такими ж опорними для палеоліту Криму, як і Заскельненські стоянки). До цих робіт він активно зауважував молодих археологів, постійних учасників Кримської палеолітичної експедиції, при-

вчаючи їх до самостійного мислення і вирішення повсякденних археологічних та побутових проблем. Піклуючись про їхнє наукове зростання, Ю.Г. Колосов у 1985 р. навіть тимчасово згорнув роботи в Східному Криму, перенісши дослідження своєї експедиції у південно-західну частину півострова. І в цьому регіоні він та його учні, застосовуючи вже згаданий метод пошуку зруйнованих гротів, відкрили цілу низку нових палеолітических та мезолітических стоянок, найбільш яскравими з яких є Кабазі II і V, ГАБО (Г.А. Бонч-Осмоловський), грот Скелястий¹⁰.

В останні роки обмежених матеріальних можливостей Інституту археології Ю.Г. Колосов зосередив основні зусилля на уточненні хронології своїх пам'яток, застосовуючи для цього нові методи датування культурних шарів. Але це не завадило йому відкрити в 1993 році ще одну цікаву стоянку в Червоній Балці¹¹. Мустьєрський матеріал левалуазького вигляду (відмінний від усього того, що раніше знаходили в районі Білої Скелі), був виявлений у повністю пепрекріту мустьєрським відкладами гротів, розташованому значно нижче від того рівня, з яким пов'язана решта Заскельненських стоянок. Не виключено, що ця пам'ятка, знайдена у такому незвичному місці, відкриє нову сторінку в археології Східного Криму.

Останній польовий сезон Ю.Г. Колосова датується 1997-м роком. Це була вже експедиція, очолювана його учнем і багаторічним заступником по Кримській палеолітичній експедиції В.М. Степанчуком, якому він (зробивши офіційну заяву на Вченій раді Інституту) передав права на подальше дослідження відкритих ним у Криму пам'яток. На цей час Юрію Георгійовичу вже виповнилося 73 роки. За місячний термін експедиція обстежила і відібрала для датування зразки фауни та інші матеріали з культурних шарів більш ніж 10 палеолітических пам'яток, у тому числі й досліджуваних ним кілька десятиліть тому. Але в статті, де були опубліковані дані, отримані з цих зразків, прізвище Ю.Г. Колосова вже довелося помістити в чорну рамку¹².

Ті, хто мав приємність співпрацювати з Юрієм Георгійовичем Колосовим, бувати з ним в експедиціях, знають, що археологія була для нього не тільки улюбленою справою, але й сенсом усього життя. Він володів дивовижною здатністю передати свою любов до «поля» й іншим, тож не дивно, що в його експедиціях «захворіла кам'яною добою» ціла плеяда археологів, які сьогодні

успішно працюють у цій проблематиці по всій Україні і навіть за її межами.

Приязнім і доброзичливим, м'яким і деликатним у поводженні з людьми залишився Юрій Георгійович Колосов у пам'яті колег.

¹ Колосов Ю.Г. Археолого-палеолітические разведки верховья реки Чусовой // Вопросы карста на Юге Европейской части СССР. — 1956. — С. 181—188.

² Колосов Ю.Г. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному периоду Украины. — К., 1965. — С. 321—328.

³ Колосов Ю.Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму. — К., 1972. — 159 с.

⁴ Пам'ятка природи Криму (татарська назва Ак-Кая).

⁵ Колосов Ю.Г. Археологические исследования в Степном Крыму в 1952 г. // Известия Крымского отдела Географического общества Союза ССР. — Вып. 4. — 1957. — С. 82.

⁶ Колосов Ю.Г. Белая Скала. Археологические памятники Крыма. — Симферополь, 1977. — 63 с.

⁷ Колосов Ю.Г. Ак-кайская мустьєрская культура. — К., 1986. — С. 140.

⁸ Колосов Ю.Г. Новый метод относительной датировки пещерных археологических памятников // XI Конгресс ИНКВА. — Т. III. — М., 1982. — С. 166.

⁹ Список наукових праць Ю.Г. Колосова див. у статті: Кухарчук Ю.В., Степанчук В.М. Слімин про вченого // Кам'яна доба України. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 18—21.

¹⁰ Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — К., 1993. — 224 с.

¹¹ Колосов Ю.Г. Алешин Грот — новая мустьєрская стоянка в Крыму (предварительное сообщение) // Археологический альманах. — № 4. — Донецк, 1995. — С. 75—80; Колосов Ю.Г., Кухарчук Ю.В., Рыжов С.Н. Исследования в Красной Балке // Археологические исследования в Крыму в 1994 г. — Симферополь, 1997. — С. 134—150.

¹² Колосов Ю.Г., Степанчук В.М. Нові радіокарбонові дати стоянок палеоліту Криму // Кам'яна доба України. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 18—29; Колосов Ю.Г. Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельна V і нові дані про абсолютну хронологію її культурних шарів // Кам'яна доба України. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 22—31.

Одержано 12.02.2004

СПОГАД ПРО ЕДУАРДА АЛЬБЕРТОВИЧА БАЛАГУРІ

26 січня 2004 р. на 73 році життя не стало доктора історичних наук, професора Ужгородського національного університету, члена Вченої Ради з захисту дисертацій Інституту археології НАН України Едуарда Альбертовича Балагурі. Невблаганна природа забирає всіх, але смерть кожної людини є надзвичайною подією, в яку важко повірити. Це особливо стосується таких людей, як Едуард Балагурі, з його іскристо-вогнистою енергією, відкритістю до всіх проявів діяльності та бажанням усе перетворити на життедайну силу. Важко повірити в його смерть і тому, що тільки два роки тому відзначали 70-річний ювілей з улаштуванням конференцій, виданням наукових збірників на його честь.

Так, веселого й життерадісного Балагурі, що міг допомогти всім друзям і навіть недругам, підвищити настрій усім, з ким він зустрічався, більше немас і не буде ніколи. «Він був дійсно чудовою людиною», — прийшла перша думка при звістці про його смерть. Ужгород далеко, але завжди це місто асоціювалося з ним. Боляче повірити в те, що Едуарда ти вже ніколи ніде не зустрінеш, і залишаються лише присміні спогади про нього. Люди завжди вважають, що смерть кожної людини є бідою тільки для його рідної сім'ї, а для інших — то просто короткосезонний сум,

який згодом проходить. Невже це так, і нічого не залишається після смерті? Але навряд чи смерть Е.А. Балагурі — то горе лише його жінки Магдалени Андріївни, доньки Бріджіти та онука. Для багатьох, кому доводилось з ним спілкуватись, він був надзвичайно доброю, щедрою людиною, і це, мабуть, є головним у спогадах його сучасників, для яких ця втрата також є горем.

Звичайно, після смерті людини на перший план виступають суто людські якості характеру, ставлення до близьких людей, колег, усіх, з ким доводилось зустрічатись і спілкуватися, та все ж і професія має важливе значення. Громадськість і колеги, можливо не лише в рідному для Балагурі Закарпатті, тепер глибше задумаються над тим, що по собі лишила ця непересічна людина, та вже неупереджено проаналізують зроблене ним. Це був воистину визначний дослідник стародавніх пам'яток Закарпаття. Едуард Балагурі зумів, завдяки знанню мов сусідніх держав (Угорщини, Словенії, Чехії, Румунії, Польщі) і своїй величезній енергії та досвіду, поєднати українську археологію з європейською, виділити десятки середньоєвропейських культур на території Закарпаття і зіставити та синхронізувати їх з культурами України і Східної Європи. Йому зобов'язані не тільки сучасна та майбутня археологічна наука України, але й науковий доробок сусідніх країн Центральної Європи поглибленим фундаментальними знань. Це відбувалося протягом десятиліть шляхом постійних фахових і суто людських контактів з колегами за кордоном, встановлення творчої дружби між дослідниками. Науковий внесок тільки Е.А. Балагурі у розуміння подій і предметів сивої старовини доби бронзи III—II тисячоліття до н. е. є досить значним і, безумовно, до його праць буде звертатися не одне покоління археологів.

Доброзичлива вдача, надзвичайна відкритість у спілкуванні, викладі своїх глибоких знань з археології і стародавньої історії України та Європи залишили незрівнянну славу Е.А. Балагурі серед студентів Ужгородського університету, де він працював більше 40 років. Випускники університету, яких за десятиліття

роботи Балагурі нараховується не одна тисяча, зараз працюють, обіймаючи великі й малі посади, в різних галузях політичного, економічного, наукового, освітнянського життя України та багатьох інших країн. Усі вони, напевно, зберегли добре спогади про прекрасного викладача, простого і вимогливого, славетного професора, свого університетського вчителя, якого довірливо називали «Еду Бачі», що перекладається як «дядечко». Але насправді він був батьком — «Батьком Закарпатської археології». Адже саме археологічна польова робота давала найбільшу наснагу. Хоч організовувати і провести археологічні експедиції було завжди непросто, але ті, кому довелось працювати поруч з Балагурі, назавжди прониклися небайдужим ставленням до археології, до спадщини, а відтак, до рідного краю — Закарпаття.

Не формальною, а активною і плідною була його участь у роботі редколегій таких наукових журналів, як «Археологія», «Науковий вісник Ужгородського національного

університету», «Карпатика», «Acta Hungarica», Наукового товариства області Саболч-Сатмар-Берег Угорської Академії наук, Закарпатського угорськомовного наукового товариства, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Світла пам'ять про надзвичайно щедру і щирі людину, неординарного викладача, професора, завідувача кафедри і декана, незмінного керівника археологічних експедицій, активного члена Вчених рад, наукових журналів, доброзичливого опонента, рідкісного відкривача та систематизатора археологічних пам'яток, вихователя добра в освіті і науці, просто найцікавішого співрозмовника, веселу, життєрадісну, чуйну, красиву та безмежно добру людину — Едуарда Альбертовича Балагурі — назавжди залишиться в душі і серцях його учнів, колег, друзів та знайомих.

Одержано
03.02.2004

СОФІЯ БЕРЕЗАНСЬКА,
ІВАН ЧЕРНЯКОВ

СЛОВО ПРОЩАННЯ З АННОЮ ІВАНІВНОЮ МЕЛЮКОВОЮ

Сумна звістка надійшла до нас із Москви від російських колег. 7 березня, напередодні світлого жіночого свята, пішла з життя Анна Іванівна Мелюкова — доктор історичних наук, визначний скіфолог, видатний археолог сучасності.

Анна Іванівна була тісно пов'язана з Україною. Майже десятиліття її багатогранного

творчого життя віддане польовим дослідженням скіфських старожитностей Надчорноморщини. Вони були започатковані участю в археологічній експедиції під керівництвом її вчителя, професора Б.М. Гракова, на Нікопольському курганному полі і Кам'янському городищі (1944—1945 рр.). Тоді А.І. Мелюкова була ще студенткою Московського державного університету. Пізніше (1961—1962 рр.) були розкопки курганного могильника біля славнозвісної Солохи, які також здійснювалася експедиція Б.М. Гракова. Нарешті, у 60-х рр. А.І. Мелюкова проводила багаторічні дослідження важливої комплексної пам'ятки — поселення і грунтового могильника IV—III ст. до н. е. поблизу с. Миколаївка Одеської обл., на узбережжі Дністровського лиману, матеріали яких дослідниця видала монографічно.

Серед численних наукових праць Анни Іванівни, що посіли своє місце у золотому фоні скіфознавства, крім загаданої монографії про старожитності біля с. Миколаївка, є й інші грунтовні дослідження, пов'язані з вивченням скіфських пам'яток на теренах України. Серед них, безумовно, слід згадати книгу «Краснокутський курган», присвячену одному із «царських» скіфських курганів Нижньої Наддніпрянщини, що був розкопаний ще в 1860 р. І.В. Забеліним. Анна Іванівна вперше здійсни-

ла повну публікацію всіх матеріалів, здобутих в Краснокутському кургані, ретельно проаналізувала їх і обґрунтовано визначила історико-хронологічні позиції цієї видатної пам'ятки в колі курганів скіфської аристократії північно-причорноморського Степу.

Визнанням визначних досягнень А.І. Мелюкової в дослідженні давньої історії України і скіфського періоду зокрема було присудження йї в 1994 р. премії «Золотий скіф», заснованої Інститутом археології НАН України та Київською Академією Євробізнесу.

Близькі стосунки пов'язували Анну Іванівну з багатьма українськими вченими, у першу чергу — фундаторами київської школи скіфознавства О.І. Тереножкіним і В.А. Іллінською, а після їх смерті вона підтримувала дружні відносини з низкою співробітників Відділу скіфо-сарматської археології нашого Інституту.

Завершивши в кінці 60-х рр. розкопки в Україні, А.І. Мелюкова пильно стежила за польовими дослідженнями українських колег, своєчасно відгукуючись на археологічні здобутки, які заслуговували на увагу. Так, Анна Іванівна була одним з перших російських фахівців, які приїхали в 1971 р. на розкопки Товстоті Могили — ознайомитися з близкучими знахідками експедиції, керованої Б.М. Мозолевським, поділити радість успіху разом зі своїми колегами.

Анна Іванівна користувалася заслуженою повагою, авторитетом та любов'ю серед археологів України. Вона була уважна й доброзичлива до українських колег. Неодноразово виступала офіційним опонентом низки дисертацій (Ковпаненко Г.Т., Черненко Є.В., Яковенко Е.В., Скорого С.А., Моруженко А.О.), рецен-

зентом монографій (Іллінської В.А., Яковенко Е.В., Мозолевського Б.М.). Її авторству належать доброзичливі відгуки в наукових виданнях на монографії київських дослідників.

Останніми роками ми бачилися нечасто. Контакти підтримувалися переважно листуванням. Добре запам'яталася остання зустріч з Анною Іванівною на початку зими 1999 р. в Підмосков'ї на конференції «Скифи Северного Причорноморья в VII—IV вв. до н. э.», присвячений 100-річчю від дня народження Б.М. Гракова. Анна Іванівна, як завжди, була уважна й турботлива до нас, членів київської делегації, жваво цікавилася не тільки науковими проблемами, а й нашими буденними справами.

Останні листи від Анни Іванівни ми одержали приблизно за півтора місяці до трагічної дати. З притаманною їй делікатністю вона просила «не сердиться за то, что не писала», пояснюючи це поганим самопочуттям, особливо «перед Новим годом». «Поверьте, — писала Анна Іванівна, — что я всегда помню Вас и всегда желаю Вам всего, всего доброго и светлого. Будьте здоровы, благополучны и полны сил и в этом, непростом, высокосном 2004 году. Успехов во всех делах горячо желаю! Всегда Ваша А. Мелюкова». Сьогодні ми розуміємо: це було прощання з нами.

Глибоко сумуючи з приводу смерті А.І. Мелюкової, ми, разом із тим, вдячні долі, що вона подарувала нам незабутні зустрічі, спілкування і дружбу з чудовою людиною і насправді Вченим з великої літери.

С.А. СКОРИЙ,
Одержано
22.03.2004
С.С. БЕССОНОВА,
Є.В. ЧЕРНЕНКО

ПАМ'ЯТИ ДМИТРА СЕРГІЙОВИЧА РАЄВСЬКОГО

13 березня 2004 року нездовго до 63-річчя обірвалося життя Д.С. Раєвського. Ця звістка болем відгукнулася в серцях усіх, хто його зінав. Дмитро Сергійович був добре знаним у колі археологів та істориків, і не лише скіфологів і сходознавців, а й у широкому науковому загалі. Ще більше людей знати його заочно і вважали своїм наставником. Його наукові інтереси були багатогранними, і все, що він робив, він робив талановито і з натхненням.

Дмитро Сергійович швидко і впевнено увійшов до великої науки, з перших публікацій і кандидатської дисертації «Этнический и социальный состав населения Неаполя Скифского (по материалам некрополя)» (1971), і до

кінця залишався однією з провідних її фігур. У подальшому Д.С. Раевський звернувся до тематики історії культури давніх іранців, і відтоді ця галузь, завдяки запропонованим ним методам дослідження, досягла вищого рівня. Коли в 1977 р. була видана перша монографія Д.С. Раевського «Очерки идеологии скифо-сакских племен», її автору було 36 років. Рукопис він правив у лікарняному ліжку, незважаючи на лікарів, які заборонили йому навіть читати після тяжкого інфаркту. Як і більшість дітей воєнного часу, він мав не дуже міцне здоров'я. Пізніше він переніс ще кілька серцевих нападів, останній з яких став фатальним.

Д.С. Раевському, безсумнівно, належить особливе місце у скіфознавстві. Усі його великих робот стали подіями в науці. У монографії 1977 р. Д.С. Раевський уперше здійснив грунтовну реконструкцію скіфської міфології як системи і частини ідеології іранського світу. Він також обґрунтував методику реконструкції іndo-іранської ідеології, простижив походження і запропонував нові оригінальні трактування міфологічних образів і сюжетів. Д.С. Раевський розвинув основні положення концепції Ж. Дюмезіля (його теорії трифункциональної структури іndo-європейських міфів) щодо скіфського матеріалу, і надалі використовував методи структурно-семіотичного аналізу. Одразу з'явилося міжнародне визнання і багато прибічників нового напряму у скіфознавстві. Мені особисто вихід цієї монографії, дискусії з Дмитром Сергійовичем, з яким ми були знайомі ще зі студентських років, а також його поради багато в чому допомогли в роботі над кандидатською дисертацією. З ним завжди було легко і цікаво спілкуватися. Приваблювали його доброзичливість, точність і глибина думок, тонка іронічність.

Тоді здавалося, що він уже досягнув найвищого визнання, і можна дещо відпочити, поберегтися. Але він не дуже піклувався про своє здоров'я і ніколи не працював упівсили. Попереду ще були докторська дисертація, видана у вигляді монографії «Модель мира скіфской культуры» (1985 р.), монографія 1992 року у співавторстві з М. Погребовою «Ранние скіфи и Ближний Восток», в якій вперше відтворено етнокультурну історію ранньоскіфського світу в цілому, а також чимало великих статей. Читати роботи Дмитра Сергійовича не завжди легко, але завжди це захоплює. Наділений аналітичним складом мишлення, він легко осягав внутрішню логіку та структуру явищ і намагався донести її до читачів. Він свідомо надавав полемічності своїм працям, на сторінках яких завжди багато дискусій. Однак при цьому залишався незмінно коректним і уважним до думок своїх опонентів.

Коло його інтересів було широким. Питання етнічної і соціальної історії, історія культури у найширшому розумінні (міфологія, ідеологія, антропоморфне мистецтво, звіриний стиль, кам'яні статуї, святилища, зодіакальна символіка), хронологія, природне середовище та ін. І все це були ґрунтовні розробки, які до того ж охоплювали весь ареал давньоіранського світу, який він знатав досконало, працюючи багато років в Інституті Сходознавства РАН. Його співавторами були такі відомі вчені, як І.В. Яценко, Л.А. Лелеков, М.М. Погребова, О.В. Антонова, О.В. Переводчика, В.Я. Петрухін, К.К. Шилік та ін.

Не можна не згадати про дві принципово важливі праці Д.С. Раевського останнього десятиліття. Одна, видана у 1995 р. («Ранние скіфи: среда обитания и ХСТ»), розвиває почату в монографії 1992 р. дискусію відносно закономірностей процесу розселення ранніх скіфів та взаємодії з іншоетнічними суспільствами. Ця праця позначає напрям нової дискусії, зокрема щодо соціального статусу ранніх скіфів у землеробських суспільствах лісостепової зони України. І, зрештою, у 2001 р. було надруковано велику оригінальну працю «Скифский звериный стиль: поэтика и прагматика», якою Дмитро Сергійович цілком слушно пишався. Сутність цієї праці — зіставлення пам'яток скіфського звіриного стилю з вербальною творчістю, і на цьому шляху, як зазначає автор, можна наблизитися до розуміння прагматики звіриного стилю. Тут доречно нагадати вислів Ю. Лотмана, наведений епіграфом у монографії 1985 року, який відбиває сутність творчого методу Дмитра Сергійовича: «Как всегда в подлинной науке, по этой дороге можно только идти. Дойти до конца нельзя. Но это недостаток только в глазах тех, кто не понимает, что такое знание».

Серед українських археологів є чимало послідовників Д.С. Раевського. Це, насамперед, Б.М. Мозолевський, В.П. Білозір, Ю.Б. Полідович, автор цих рядків, а також багато інших. Усім запам'яталися його візити до Києва: у середині 1970-х років, коли він довівдав про нові трактування сюжетів скіфської міфології, а також близьку опонування кандидатської дисертації К.П. Бунятія у 1981 р. Дмитро Сергійович уважно стежив за нашими публікаціями і був обізнаним у справах української археології. Він авжко хворів кілька останніх років, але не припиняв зв'язків з друзями та колегами. Його останній (письмовий) привіт «киевским скіфам» датований 12 грудня 2003 року.

Ім'я Дмитра Сергійовича Раевського залишиться серед імен видатних діячів науки, а ті, хто його знатав і любив, завжди схилятимуться перед його світлою пам'яттю.

Одержано 06.04.2004 С.С. БЕССОНОВА

НАШІ АВТОРИ

БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна — доктор історичних наук. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ВОЗНИЙ Ігор Петрович — кандидат історичних наук, доцент, виконуючий обов'язки завідувача кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ГАВРИЛОВ Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ГОРНІКОВА Марія Оникіївна — кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник відділу фізико-природничих методів в археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі реставрації та консервації археологічних матеріалів, а також у галузі аналітичних досліджень матеріалів.

ГОШКО Тетяна Юріївна — співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі археології доби пізньої бронзи.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець в галузі античної археології.

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології кам'яного віку.

ЛІТВИНОВА Людмила Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу фізико-природничих методів дослідження в археології. Спеціалізується в галузі антропології давнього населення Східної Європи.

МИХАЙЛОВ Борис Дмитрович — директор державного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Спеціаліст у галузі археології доби бронзи.

МИНАЄВА Наталія Іванівна — молодший науковий співробітник Польового комітету Інституту археології НАН України. Спеціалізується в галузі збереження археологічної спадщини.

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, зав. відділу фізико-природничих методів у вивченні археологічних матеріалів Інституту археології НАН України. Фахівець у вивченні історії стародавнього виробництва.

ПУЦКО Василь Григорович — заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею. Фахівець у галузі давньоруського мистецтва і дрібної пластики.

РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології енеоліту—бронзи.

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

РОМАНЮК Валерій Вікторович — науковий співробітник Науково-дослідницького центру «Охоронна археологічна служба України» при Інституті археології НАН України. Вивчає давню історію України.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, член Українського Географічного товариства. Фахівець в галузі первісної археології.

ЧЕРНЕНКО Євген Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ пам'яткохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України. Фахівець у галузі первісної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГ — Античная Греция
АГСН — Античные государства Северного Причерноморья
АДУ — Археологічні дослідження в Україні
АИК — Археологические исследования в Крыму
АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АПВЗ — Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АПМНП — Античные полисы и местное население Причерноморья
АС — Антропологический сборник
БИ — Боспорские исследования
БС — Боспорский сборник
Вестн. ЛГУ — Вестник Ленинградского государственного университета
ВДИ — Вестник древней истории
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ГА — Греческие амфоры
ГИМ — Государственный исторический музей
ДОЗСПП — Древнейшие общества скотоводов и земледельцев Северного Причерноморья
ДСПК — Древности степного Причерноморья и Крыма
ДВК — Древности Восточного Крыма
ЗИРАО — Записки императорского Российского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИГАИМК — Известия Государственной академии материальной культуры
ІГХМ — Інститут геохімі та хімії мінералів НАНУ
ИКОГО — Известия Крымского отдела географического общества Союза ССР
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КБН — Корпус боспорских надписей
КГПИ — Киевский Государственный педагогический институт
КМ — Крымский музей
КСИА — Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК — Краткие сообщения Института материальной культуры
КСИЭ — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР
КСОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАИБ — Очерки археологии и истории Боспора
ОАК — Отчеты Императорской археологической комиссии
ООИД — Одесское общество истории и древностей
ПАК — Проблемы античной культуры. Тезисы докладов Крымской научной конференции
ПАИК — Проблемы античной истории и культуры. Доклады XIV международной конференции античников социалистических стран
ПВЛ — Повесть временных лет
ПИК — Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов Крымской научной конференции
ПИФК — Проблемы истории, филологии и культуры
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
РА — Российская археология
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СГ — Сообщения Государственного Эрмитажа
СЭ — Советская этнография
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
Пр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
ТИЭ — Труды Института этнографии
ХИАЕ — Харьковский историко-археологический ежегодник
ХСб — Херсонесский сборник
УСЭ — Українська Советська енциклопедія
ЕВ I — Early Bronze I
IOSPE — Latyshev B. *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

РАССАМАКИН Ю.Я. Степи Причерноморья в контексте развития первых земледельческих обществ	3
ГАВРИЛОВ А.В. Феодосия и ее округа в античную эпоху	27
ВОЗНЫЙ И.П. Топография и типология открытых поселений XII—XIV вв. Прото-Днестровского междуречья	48
ЛИТВИНОВА Л.В. Антропологическая характеристика населения Нижнего Поднепровья эпохи средневековья (по материалам могильника Мамай Сурка)	68

Публикации археологических материалов

СТЕПАНЧУК В.Н. Жилая конструкция стоянки Мира	79
БЕССОНОВА С.С., РОМАНЮК В.В. Поселение скифского времени на территории г. Тараща	90

К истории древнего производства

ГОШКО Т.Ю. Металлообработка на Киевщине в эпоху поздней бронзы	103
НЕДОПАКО Д.П., ГОРНИКОВА М.А. Технология производства черняховских железных изделий	110

Дискуссии

МИХАЙЛОВ Б.Д. Сцены «священного брака» в петроглифах Каменной Могилы	126
ЗУБАРЬ В.М. По поводу интерпретации одного сооружения, открытого на территории античной Тиры	137

Киевская старина

К открытию рубрики	146
ПУЦКО В.Г. Бронзовый крест-энколпion со Старокиевской горы	147

Охрана памятников археологии

Положение о полевом комитете	151
МИНАЕВА Н.И. Правовые аспекты проблемы сохранения археологического наследия	154

Память археологии

КУХАРЧУК Ю.В. Юрий Георгиевич Колосов (к 80-летию со дня рождения)	159
--	-----

Хроника

Воспоминание об Эдуарде Альбертовиче Балагури	163
Слово прощания з Анной Ивановной Мелюковой	164

Памяти Дмитрия Сергеевича Раевского	165
---	-----

Наши авторы	167
-------------------	-----

Список сокращений	168
-------------------------	-----

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2004, № 2. 1—168